Вільям Сароян

ЛЮДСЬКА КОМЕДІЯ

Вільям Сароян

ЛЮДСЬКА КОМЕДІЯ • СУМНА ІСТОРІЯ

РОМАНИ

Переклад з англійської

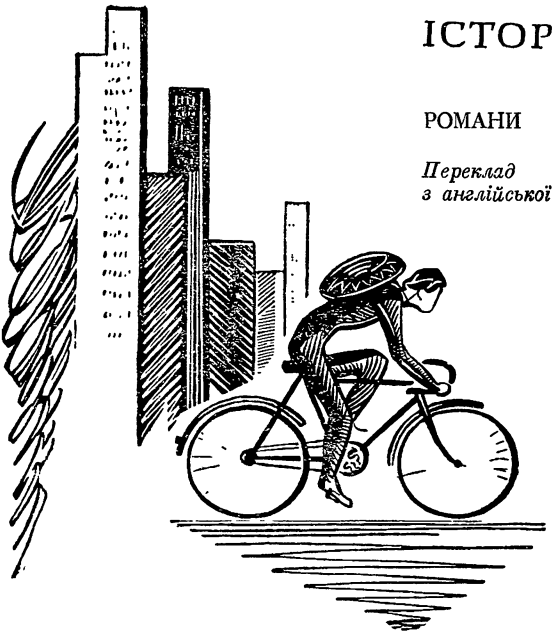

Видавництво художньої літератури
Київ — 1971

И (Амер)
С 20

Перекладено за виданнями:
William Saroyan. The Human Comedy.
Harcourt, Brace and Company. New York, 1943.
William Saroyan. A Secret Story.
«Popular Library», New York.

7 — 3 — 4
13 — Бз — 10 — 71М

ЛЮДСЬКА КОМЕДІЯ

Переклав
Мар Пінчевський

Цю оповідь присвячую ТАКУЇ САРОЯН

Я дуже довго збирався написати оповідь для тебе особисто — мені так хотілося, щоб це була особливо гарна оповідь, найкраща з усіх, що я написав; і ось тепер, коли час раптом прискорив свій плин, я нарешті зважився. Я міг би й ще трохи пождати, але хто зна, що буде завтра й на що зрештою зійдуть мій хист і мої вподобання. Тим-то я вирішив не зволікати далі й звіритись на те, що маю нині. Є в мене надія, що незабаром знайдеться чудесна людина, яка перекладе цю оповідь вірменською мовою, й її видрукують літерами, які ти добре знаєш. Переклад, можливо, читатиметься краще, ніж оригінал, і, може, як уже не раз бувало, тобі захочеться почитати цю річ для мене вголос, дарма що я сам її написав. Коли справді захочеться, то обіцяю сидіти, й слухати, й дивуватися з краси нашої рідної мови, яку так мало людей знає, а ще менше цінує, як знаєш і цінуєш її ти. Англійські книжки не дають тобі такої втіхи, як вірменські, а я по-вірменському не вмію ні читати, ані писати, отож нам лишається тільки покладати надії на доброго перекладача. Але так чи так, цю оповідь написано для тебе. Гадаю, вона тобі сподобається. Я намагався писати її якнайпростіше, і серйозно, і весело водночас — у твоєму дусі і в дусі всієї нашої рідні. Я знаю, що оповіддю цією сказав далеко не все, та що з того? Тобі все одно здаватиметься, що краще й більше сказати не можна було, бо писав її твій син і наміри він мав якнайкращі.

В. С.

Розділ 1. УЛІСС

Одного дня маленький хлопчик, на ім'я Улісс Маколі, стояв над новою ховрашиною ніркою на своєму подвір'ї на Санта-Клара-авеню, в каліфорнійському місті Ітаці. Ховрашок вигорнув ще трохи свіжої, вологої землі й зацікавлено визирнув із нірки: хлопчика він бачив уперше, та не всі ж незнайомі — вороги! Улісс ще не встиг натішитися цим дивом, коли якийсь ітакійський птах сів на гілку старого горіха на подвір'ї й радісно заспівав, враз одвернувши хлопчикову жадібну увагу від землі до дерева. А потім сталося ще більше диво: здалеку долинули чахкання паровоза й гуркіт товарного поїзда. Хлопчик прислухався й відчув, як двигтить земля. Він зірвався з місця й прудко побіг, прудкіш, — так йому здавалося, — за все на світі.

До переїзду Улісс прибіг саме вчасно і перед ним прогуркотів поїзд — від паровоза до останнього вагона. Він помахав рукою машиністові, але той не відповів. Він помахав ще п'ятьом чоловікам на поїзді, але жоден з них теж не відповів. Могли б, а не відповіли. Нарешті, побачив негра,— він стояв, спершись ліктями на поруччя гальмової площадки, й співав. Крізь гуркіт поїзда Улісс почув слова пісні:

Ти не плач, не плач, голубко, не заламуй руки,
Заспіваймо краще пісню про стару домівку нашу,
Про покинуту домівку в рідному Кентуккі.

Улісс помахав і негрові, і — ось воно, справжнє й негадане чудо! — цей чоловік, такий чорний і несхожий на інших, замахав рукою у відповідь і гукнув:

— Я додому їду, хлопче! Додому, до рідного краю!

Маленький хлопчик і негр махали один одному, аж доки поїзд не розтанув удалині.

Тоді Улісс озирнувся. Ось він довкола, його цікавий, лише йому знайомий світ. Дивовижний, порослий бур'яном, захаращений мотлохом, безглуздий, але прекрасний світ. Колією по шпалах дибав дідусь із клунком за плечима. Улісс помахав і йому, але дідусь був надто старий і втомлений, і щира привітність дитини вже не тішила його. Дідусь глянув на Улісса так, наче і він сам, і хлопчик давним-давно не існували.

Малюк повільно повернувся й пішов додому, а у вухах усе ще чувся гуркіт поїзда, спів негра, його радісний

вигук: «Я додому їду, хлопче! Додому, до рідного краю!» Він зупинився обміркувати все це, тоді обійшов високу мелію, підбиваючи ногою жовті, смердючі падалиці. І за мить усміхнувся усмішкою всіх Маколі — лагідною, мудрою, притаєною, сповненою приязні до всього на світі.

Завернувши за ріг і побачивши свій дім, Улісс весело поскакав на одній нозі й розігнався так, що аж спіткнувся й упав, але зразу ж підвівся й застрибав далі.

Його мати на подвір'ї годувала курей. Вона бачила, як хлопчик спіткнувся, впав і знову поскакав. Біля неї він зупинився, постояв мовчки, а потім поліз у курник шукати яйця. Знайшлося тільки одне. З хвилину він дивився на нього, потім узяв, підійшов до матері й дуже обережно подав їй, рухом, якого дорослим не збагнути, а діти ще не тямлять пояснити.

Розділ 2. ГОМЕР

Його брат Гомер їхав на велосипеді. Велосипед, хоч і старенький, хвацько долав грязюку путівця. Гомер Маколі був убраний в аж надто бахмату куртку телеграфного розсильного й затісний формений кашкет. Сонце сідало в урочистій вечірній тиші, такій любій серцю кожного ітакійця. Навколо хлопця, на старій-престарій землі Каліфорнії, спочивали сади й виноградники. І хоч Гомер поспішав, очі його жадібно вбирали красу краєвиду. «Ти тільки глянь! — казав він собі подумки, милуючись деревами, і сонцем, і травою, і хмарками.— Ні, ти тільки поглянь!» Він почав викручувати візерунки колесами велосипеда, і в такт цим плавним вихилясам голосно заспівав без слів — зворушливо й кумедно. А в уяві цю мелодію підхопив струнний оркестр, до нього приєдналися арфа,— на ній грала його мати,— і піаніно сестри Бесс. І щоб уже була вся родина (це Гомер згадав свого брата Маркуса), до оркестру долучався й акордеон, і милозвучні переливи його полинули то весело, то сумовито.

Нараз у Гомерову музику увірвався стугін — в небі з'явилися три дивовижні штукенції. Розсильний глянув угору й хутко з'їхав у суху канаву. «Літаки»,— сказав собі Гомер. До нього підбіг фермерський пес й почав квапливо гавкати, наче переказуючи щось дуже важливе. Гомер пустив усе повз вуха й лише раз обернувся

й сказав: «Гав! Гав!» Просто так, аби спантеличити собаку. Знову сівши на велосипед, він поїхав далі.

В'їжджаючи до міста, хлопець проминув, не читаючи, щит з написом:

ІТАКА, КАЛІФОРНІЯ
ТАМ ШУКАЙ РАЙ, ДЕ РІДНИЙ КРАЙ
ЛАСКАВО ПРОСИМО, НЕЗНАЙОМЦЮ!

На розі він зупинився, щоб пропустити довгу колону військових машин із солдатами. І так, як його брат Улісс вітав машиніста й бродяг на поїзді, він привітав вояків, віддаючи їм честь. Багато хто з солдатів відповів на вітання розсильного. А чом би й ні? Вони ще й самі були як діти.

Розділ 3. ТЕЛЕГРАФНА КОНТОРА

В Ітаці був уже вечір, коли Гомер під'їхав нарешті до телеграфної контори. Годинник у вікні показував за дві хвилини сьому. Всередині Гомер побачив містера Спенглера, начальника контори, і втомленого, стурбованого хлопця років двадцяти. Спенглер рахував слова у телеграмі, щойно поданій цим хлопцем. Ввійшовши до контори, Гомер почув їхню розмову.

— З вас належить за вісімнадцять слів,— сказав Спенглер. Потім помовчав і, глянувши на хлопця, додав: — А з грошима трохи сутужно, еге?

Хлопець не спромігся відповісти зразу, та за мить усе ж промовив:

— Атож, сер. Трошки сутужно. Але мати надішле мені на дорогу додому.

— Ясна річ,— сказав Спенглер.— А де ж це ви були?

— Та, власне, ніде,— відповів хлопець і закашлявся.— Скільки йтиме телеграма?

— Бачте,— сказав Спенглер,— на Сході вже пізня ніч. Уночі ваша мати навряд чи десь роздобуде гроші, але телеграму я відправлю негайно.

Не дивлячись більше на хлопця, Спенглер понишпорив у кишенях і вийняв жменю дрібних монет, одну паперову асигнацію й круто зварене яйце.

— Ось,— сказав він,— держіть. Про всяк випадок.— Він простяг хлопцеві асигнацію.— Віддасте, коли мати надішле гроші.— А потім показав яйце.— Прихопив в одному барі тиждень тому. Воно мені приносить щастя.

Хлопець подивився на гроші.

— Що це? — спитав він.

— А ніщо,— сказав Спенглер.

— Дякую,— сказав хлопець. Він затнувся, здивований і зніяковілий.— Дякую,— кинув ще раз і квапливо вийшов з контори.

Спенглер відніс телеграму Вільямові Грогену, телеграфістові нічної зміни.

— Платна, Віллі,— сказав він.— Я сам за неї заплачу.

Містер Гроген поклав руку на ключ апарата й заходився вистукувати телеграму, літера за літерою:

«ЙОРК ПЕНСІЛЬВАНІЯ БІДДЛ-СТРІТ 1874 МІСІС МАРГАРЕТ СТРІКМЕН ЛЮБА МАМО БУДЬ ЛАСКА ПЕРЕКАЖИ ТЕЛЕГРАФОМ ТРИДЦЯТЬ ДОЛАРІВ крп ХОЧУ ВЕРНУТИСЯ ДОДОМУ крп Я ЗДОРОВИЙ крп ВСЕ ГАРАЗД

ДЖОН»

Гомер Маколі зайшов за перегородку подивитися, чи не надійшли нові телеграми або виклики. Містер Спенглер зачудовано постежив за ним, а потім слитав:

— Тобі подобається розносити телеграми?

— Ще б пак! — відповів Гомер.— Це найкраща робота в світі! Кого тільки не побачиш! Де тільки не побуваєш!

— Атож,— сказав Спенглер. Він помовчав, придивляючись до хлопця.— А як тобі сьогодні спалося?

— Добре,— відповів Гомер.— Я здорово втомився, але спав добре.

— А в школі теж трохи поспав?

— Трішечки.

— На якому уроці?

— На історії стародавнього світу.

— А як у тебе із спортом? — спитав Спенглер.— Тобі ж робота заважає, либонь, займатися спортом?

— Ні, я займаюся,— сказав Гомер.— У нас щодня буває урок фізкультури.

— Он як? — сказав Спенглер.— Я в школі бігав на двісті з бар'єрами. Був чемпіоном долини.— Помовчавши, начальник телеграфної контори спитав: — Тобі справді робота до вподоби?

— Такого розсильного, як я, у вас не було й не буде, от побачите,— відповів Гомер.

— Ну, гаразд, — сказав Спенглер. — Тільки дивись, не скрути собі в'язи — не ганяй надто швидко. На педалі, звісно, натискуй, але надто швидко не ганяй. Шануйся,

скидай кашкета, коли їдеш з кимсь у ліфті, а головне, не губи телеграм.

— Добре, сер.

— Нічна зміна — це не те, що денна,— вів далі Спенглер.— Вночі, буває, дехто боїться везти телеграму в китайський квартал чи на околицю. Але ти не бійся. Люди — скрізь люди. Їх не треба боятися. Скільки тобі років?

Гомер ковтнув повітря.

— Шістнадцять,— відповів він.

— Це я вже чув,— сказав Спенглер.— Ти ще вчора говорив. Ми взагалі не маємо права брати на роботу хлопців, яким менше шістнадцяти. Але тебе я вирішив узяти. Ризикнув. То скільки тобі?

— Чотирнадцять,— сказав Гомер.

— Що ж,— мовив Спенглер.— За два роки тобі буде шістнадцять.

— Атож, сер,— сказав хлопець.

— Якщо тобі щось буде неясно,— сказав Спенглер,— приходь до мене й питай.

— Гаразд, сер.— Гомер помовчав і спитав: — А як з отими поздоровчими телеграмами, що їх треба співати?

— То пусте,— сказав Спенглер.— Ми їх майже не отримуємо. А в тебе, здається, гарний голос?

— Я співав у хорі Першої пресвітеріанської недільної школи,— сказав Гомер.

— Це добре,— сказав Спенглер.— Саме такий голос і потрібен для поздоровчих телеграм. От, скажімо, нашому містеру Грогенові надійшло б вітання з днем народження. Як би ти його передав?

Гомер підійшов до містера Грогена й проспівав:

— З днем народження вас,
З днем народження вас,
З днем народження, любий Грогене.
З днем народження вас.

— Дякую,— сказав містер Гроген.

— Чудово,— похвалив Спенглер.— Тільки замість «любий Грогене» треба було б проспівати «любий *містере* Грогене». А що ти робитимеш із своїм тижневим заробітком — з отими п'ятнадцятьма доларами?

— Віддаватиму матері,— сказав Гомер.

— Правильно,— сказав Спенглер.— Отже, віднині ти у нас працюєш. Постійно. Ти член нашої команди. Придивляйся до всього, прислухайся й мотай на вус.— На-

чальник телеграфної контори на хвильку замовк, дивлячись просто себе, потім запитав: — До якого майбутнього ти себе готуєш?

— Майбутнього? — сказав Гомер. Він трохи зніяковів, бо все своє життя, день у день, тільки те й робив, що готував себе до якогось майбутнього, навіть коли воно обмежувалося тільки наступним днем.— Н-ну,— сказав він,— остаточно я ще не надумав, але мені хотілося б кимнебудь стати. Може, композитором, чи кимось іще. Коли-небудь.

— Це добре,— сказав Спенглер.— І кращого місця для початку тобі не знайти. Тут ти весь час слухатимеш музику, справжню музику, що лине з усього світу — просто з людських сердець. Чуєш пісню телеграфного ключа? Це прекрасна музика.

— Так, сер,— сказав хлопець.

Спенглер раптом спитав:

— Слухай, ти булочну Четтертона знаєш? На Бродвеї. Ось тобі чверть долара, збігай і купи мені два вчорашніх пироги — один яблучний, а другий — з кокосовою помадкою. За обидва даси двадцять п'ять центів.

— Добре, сер,— сказав хлопець.

Він спіймав монету, що її Спенглер кинув йому, і вибіг з контори. Спенглер подивився йому вслід, знов поринаючи в ліниве, приємне забуття. А коли мрії розвіялися, він обернувся до телеграфіста:

— Ну, як він вам?

— Гарний хлопчина,— сказав містер Гроген.

— І я так гадаю,— сказав Спенглер.— І сім'я в нього гарна. Вони бідні, живуть на Санта-Клара-авеню. Батька немає, брат в армії. Мати влітку підробляє на консервному заводі. Сестра навчається в коледжі. Єдине тільки, що він на два роки молодший, ніж треба.

— Зате я на два роки старший, ніж треба,— сказав містер Гроген.— Нічого, ми з ним порозуміємося.

Спенглер підвівся з-за столу.

— Якщо я буду потрібний,— мовив,— я в барі Корбетта. Пироги поділите між собою...— І тут з подиву йому на мить аж мову відібрало: до контори вбіг Гомер з двома загорнутими в папір пирогами!

— Як ти сказав тебе звуть? — майже загорлав на хлопця Спенглер.

— Гомер Маколі,— відповів той.

Начальник телеграфної контори обняв нового розсильного за плечі.

— Ти молодець, Гомере Маколі,— сказав він.— Кращого хлопця на нічну зміну годі й шукати. Ти, видно, найпрудкіша істота в усій долині Сан-Хоакін. І колись ти таки станеш великою людиною, якщо, звісно, виживеш. Отож постарайся вижити.

І поки Гомер намагався зрозуміти ці слова, він повернувся й вийшов з контори.

— Ну, гаразд, хлопче,— сказав містер Гроген.— Давай сюди пироги.

Гомер поклав пироги на стіл перед містером Грогеном, і той сказав йому:

— Гомере Маколі, мене звуть Вільям Гроген. Та для всіх я просто Віллі, хоч мені вже шістдесят сім років. Я ветеран телеграфної справи, таких, як я, сьогодні — один, другий, і по тому. До того ж я начальник нічної зміни в нашій конторі. Крім того, у пам'яті моїй живе багато прекрасних картин далекої минувшини. А на додачу я ще й голодний. Нумо, потрапезуємо цими пирогами — яблучним і з кокосовою помадкою. Відтепер ми з тобою друзі.

— Так, сер,— сказав хлопець.

Старий телеграфіст поділив пиріг з кокосовою помадкою на чотири частини, й вони почали їсти.

— Інколи,— сказав містер Гроген,— ти будеш робити мені різні дрібні послуги, ми будемо співати разом або просто сидіти й балакати. Інколи я напиватимусь,— і тоді тобі треба виявляти чуйність, відсутню в людей, старших від дванадцяти років. А тобі скільки?

— Чотирнадцять,— сказав Гомер.— Але чуйності, помоєму, в мене ще досить.

— Чудово,— сказав містер Гроген.— Вірю тобі. У тебе буде таке постійне завдання: щоночі стежити за тим, щоб я справно виконував свої обов'язки. Якщо, скажімо, ти поторсаєш мене за плече, а я не прийду до тями— хлюпни мені в обличчя холодною водою, а тоді збігай до Корбетта й принеси чашку гарячої чорної кави.

— Добре, сер,— сказав хлопець.

— На вулиці, однак,— вів далі містер Гроген,— ти маєш поводитися інакше. Якщо ти зустрінеш мене напідпитку, привітайся на ходу, але не кажи ані слова про мій делікатний стан. Я дуже вразливий і не люблю, коли мене роблять об'єктом співчуття.

— Холодна вода і кава в конторі,— сказав Гомер.— І тільки привітатись на вулиці. Зрозуміло, сер.

Напхавши повен рот кокосовою помадкою, містер Гроген заговорив далі:

— Як ти гадаєш, чи покращає світ після війни?

Гомер замислився на хвильку й відповів:

— Покращає, сер.

— А кокосова помадка тобі подобається? — спитав містер Гроген.

— Подобається, сер,— сказав хлопець.

Застрекотів телеграфний апарат. Містер Гроген послав сигнал прийому і сів за друкарську машинку, але розмови не урвав.

— Кокосову помадку і я люблю,— сказав він.— А ще музику, надто співи. Ти, кажеш, співав у недільній школі? То зроби ласку, проспівай щось із тих ваших пісеньок, поки я прийматиму це послання з Вашінгтона.

Гомер заспівав «Тверджу непорушну», а містер Гроген тим часом друкував телеграму, адресовану місіс Розі Сандоваль, що мешкає в місті Ітака, штат Каліфорнія, на Джі-стріт, у будинку № 1129. В ній воєнне міністерство повідомляло місіс Сандоваль, що її син Хуан Домінго Сандоваль загинув на полі бою.

Містер Гроген віддав телеграму Гомерові. Потім добряче ковтнув із пляшки, яку тримав у шухляді поряд із своїм стільцем. Гомер згорнув телеграму, вклав її в конверт, заклеїв його, сховав під кашкет і вийшов. Коли двері за розсильним зачинилися, старий телеграфіст голосно заспівав «Тверджу непорушну». Бо колись і він, як і всі люди на землі, був молодий.

Розділ 4. ВЕСЬ СВІТ МЕНІ ЗАЗДРИТИМЕ

Музика линула з будинку Маколі на Санта-Клара-авеню. Бесс і місіс Маколі виконували «Весь світ мені заздритиме». Вони грали цю пісню для солдата Маркуса, де б він не був зараз, бо це його улюблена пісня. Мері Аріна з сусіднього дому ввійшла до вітальні, стала поряд з Бесс, яка грала на піаніно, і, послухавши трохи, заспівала. Вона співала для Маркуса, бо Маркус був їй найдорожчий в світі. Малюк Улісс слухав і спостерігав. Він відчував, що десь, у чомусь криється велика таєм-

ниця, яку неодмінно треба розгадати. Але йому дуже хотілося спати. Нарешті він наважився:

— А де Маркус?

Місіс Маколі глянула на сина.

— Спробуй-но зрозуміти...— почала вона і замовкла.

Улісс спробував зрозуміти, але він не знав, що саме треба зрозуміти.

— Що зрозуміти? — спитав він.

— Маркус поїхав з Ітаки,— сказала місіс Маколі.

— Чому?

— В армію.

— А коли він повернеться? — спитав хлопчик.

— Коли скінчиться війна,— відповіла місіс Маколі.

— Завтра?

— Ні, не завтра.

— А коли?

— Ми не знаємо. Ми ждемо.

— А тато де? — спитав Улісс.— Якщо ми його будемо ждати, він теж повернеться, як і Маркус?

— Ні,— сказала місіс Маколі,— так він не повернеться. Він уже не пройде вулицею, не зійде на ганок, не переступить поріг і не ввійде до кімнати.

Хлопчик не розумів. А що він знав єдине слово, ключ до правди і втіхи, то він його й сказав:

— Чому?

Обернувшись до Бесс і Мері, місіс Маколі промовила:

— Нам усім, а надто дітям, важко збагнути, що таке смерть, але в кожному житті буває останній день.— Тут вона знов звернулася до Улісса.— Для твого батька цей день настав два роки тому.— І, вже знову до Бесс і Мері, сказала: — Та поки ми живі, поки ми разом, поки хоч двоє з нас лишаються на цім світі й пам'ятають батька, ніяка сила не відніме його в нас. У нас відняли його тіло, але його самого відняти ніхто не може. І що дорослiші ви ставатимете, що краще будете пізнавати самих себе, то ближчими буде для вас і ваш батько. Він не вмер, бо ви живі. Час і злигодні, недуга і втома забрали його тіло, але ви вже повернули батькові його тіло своєю юністю й завзяттям. Я знаю, ви не розумієте всього, що я вам кажу. Але я певна, що це ви запам'ятаєте: добру межі немає. Бо якби добро мало межу, то на землі не лишилося б ні людей, ані взагалі нічого живого. А світ наш повен людей, повен прекрасного життя.

Хлопчик на мить замислився, а потім згадав бачене вдень.

— Хто такі ховрашки? — спитав він.

Питання не було несподіванкою для матері. Вона знала, що у хлопчика пильні очі й допитливий розум, а до того і чуйне серце, палка вдача й любов — любов не до чогось певного й особливого, а до всього живого й сущого. І вона відповіла:

— Ховрашки у норі, птахи небесні й риби морські — все це часточки життя, всього життя на землі. І нашого теж. Ми пов'язані з кожною істотою і навіть з багатьма речами, що не можуть рухатися так, як ми. Ми єдине ціле із сонцем, землею, небом, зірками, річками й океанами. Ми одне ціле з геть усім на світі і народжені, щоб усім цим тішитися й хвалити творця.

Хлопчик усе це чув уперше. Він слухав і запам'ятовував.

— А де ж Гомер? — спитав він.

— Твій брат Гомер працює,— сказала місіс Маколі.— Вчора він влаштувався на роботу і тепер після уроків працюватиме. Він прийде додому, коли ти вже спатимеш.

Хлопчик не розумів. Що таке робота? Чому його брат працює? І чи приємно це — працювати?

— Чому Гомер працює? — спитав він.

Обидві дівчини терпляче сиділи, чекаючи, доки місіс Маколі відповість на запитання малюка.

— Твій брат Гомер працює,— сказала вона,— бо твій брат Маркус служить в армії, а нам потрібні гроші — щоб їсти, вдягатися й платити за квартиру і на те, щоб давати іншим людям, яким гроші потрібні ще більше, ніж нам.

— Кому? — спитав Улісс.

— Будь-кому,— сказала місіс Маколі.— Бідним, наприклад.

— А хто такі бідні? — спитав хлопчик.

— Всі,— відповіла місіс Маколі, всміхнувшись подумки.

Хоч як намагався Улісс відігнати сон — йому це більше не вдавалося.

— Пам'ятай,— вела далі мати,— ти повинен завжди ділитися з іншими всім, що маєш. Навіть коли казатимуть, що ти дурний. Будь щедрий, щедрий до безглуздя. Ділися усім з усіма, кого стрічатимеш у житті. Тоді ніхто не зможе тебе обдурити чи обікрасти, бо коли ти

даєш злодієві, він не може красти в тебе й сам перестає бути злодієм. І що більше ти даватимеш, то більше матимеш, щоб давати.

Місіс Маколі перевела погляд на Уліссову сестру Бесс і сказала:

— Поклади його спати.

Бесс і Мері повели Улісса в його кімнату. Коли місіс Маколі залишилась сама, вона почула чиїсь кроки і, повернувши голову, побачила на порозі Метью Маколі — живого, наче він і не вмирав.

— Я заснув,— сказав він.— Мені дуже хотілося спати. Вибач, будь ласка, Кейті.

І засміявся точнісінько, як Улісс. А потім Бесс повернулася до вітальні й сказала матері:

— Коли ми вкладали його спати, він засміявся.

Розділ 5. НА ЖАЛЬ, Я МОЖУ ТІЛЬКИ СПІВЧУВАТИ

Розсильний зіскочив з велосипеда перед будинком місіс Рози Сандоваль, підійшов до дверей і легенько постукав. І зразу ж зрозумів, що там, за дверима, хтось є. У відповідь він не почув нічого, але вже знав, що на стукіт хтось вийде, і заворожено чекав появи жінки, на ім'я Роза Сандоваль, яка мала дізнатись, що на землі чиниться вбивство, дізнатися і відчути це власним серцем. Двері незабаром почали відчинятися — повільно, плавно. Вони відчинялися на диво спокійно,— наче жінці, що стояла за ними, нічого було боятися. Нарешті, двері відчинилися, і Гомер побачив її.

Хлопця вразила краса цієї мексіканки. Все своє життя вона, видно, терпляче зносила нестатки і, звикши до них, дивилася тепер на світ з лагідною, покірливою усмішкою. Але, як у всіх, хто не одержував телеграм, поява розсильного викликала в неї лихі передчуття. Гомер зрозумів, що, побачивши його, місіс Сандоваль злякалася. Вона охнула, так наче сподівалася побачити не розсильного, а когось із давніх знайомих, гостя, з яким їй приємно буде посидіти й побалакати. Перше ніж заговорити, жінка пильно зазирнула Гомерові в очі і — він відчув це — зрозуміла, що звістка не радісна.

— Телеграма? — спитала вона.

Гомер не був винний. Він лише приніс телеграму, така в нього робота. І все ж йому здалося, що й він

причетний до цієї величезної помилки; більше того, що тільки він спричинив усе, що сталося. Йому хотілося виправдатися, сказати: «Я ж тільки розсильний, місіс Сандоваль. Я дуже шкодую, що приніс таку телеграму, — в мене ж робота така».

— Кому? — спитала мексіканка.

— Місіс Розі Сандоваль, Джі-стріт, № 1129,— сказав Гомер.

Він простяг телеграму мексіканці, але вона не взяла її.

— Це ж ви місіс Сандоваль? — спитав Гомер.

— Прошу,— сказала жінка.— Прошу, зайдіть до мене. Я не вмію читати по-англійському. Я мексіканка. Читаю тільки «Пренсу», що одержую з Мехіко.

Вона вмовкла, дивлячись на хлопця, що наче прикипів до землі, тоді сказала:

— Прошу, що написано в телеграмі?

— Місіс Сандоваль,— сказав розсильний,— в цій телеграмі написано...

Але жінка перебила його.

— Ви ж повинні вийняти телеграму й прочитати її мені,— сказала вона.— Ви ж її не вийняли.

— Так, пані,— сказав Гомер, наче перед шкільною вчителькою, яка щойно виправила його помилку.

Тремтячими пальцями він вийняв телеграму. Мексіканка нахилилася, підняла розірваний конверт і, розправляючи його, спитала:

— Від кого вона? Від мого сина Хуана Домінго?

— Ні, пані,— сказав Гомер.— Це телеграма від воєнного міністерства.

— Воєнного міністерства?

— Місіс Сандоваль,— квапливо заговорив Гомер.— Ваш син загинув. Можливо, це помилка. Всі можуть помилитися, місіс Сандоваль. Можливо, загинув не ваш син, а хтось інший. В телеграмі написано, що загинув Хуан Домінго. Але, може, це неправильно.

Мексіканка наче й не почула.

— Та ти не бійся,— сказала вона.— Заходь до кімнати. Заходь же! Я дам тобі цукерку.

Вона взяла хлопця за руку, підвела до столу посеред кімнати й примусила його сісти.

— Всі діти люблять цукерки,— сказала вона.— Зараз я принесу й тобі.

Вона вийшла в іншу кімнату й незабаром повернулася із старою коробкою з-під шоколадних цукерок. Поста-

вивши коробку на стіл, вона відкрила її, і Гомер побачив якісь дивні цукерки.

— Ось,— сказала вона,— їж. Всі діти люблять цукерки.

Гомер узяв одну цукерку, поклав її в рот і почав машинально жувати.

— Ти б не приніс мені поганої телеграми, — сказала мексіканка.— Ти гарний хлопчик, як мій Хуаніто, коли був маленький. Бери ще одну.

І вона примусила розсильного взяти ще одну цукерку.

Гомер сидів, жуючи суху цукерку, а жінка все балакала й балакала.

— Це наші, мексіканські, цукерки,— казала вона.— Вони з кактуса. Я приготувала їх для Хуаніто, до його повернення, але ти можеш їсти. Ти теж хлопчик.

І тут вона глухо заридала, стримуючи себе, неначе плакати було негоже. Гомерові хотілося підхопитись і вибігти, але він знав, що не зробить цього, залишиться. Він навіть подумав, що залишився б тут назовсім. Він просто не знав, що б іще він міг зробити, аби полегшити страждання цієї жінки, і якби вона попросила його заступити їй сина, він не зумів би відмовитися. Він підвівся, неначе бажаючи поправити непоправне, але відразу зрозумів даремність цього пориву й знітився ще більше. Подумки він знову й знову повторював: «Ну що я можу зробити? Що я, в дідька, можу вдіяти? Я ж тільки розсильний!»

Жінка нараз обняла його, примовляючи:

— Хлопчику мій! Хлопчику мій!

Не знати чому,— адже досі він відчував тільки біль,— до горла йому раптом підступила нудота. Ні, то не була відраза до цієї жінки: просто те, що спіткало її, видалось йому таким несправедливим, таким бридким, що все єство його обурилося до нестями, до смерті.

— Ходи сюди,— сказала жінка.— Сідай отут.— Вона посадовила його в інше крісло й стала над ним.— Дай-но я на тебе подивлюся.

Вона втупилася в нього поглядом таким дивним, що приголомшений, вражений до глибини душі хлопець не міг поворухнутися. Він не відчував ні болю, ані зненависті, а щось дуже схоже на огиду, але водночас його сповнював і гострий жаль — не тільки до цієї нещасної жінки, а до всього сущого, до його безглуздої звички терпіти й вмирати. Він уявив собі цю жінку в минулому, вродливу й молоду, біля колиски немовляти-сина. Поба-

чив, як вона схиляється над цим дивовижним людським створінням, таким маленьким і безпорадним, але вже пов'язаним тисячами невидимих ниток зі світом. Побачив, як вона колише дитину, співає їй пісню. А зараз!

Він не пам'ятав, як опинився на велосипеді і помчав темною вулицею. Сльози текли по щоках, а губи палко шепотіли дитячі прокльони. Коли він дістався до телеграфної контори, сльози вже висохли, та недавні почуття з новою силою опосіли його, і він знав, що позбутися їх не зможе.

— І не треба, бо якщо позбудешся, то вважай, що ти теж мертвий,— сказав він уголос, так, неначе його слухав хтось тугий на вухо.

Розділ 6. ПІСНЯ ДЛЯ МІСТЕРА ГРОГЕНА

Гомер сидів за столом навпроти містера Грогена. Нараз телеграфний апарат, який досі мовчав, застрекотів. Гомер подумав, що містер Гроген зараз озветься на виклик, але той не відповідав. Гомер оббіг круг столу.

— Містере Грогене,— сказав він,— вас викликають! — І він злегка поторсав телеграфіста за плече.

— Містере Грогене! — покликав він.— Прокиньтеся! Прокиньтеся!

Гомер підбіг до глечика з водою й наповнив паперовий стакан. Потім повернувся до старого телеграфіста, але зразу виконати його настанову не наважився. Поставивши стакан на стіл, він знову поторсав Грогена за плече.

— Містере Грогене! — погукав він.— Прокиньтеся! Вас викликають!

Нарешті Гомер хлюпнув водою телеграфістові в обличчя. Того неначе підкинуло: він сів, розплющив очі, подивився на Гомера, прислухався до телеграфного апарата й відповів на виклик.

— Молодець,— похвалив хлопця.— А тепер мерщій по каву. Бігом!

Гомер вискочив з контори й помчав до бару Корбетта. Коли повернувся, очі в старого злипалися, але він ще працював.

— Молодець, хлопче,— сказав він.— Не хвилюйся. Не бійся. Ти все робиш як треба.

Містер Гроген сигналом зупинив телеграфіста на другому кінці дроту й відсьорбнув кави.

— Все правильно,— сказав він.— Спочатку хлюпнути холодною водою, а потім принести чорної кави.

— Так, сер,— сказав хлопець.— Телеграма важлива?

— Ні,— відповів містер Гроген.— Зовсім не важлива. Бізнес. Накопичення грошей. Це нічна депеша, не термінова. Відвозити її не треба — доставлять уранці. Зовсім не важлива. Але мені важливо було прийняти її.— Голос його зміцнів, бо він уже зовсім прокинувся й очуняв. — Знаєш, відколи вони намагаються вигнати мене на пенсію? — закричав він.— Хочуть усюди понатикати оті свої автомати, оті мультиплекси й телетайпи.— Останні слова він вимовив з величезною зневагою.— Автомати замість людей! — Відтак притишив голос, чи то звертаючись до себе самого, чи то до тих, хто хотів позбавити його місця в житті.— Без цієї роботи я не знав би, куди подітися. Певно, і тижня б не протяг — ліг би й віддав душу. Я все своє життя працюю і без роботи не можу.

— Атож, сер,— сказав розсильний.

— Тепер я знаю, що ти хлопець надійний,— сказав містер Гроген,— бо ти вже виручив мене. Дякую тобі.

Він постукав ключем. Йому відповіли, і він почав записувати телеграму, але, друкуючи, заговорив знову, і в голосі його забриніли така гордість і сила, що Гомерові враз одлягло на серці.

— Вони хочуть витурити мене! — кричав старий.— Мене, найкращого телеграфіста в світі! Я ж колись працював швидше за Волинського — і на прийомі, і на передачі, і то без жодної помилки. Витурити Віллі Грогена! Та в цілому світі немає телеграфіста, який не знав би цього імені! І кожен з них скаже, що кращого за Віллі Грогена не було, немає й не буде! — Він замовк і всміхнувся розсильному — хлопцеві з бідної околиці, який тільки вчора і так вчасно розпочав своє трудове життя.

— Заспівай-но мені, хлопче,— сказав він.— Адже ми з тобою ще живі, а це головне.

І Гомер заспівав.

Розділ 7. ЯКЩО НАДІЙДЕ ЗВІСТКА...

Місіс Маколі сиділа в старому кріслі-гойдалці у вітальні будинку на Санта-Клара-авеню, чекаючи сина з роботи. Він увійшов до вітальні зараз по півночі.

Хлопець був замурзаний, втомлений, сонний, але водночас, — мати зразу побачила це, — стривожений і засмучений. Вона знала, що, коли він заговорить, голос його звучатиме глухо, як звучав він, бувало, в її чоловіка, батька цього хлопця. Він увійшов і зупинився посеред темної кімнати і якийсь час стояв мовчки. А потім замість заговорити про те, що непокоїло його, сказав:

— У мене все гаразд, мамусю. І не треба дожидати мене щоночі. Добре? — Він замовк, а потім у нього знову вихопилося: — У мене все гаразд.

— От і чудово,— сказала мати.— Чого ж ти стоїш? Сідай.

Гомер підійшов до старого, надто туго набитого крісла і не сів, а впав у нього. Мати всміхнулася.

— Ну, розповідай,— сказала вона.— Ти, я бачу, і стомлений, і схвильований чимось. Що сталося?

Хлопець помовчав, а тоді заговорив — квапливо й дуже тихо:

— Я одвозив телеграму одній жінці на Джі-стріт. Вона мексіканка.— Він раптом замовк, потім підхопився на ноги й повів далі: — Я навіть не знаю, як розповісти тобі, бо... Розумієш, телеграма була від воєнного міністерства. Її син загинув, але вона не хотіла повірити в це. Не хотіла — і край. Я ще не бачив, щоб людина так побивалася. Вона частувала мене якимись цукерками, з кактуса. І обнімала мене, й казала, що я її син. Я думав — хай обнімає, якщо так їй легше. І навіть цукерки їв.— Йому знов на мить перехопило дух.— Вона дивилась на мене так, наче я її син, і я вже не знав, думав, може, воно й справді так, бо був сам не свій, мені аж душу вивертало. Потім я повернувся до контори, а наш старий телеграфіст містер Гроген — п'яний, він мені ще раніше казав, що нап'ється. Я зробив усе, як він наказував,— хлюпнув йому води в обличчя, а тоді приніс чорної кави, щоб прогнати сон. Якщо він погано працюватиме, його витурять на пенсію, а він цього не хоче. Ну, я його витверезив як слід, і він усе зробив як слід, а потім він розповів мені про себе, і ми трохи поспівали. Може, це й смішно було, але мені чомусь не смішно, а сумно.

Він замовк і кілька разів пройшовся по кімнаті. Тоді зупинився коло розчинених дверей і, дивлячись кудись повз матір, заговорив знову:

— Мене чомусь раптом опосіла туга якась дивна: я зроду так не почувався. Навіть коли тато помер, зі мною не коїлося такого, бо... бо ми брали приклад з тебе, а ти все робила, аби наше життя не пішло шкереберть. І тому нічого й не змінилося. Все лишилося, як було. А тепер не так. Не знаю чому, але все не так, як раніше.— І він додав з усім запалом юності: — Геть усе!

Одвернувшись від темної пройми відчинених дверей, він подивився матері в очі.

— Минуло тільки два дні,— сказав він,— а все так перемінилося. І мені тужно, а за чим — не знаю. — Він ступив крок до неї й запитав: — Що б це могло бути, мамо?

Мати не відповіла, вона хотіла, щоб він виказав усе.

— Я не розумію, що діється у світі,— сказав він,— не розумію, чому воно так, але одного я не хочу, щоб тебе спіткало таке горе. Хай що завгодно змінюється, тільки не те, що є в нас.

Мати всміхнулася, перечекала, чи не скаже він іще чогось. Але хлопець мовчав, і вона заговорила сама.

— Так, у світі справді все змінилося,— сказала вона.— Для тебе. Хоч насправді він такий, як і був. А туга посіла тебе через те, що скінчилося твоє дитинство. Світ завжди повен цієї туги. І не війна її спричиняє. Не війна плодить її. Навпаки, ця туга зроджує війну. Бо люди втрачають віру в найсвятіші речі, навіть у ласку божу. Але ми триматимемося разом. Нас ті зміни не торкнуться. — Вона задумалась на хвильку, а потім сказала синові, що робитиме, якщо її спіткає найстрашніше з усього можливого.— Якщо я одержу таку саму звістку, як ота мексіканка, для мене вона буде тільки папірцем, не більше. І плакати я не буду, бо знаю, мого сина вбити не можуть. — Вона помовчала і вже майже весело запитала: — Ти вечеряв сьогодні?

— Атож,— відповів Гомер.— Пироги їв. Яблучний і з кокосовою помадкою. Наш начальник почастував. Він знаєш яка людина! Я таких ще не зустрічав.

— Я завтра скажу Бесс, щоб вона віднесла тобі поїсти.

— Не треба, мамусю. У нас там так заведено: купуємо що-небудь, приносимо до контори й разом їмо. Не треба тобі клопотатися, готувати, а потім ще й Бесс ганяти до мене. Так куди краще: вискочили, купили й повечеряли.— Він замовк, а потім додав: — Мені пощастило з роботою. Але школа тепер наче й ні до чого.

— Отож-бо й воно,— сказала місіс Маколі.— Від шкіл тільки й користі, що діти по вулицях не вештаються. Але рано чи пізно дітям доводиться спізнатися з вулицею. Чомусь вважається, що батьки повинні оберігати своїх дітей від життя, але життя, по-моєму, нема чого боятися. Світ повен переляканих дітей. Вони й самі бояться, та ще й інших лякають. А ти старайся зрозуміти,— вела вона далі,— старайся полюбити кожну зустрінуту тобою людину. Я щовечора дожидатиму тебе. Але тобі не обов'язково балакати зі мною, якщо не хочеться. Я розумію. Знаю, що бувають хвилини, коли серце змушує мовчати.— Вона помовчала, дивлячись на хлопця. Потім сказала: — Ти втомився. Лягай спати.

— Добре, мамусю,— сказав він і пішов до своєї кімнати.

Розділ 8. ДО СТОЛУ СЯДЬ З РАБОМ ТВОЇМ

Рівно о сьомій ранку будильник цокнув один тільки раз — і Гомер Маколі відразу сів у ліжку. Він перевів важілець, щоб будильник не задзвонив, потім устав з ліжка, взяв виписаний з Нью-Йорка посібник з гімнастичних вправ і почав читати завдання на сьогоднішній ранок. Як завжди, його брат Улісс стежив за ним. Він прокидався разом з Гомером, коли будильник цокав, перше ніж задзвонити, а дзвонити йому Гомер ніколи не давав. Надісланий з Нью-Йорка посібник складався з тоненької брошурки й еспандера. І поки Гомер читав опис вправи номер сім, Улісс підповз йому під руку, ближче до цього чудодійного приладу.

Після кількох звичайних підготовчих вправ на глибоке дихання Гомер ліг на спину і, напружившись, підняв ноги.

— Що це ти робиш? — спитав Улісс.

— Вправи.

— Для чого?

— Для сили.

— Хочеш бути найсильнішим у світі? — спитав Улісс.

— Ні-і-і,— видихнув Гомер.

— А ким?

— Поспав би ти ще трохи,— сказав Гомер.

Улісс слухняно заліз назад у ліжко, але не ліг, а сів, не зводячи очей з брата. Нарешті Гомер почав одягатися.

— Куди ти йдеш? — спитав молодший брат.
— До школи,— відповів старший.
— Будеш учитися?
— Ні, бігати. Двісті з бар'єрами.
— А куди ти з ними побіжиш?
— Нікуди я з ними не побіжу. Бар'єри — це такі великі дерев'яні рамки, їх розставляють через кожні п'ятнадцять-двадцять метрів, а ти біжиш і перестрибуєш через них.
— Навіщо?
— «Навіщо», «навіщо»,— вже майже роздратовано сказав Гомер.— Це змагання з бігу. Ясно? На двісті метрів з бар'єрами. У нас в Ітаці геть усі бігають на двісті з бар'єрами. Це коронна дистанція ітакійців. Начальник моєї телеграфної контори теж бігав на двісті з бар'єрами, коли навчався в школі... Він був чемпіоном долини.
— А що таке чемпіон долини?
— Найкращий бігун.
— І ти будеш найкращим?
— Може, й буду. А тепер спи.
Улісс ліг і, вмощуючись зручніше, сказав:
— Завтра...— тут він виправив себе,— ні, вчора я бачив поїзд.
Гомер зрозумів, про що хоче розповісти йому брат. Він усміхнувся, згадавши, яке хвилювання викликали в нього самого поїзди, що проходили мимо.
— Ну, і як, здорово було?
Улісс, пригадуючи, серйозно сказав:
— На ньому був чорний дядечко. Він мені помахав.
— А ти теж йому помахав?
— Перше я помахав перший,— сказав Улісс.— Потім він помахав перший. Потім я помахав. Потім він помахав. Він співав «Ти не плач, Кентуккі».
— Правда?
— І ще він крикнув: «Їду додому!» — сказав Улісс і подивився на свого брата.— А коли ми поїдемо додому?
— А ми з тобою вдома.
— Чому ж він тоді не приїхав сюди?
— У кожної людини свій дім. Хто живе на Сході, хто на Заході, хто на Півночі, хто на Півдні. Наш край — на Заході.
— Наш край — найкращий?
— Не знаю,— відповів Гомер.— Я ще ніде не бував.
— А побуваєш?

— Колись побуваю.

— Де?

— В Нью-Йорку.

— А де Нью-Йорк?

— На Сході. А після Нью-Йорка побуваю в Лондоні. Після Лондона — в Парижі. Після Парижа — в Берліні. Потім у Відні, Римі, Москві, Стокгольмі. Коли-небудь я побуваю в усіх великих містах світу.

— А назад повернешся?

— Атож.

— Зрадієш, коли повернешся?

— Атож.

— Чому?

— Ну, тому,— сказав Гомер,— що радий буду знов побачити маму, і Маркуса, і Бесс.— Він глянув на брата.— І тебе радий буду побачити. І Мері Аріну, нашу сусідку, і її батька, містера Аріну. Радий буду, що знову вдома, що сиджу з вами й балакаю, слухаю музику й співаю й що ми всі разом сідаємо вечеряти.

Тут молодший брат дуже серйозно попросив:

— Ти краще не їдь, Гомере. Не треба їхати!

— Ну, зараз я ще не збираюся. Зараз я йду до школи.

— Ні, ти ніколи не їдь. Тато поїхав і не повернувся. Маркус поїхав. А ти не їдь, Гомере.

— Ну, я ще не скоро поїду,— сказав Гомер.— Отож спи.

— Гаразд,— сказав Улісс.— То ти побіжиш з бар'єрами?

— На двісті метрів з бар'єрами,— сказав Гомер.

Мати й Бесс вже чекали Гомера за столом, на якому стояв сніданок. Всі троє на мить схилили голови, потім підвели їх і почали їсти.

— Яку молитву ти прочитав? — спитала Бесс у брата.

— Яку завжди читаю,— відповів Гомер і повторив її вголос так, як завчив, коли ще ледве міг говорити.—

Ввійди, о господи, в мій дім,
До столу сядь з рабом твоїм.
Хвала тобі!
І не покинь
Нікого з нас, твоїх створінь.
Благослови нас, щоб в раю
Ділили трапезу твою.
Благослови, щоб наші очі
На тебе милувались, отче.
Амінь.

— Пхе, стара молитва,— сказала Бесс.— І ти, певно, не розумієш, що говориш.

— Ні, розумію,— відказав Гомер.— Може, я читаю її надто швидко, бо голодний, але розумію все. А крім того, важить дух, а не слова. Ти краще скажи, яку молитву ти читала.

— Ні, спершу ти поясни мені, що ці слова означають,— не вгавала Бесс.

— Як це — що вони означають? Означають те, що означають.

— А все ж таки?

— «Ввійди, о господи, в мій дім»,— промовив Гомер.— Ну, це означає: ввійди, о господи, в мій дім. Слово «господи» означає, певно, багато чого, але загалом, по-моєму, це добро і таке інше. «Хвала тобі» — ну, це означає, що всяке добро завжди й усюди гідне похвали. «Твоїх створінь» — це, виходить, нас, цебто, певно, нас усіх. «Благослови» — це, ну... благослови, та й край. Може, «благослови» означає ще й «прости». Або «люби», чи «бережи», чи як там. Я взагалі не певен, але воно мусить означати щось таке. Далі йде «Щоб в раю ділили трапезу твою» і «Щоб наші очі на тебе милувались, отче». Ну, тут, по-моєму, все ясно: зроби так, щоб ми потрапили в рай і бенкетували там з тобою.

— А «отче» ти як поясниш? — спитала Бесс.

Гомер обернувся до матері.

— З цієї молитви виходить, що добрі люди почуваються, як у раю, щоразу, коли сідають до столу. Так, мамо? А «отче» — це щось на зразок «добро». Правда ж?

— Авжеж,— сказала місіс Маколі.

— «Отче» — це не щось, а хтось,— сказала Бесс.

— Еге ж,— сказав Гомер.— Але я теж — хтось. І мама, і ти, і всі люди — хтось. Отже, зроби, боже, так, щоб світ наш став раєм і щоб кожен, з ким ми сідаємо до столу, був хтось, а не щось. І взагалі, Бесс,— раптом обурився Гомер, — це вранішня молитва і ти не гірше, ніж я, розумієш, що вона означає. Ти просто хочеш збити мене з пантелику. Заспокойся: це не так уже й важко. Мене, певно, будь-хто може збити з пантелику. Але що з того? Головне, що я у щось вірю. Кожна людина в щось вірить. Правда, мамо?

— Правда,— сказала місіс Маколі.— Хіба ж можна жити без віри! Без неї ні тобі щастя, ані втіхи, й ніякий

бенкет на добре не піде — хоч би й з найсмачніших наїдків. Тільки віра й робить чудеса.

— Ясно?! — сказав Гомер сестрі і, кладучи край суперечці, оголосив: — А у нас сьогодні змагання, і я побіжу на двісті метрів з бар'єрами.

— Он як? — сказала місіс Маколі.— Навіщо?

— Розумієш, мамусю, це дуже важливі змагання,— пояснив Гомер.— Містер Спенглер теж бігав на цю дистанцію ще школярем. Там треба не тільки бігти, а й стрибати. А знаєте, містер Спенглер носить із собою круто зварене яйце — на щастя.

— Носити на щастя круто зварене яйце — забобони,— сказала Бесс.

— Ну й що? — сказав Гомер. — Забобони чи ні, а він його носить. Він посилав мене по вчорашні пироги до крамниці Четтертона — по яблучний і з кокосовою помадкою. Два пироги за двадцять п'ять центів. Свіжі коштують двадцять п'ять центів кожен, а вчорашні йдуть по двадцять п'ять за два. Ми з містером Грогеном ділили кожний пиріг навпіл. Половинка мені, половинка — йому. Тільки більш як один-два шматочки він не з'їдає. Тож мені лишається ой-ой скільки! А містер Гроген більше полюбляє чарку, аніж їсти.

Мері Аріна — сусідська дівчина — ввійшла до кухні з подвір'я й поставила на стіл маленьку дешеву фруктівницю. Гомер підвівся.

— Привіт, Мері! — сказав він.— Сідай сюди, поснідаєш з нами.

— Я щойно поснідала з татом і побрала його на роботу,— сказала Мері.— Дякую. Я зготувала для тата узвар із сушених персиків і принесла трохи вам, місіс Маколі.

— Дякую, Мері,— сказала місіс Маколі.— Як тато?

— Добре,— відповіла Мері.— Тільки все дражнить мене. Вийшов уранці на кухню і питає: «Ну, що пише Маркус?»

— Нічого, скоро надійде новий лист,— сказала Бесс, підводячись.— Ходімо, Мері, вже час.

— Іду, Бесс,— сказала Мері і звернулась до місіс Маколі: — Щиро кажучи, мені страшенно набрид коледж. Що коледж, що школа — однаково. Скільки ж можна вчитися? Я вже доросла. І час тепер не той. Їй-богу, я залюбки кинула б коледж і пішла б працювати.

— І я,— сказала Бесс.

— Дурниці,— сказала місіс Маколі.— Ви ще не дорослі, а діти. Вам тільки по сімнадцять років. Твій батько непогано заробляє, Мері, та й твій брат, Бесс, теж.

— А по-моєму, це все ж несправедливо, місіс Маколі,— сказала Мері.— Несправедливо сидіти за партою, коли Маркус — в армії, і в усьому світі така колотнеча. Я часом шкодую, що я не хлопець, а то пішла б з Маркусом служити. Разом нам знаєте як весело було б!

— Нічого, Мері,— сказала місіс Маколі,— колись і цьому буде кінець. А там і не стямишся, як усе піде по-старому.

— Ну, дай боже,— сказала Мері й разом із Бесс Маколі пішла до коледжу.

Гомер подивився їм услід і, трохи помовчавши, спитав:

— Ну як тобі, мамо?

— А що? Зрозуміла річ: дівчатам не терпиться на волю, не терпиться випростати крильця.

— Ні, я не про це, не про волю й не про крильця,— сказав Гомер.— Я тебе про Мері питаю.

— Мері — мила, щира, проста дівчина,— сказала місіс Маколі.— Я зроду не бачила такої наївної дівчини, і я рада, що Маркус покохав її. Кращої дівчини Маркусові не знайти.

— Мамо,— нетерпляче сказав Гомер,— це я знаю. Але я зовсім про інше. Невже ти не розумієш? — Нараз він замовк, бо усвідомив, що не зуміє пояснити того, що в цю мить відчуває, а відчував він, що війна ще завдасть горя багатьом людям, які участі в ній не беруть. І він кинув тільки: — Ну, гаразд, до вечора. Я пішов.

Місіс Маколі замислилася над тим, що ж він хотів їй сказати. Раптом краєчком ока вона побачила, що на кухні появився хтось дуже маленький. Це був Улісс у своїй нічній сорочці. Він дивився на неї знизу вгору, майже так, як маленьке звірятко дивиться на велику істоту своєї ж породи — ту єдину істоту, що й годує, й гріє, і втішає. Обличчя його було вельми зосереджене і навдивовижу чарівне. Улісс сказав:

— А чому він співав «Ти не плач, не плач»?

— Хто? — спитала місіс Маколі.

— А той чорний дядечко на поїзді.

— Це пісня така, Уліссе,— сказала місіс Маколі. Вона взяла його за руку.— Ходімо, вдягнешся.

— А сьогодні той чорний дядечко теж буде на поїзді? — спитав хлопчик.

Місіс Маколі трохи подумала й відповіла:

— Авжеж. Авжеж, буде.

Розділ 9. ТУТ ДЕСЬ МАЮТЬ БУТИ КРОЛИКИ

По дорозі до школи на Сан-Беніто-авеню Гомер Маколі проїжджав повз обнесений дерев'яною огорожею, порослий густим бур'яном пустир. Огорожа була стара й гнила і мала одне лиш призначення — із сміху вартою бундючністю прикрашати невеличку пустку й захищати знуджене плем'я бур'янів, що явно не потребувало захисту.

Школяр удень, він же — телеграфний розсильний уночі, загальмував так, що велосипед аж підскочив на місці. Кинувши свою машину, стрімголов помчав до огорожі, мов сподівався побачити за нею якесь нетривке видіння, що от-от розтане в повітрі. Огорожа була майже на півметра вища від бар'єрів на гаревій доріжці, а щодо нетривкого видіння за нею, то воно могло тривати ще років сто. Гомер оглянув огорожу, пустир за нею та місце для розгону і зміряв її висоту: вона сягала йому мало не до грудей. Потім він пострибав, розминаючись, одійшов кроків на десять назад і, несподівано навіть для самого себе, крутнувся, люто скривився й помчав до огорожі. За крок від неї він відштовхнувся так, що й чемпіонам не снилося, злетів у повітря, зачепив ногами огорожу, повалив кілька дощок і гепнувся в бур'ян, але відразу ж підхопився й відійшов назад для ще однієї спроби. Дошки ламалися легко, з благородним, нікому не потрібним, а отже, й кумедним тріском. Загалом Гомер зробив сім спроб, і всі без успіху. Тренування до змагань припинив тільки тоді, коли від огорожі лишилася купа потрощених дощок.

Якийсь дідусь із ціпком з'явився на дверях хижки по той бік вулиці. Пахкаючи люлькою, він спокійно спостерігав за Гомером, а коли той підвівся після останньої спроби й почав обтрушуватися, заговорив:

— Що це ти робиш? — спитав він.

— Долаю перешкоду,— відповів Гомер.

— Ребра цілі?

— Цілі,— сказав Гомер.— Просто загорожа трохи зависока. Та й бур'ян слизький.

Старий скинув оком на бур'ян і сказав:

— Це ваточник. Дуже гарний корм для кролів. Кролики його страх як полюбляють. Років одинадцять тому я завів собі кроликів, але хтось уночі відчинив клітку, й вони повтікали.

— Навіщо ж було відчиняти клітку? — спитав Гомер.

— А біс його зна навіщо, — відповів старий. — Я так і не дізнався, хто це зробив. Тридцять три кролі пропали, і такі ж гарні, такі гарні! Оченята червоненькі, мордочки кругленькі,— бельгійські, тільки два чи три іншої породи... А хто їх випустив, так і не знаю.

— Ви любите кроликів? — спитав Гомер.

— Лагідні тваринки,— відповів старий.— У свійських кролів добра вдача, вони й мухи не скривдять. — Він обвів очима довкола.— Тридцять три кролики одинадцять років бігають на волі,— повів він далі.— Цебто їх тоді було тридцять три, а скільки тепер — одному богу відомо. Вони ж знаєш які плодючі! І зовсім, либонь, здичавіли. Цілком можливо, що місто аж кишить тепер дикими кроликами.

— А я жодного ще не бачив,— сказав Гомер.

— Ну, то ще побачиш, — сказав старий. — Вони тепер скрізь повинні бути. Роєм рояться під усім містом, це я тобі точно кажу. Ще кілька років — і від них рятунку не буде. От буде діло!

Незважаючи на загрозу кролячого нашестя, Гомер сів на свій велосипед.

— Ну, я поїду,— сказав він.— Сподіваюся, ми ще побачимось.

— Авжеж, авжеж,— сказав старий.— Мене звати Чарлз, або просто Чарлі. Можеш завжди мене так звати. Будь ласка, я не заперечую.

— Гаразд, сер,— сказав хлопець і знову заговорив про своє.— У нас сьогодні в школі змагання, й я побіжу на двісті з бар'єрами.

— А я до школи так і не ходив,— сказав старий.— Зате я учасник іспано-американської війни.

— Он як! — сказав Гомер.— Ну, бувайте.

— Атож,— сказав старий, але тепер більше самому собі,— іспано-американської війни. Піввійни пробігав, як кролик.

Гомер на велосипеді зник за рогом. Старий подибав до своєї перекошеної хижки, попахкуючи люлькою й роззираючись. По дорозі ткнув ціпком під широкий лист бур'яну.

— Тут десь мають бути кролики,— бурмотів він.— Здичавіли вже, либонь. А були ж такі лагідні!

Розділ 10. СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ

На біговій доріжці стадіону Ітакійської середньої школи бар'єри були розставлені для дистанції в двісті метрів. Зранку на цій дистанції тренувалися четверо хлопців. Вони щойно пробігли її, пробігли непогано, хоч і не старалися на повну силу. Всі четверо були в гарній формі. Тренер Байфілд з хронометром у руці підійшов до переможця.

— Це вже краще, Еклі,— сказав він хлопцеві, що явно вирізнявся з-поміж решти, хоч і не видавався бознаяким незвичайним. Знудьгований вигляд хлопця свідчив про те, що родині його протягом кількох останніх десятиріч не бракувало харчів, одягу чи комфорту, і що спілкувалася вона з такими ж улюбленцями долі.

— З технікою в тебе ще не все гаразд,— сказав йому тренер,— але, гадаю, сьогодні на змаганнях ти прийдеш першим.

— Постараюся, сер,— сказав хлопець.

— Так-так, я певен цього,— сказав тренер.— Сьогодні в тебе суперників не буде, але за два тижні, на чемпіонаті долини, матимеш їх аж задосить. А тепер іди під душ і до самих змагань ніяких перевантажень.

— Гаразд, сер,— відповів хлопець. Вже рушивши, він раптом зупинився.— Вибачте, сер,— сказав він.— Який я час показав?

— Непоганий,— відповів тренер,— але й не блискучий. Та час хай тебе не обходить. Якщо ти бігтимеш, як я тебе навчав, то прийдеш першим.

Решта бігунів стояли осторонь, позираючи на них і прислухаючись.

— Він цяця був, цяця і є,— зауважив один з хлопців.— Але фінішує чомусь завжди перший. Куди *ти* дивишся, Семе?

— Куди *я* дивлюся? — огризнувся Сем.— А *ти* куди дивишся? Чому *ти* не обганяєш його?

— Я прийшов другим.

— Другий чи третій — один біс,— сказав третій.

— Подумати тільки, щоб нас побив Г'юберт Еклі Третій! — сказав Сем.— Сором, та й годі.

— Атож,— погодився другий хлопець.— Але тут уже нічого не вдієш. Він бігає краще, факт!

Тренер підійшов до цієї трійці і вже зовсім по-іншому сказав:

— Годі теревенити! Теж мені, вишикувалися, мов ті чемпіони. Вам до них ще далеко! Марш на старт і пробіжіть дистанцію ще раз.

Хлопці мовчки повернулися на старт, тренер віддав команду, й вони побігли знову. Поки вони бігли, тренер вирішив, що перед змаганнями їм слід пробігти цю дистанцію ще кілька разів. Видно, йому дуже хотілося, щоб переміг Г'юберт Еклі Третій.

Учні швидко заповняли класну кімнату. Міс Гікс, старенька вчителька стародавньої історії, чекала останнього дзвінка. Коли в класі запанує тиша й спокій, вона спробує ще раз, коли не навчити, то бодай розважити юних ітакійців, які невдовзі мали закінчити школу і, принаймні теоретично, ступити у самостійне життя. Гомер Маколі, охоплений болісно-солодким почуттям, за природою напрочуд схожим до молитовного екстазу, стежив за дівчиною, на ім'я Гелен Еліот, яка щойно ввійшла до класу й тепер простувала до своєї парти. Безперечно, це була найпрекрасніша дівчина в світі. А крім того, чванько, але Гомер і в голову не покладав, що ця риса її вдачі — природна й непозбутня. І все ж, незважаючи на те що він обожнював Гелен Еліот, її чванькуватість затьмарювала Гомерове шкільне життя. Слідом за дівчиною до класу ввійшов Г'юберт Еклі Третій. Він підійшов до дівчини, вони про щось пошепталися, враз роз'ятривши Гомерові душу. Нарешті пролунав останній дзвінок, і вчителька сказала:

— Починаємо. Прошу уваги. Хто сьогодні відсутній?

— Я! — озвався один хлопець, на ім'я Джо Терранова, класний блазень. Четверо чи п'ятеро вірних дружків Джо, членів секти скалозубів, кумиром і душпастирем якої він був, одразу ж захоплено зреагували на цей блискавичний, хоча й не дуже вдалий дотеп. Гелен Еліот і Г'юберт Еклі зневажливо міряли очима цих класних юродивих, це репане поріддя нетрів. Їхні погляди, в свою

чергу, так розлютили Гомера, що коли всі вже покинули сміятися, він вибухнув робленим сміхом просто в обличчя Г'юбертові, якого зневажав, і Гелен, яку обожнював. І зразу ж прискіпався на Джо:

— А ти не виступай, коли міс Гікс говорить!

— Я обійдуся без твоїх витівок, Джозефе,— сказала міс Гікс. І, обернувшись до Гомера, додала: — І без твоїх теж, хлопче.— Вона помовчала, оглядаючи клас, а тоді заговорила далі: — Продовжимо нашу розмову про ассірійців від того місця, де ми зупинилися вчора. Прошу всіх слухати уважно й не пропускати жодного слова. Спочатку ми прочитаємо те, що написано в підручнику стародавньої історії. А потім усно обговоримо прочитане.

Блазень не міг пропустити такої чудової нагоди.

— Ні, міс Гікс,— запропонував він,— нумо не будемо обговорювати це усно. Обговоримо це подумки, щоб я міг поспати.

І знову паства його вибухла реготом, а чваньки продемонстрували благородне обурення. Міс Гікс не зразу відповіла блазневі, бо, по-перше, її й саму смішили його витівки, а по-друге, ті витівки погамувати було нелегко. І все-таки вона мусила приструнчити його. Нарешті вона сказала:

— Будь великодушним, Джозефе. Надто в тих випадках, коли ти маєш рацію, а я ні.

— Ну, гаразд, прошу пробачення, міс Гікс,— сказав блазень.— Просто воно в мене само з язика зривається. Обговоримо усно! А як же іще можна обговорювати?! Ну, та пробачте, більше не буду.— І немовби кепкуючи тепер з себе й власного зухвальства, він помахав їй рукою й поблажливо мовив: — Продовжуйте, міс Гікс.

— Дякую,— сказала вчителька.— А тепер прошу вашої уваги!

— Уваги! — підхопив Джо.— Та ви гляньте — вони ж усі окунів ловлять!

Хоч як потішали стару вчительку його жарти, але зрештою вона мусила сказати:

— Якщо ти ще раз переб'єш мене, Джозефе, я спроваджу тебе до директорського кабінету.

— А я хіба що,— сказав блазень.— Я ладен гризти камінь науки. Але ви погляньте на них. Всі, як один, окунів ловлять! — Він обвів поглядом клас і додав: — Подумати тільки — оце такі в мене друзі! Їм би тільки м'яча ганяти.

— Ой, та заткни ти нарешті пельку, Джо,— сказав Гомер своєму приятелеві.— Скільки можна? Всі й так знають, що ти в нас геній.

— Ну, все, досить, — сказала міс Гікс. — Ніхто більше ні слова. А тепер,— звернулася вона до всіх,— розкрийте книжки на сторінці сто сімнадцятій, абзац другий.— Учні зашелестіли сторінками.— Стародавня історія,— вела далі вчителька,— на перший погляд може видатися наукою нудною й непотрібною. В час, коли ми з вами живемо, коли в світі відбувається так багато історичних подій, життя іншого світу, що давним-давно пішов у небуття, може видатися нецікавим, а вивчення його — непотрібним. Але це неправильна думка. Ми не можемо обійтися без знання інших епох, інших культур, інших народів, інших світів. Хто зголоситься вийти до дошки й почитати?

Дві дівчини й Г'юберт Еклі Третій піднесли руку.

Жартівник Джо обернувся до Гомера й сказав:

— Ні, ти глянь, як тобі подобається цей тип, га?

З двох дівчат, що піднесли руку, вчителька обрала прекрасну й чванькувату Гелен Еліот. Гомер, мов заворожений, дивився, як вона йде до дошки. Вона постояла там, засліплюючи його своєю вродою, а потім на диво чистим, на диво милозвучним голосом почала читати. Гомер зачудовано думав тепер про те, як можуть сполучатися в людській істоті така неземна врода й такий неземний голос.

— «Ассірійці, — читала Гелен Еліот, — ці люди з довгими носами, бородами й волоссям перетворили Ніневію на півночі в могутню державу. Після неодноразових сутичок з хеттами, єгиптянами та іншими народами вони в одинадцятому сторіччі до нашої ери, за царювання Тіглатпаласара Першого, завоювали Вавілон. Відтоді протягом багатьох століть між спорудженою з каміння Ніневією й збудованим із цегли Вавілоном точилася боротьба за верховну владу. Слова «сірієць» та «ассірієць» не мають між собою нічого спільного, і ассірійці воювали проти сірійців, аж доки Тіглатпаласар Третій підкорив останніх і вигнав десять заблуканих племен Ізраїлю».

Гелен зупинилася, щоб звести дух перед наступним абзацом, та не встигла вона розпочати, як Гомер Маколі спитав:

— А що ми можемо сказати про Г'юберта Еклі Третього? Кого він підкорив і які подвиги вчинив?

Юний аристократ зірвався на рівні ноги, охоплений благородним гнівом.

— Міс Гікс, я не дозволю, щоб ця умисно заподіяна образа минулася безкарно. Я наполягаю, щоб ви спровадили містера Маколі до директора. Інакше,— відкарбував він,— мені доведеться взяти цю справу у власні руки.

Тут уже й Гомер підхопився з місця.

— Чого ти там розпатякався! — вигукнув він.— Тебе ж звуть Г'юберт Еклі Третій — так чи не так? А за які заслуги? І як на те пішлося, які заслуги в Г'юберта Еклі Другого й Г'юберта Еклі Першого? — він подивився на міс Гікс, потім на Гелен Еліот і сказав: — По-моєму, це цілком нормальне й логічне запитання.— І, обернувшись до Г'юберта Еклі, вигукнув: — Ну, кажи, які у вас заслуги?

— Що ж,— сказав Г'юберт,— в усякому разі, жоден Еклі ніколи не був репаним...— він замовк на мить, підшукуючи якнайдошкульніше слово,— репаним фанфароном!

Жодна душа в Ітаці ще не чула такого слова.

— Фанфароном? — сказав Гомер. І, звертаючись до вчительки, спитав: — Що це означає, міс Гікс? — А що вчителька відразу не спромоглася на відповідь, Гомер рвучко обернувся до Г'юберта Еклі: — Послухай ти, номере третій, не смій обзивати мене словами, яких я ніколи навіть не чув!

— Фанфарон,— сказав Г'юберт,— це хуліган... задерій.

Він замовк, підшукуючи ще образливіше слово.

— Ет, заткни пельку,— сказав Гомер.

Він глянув на Гелен Еліот, усміхнувся чудесною усмішкою всіх Маколі й повторив:

— Фанфарон! Оце так лайка!

І тоді сів.

Гелен Еліот подивилася на вчительку, чекаючи знака, щоб читати далі. Міс Гікс, одначе, зволікала. Нарешті Гомер зрозумів. Він підвівся й сказав Г'юбертові Еклі Третьому:

— Ну, гаразд. Прошу пробачення.

— Гаразд, — сказав юний аристократ і сів.

Вчителька стародавньої історії оглянула клас і сказала:

— Гомер Маколі і Г'юберт Еклі після уроків залишаться в класі.

— Міс Гікс,— сказав Гомер,— таж у нас сьогодні шкільні змагання!

— Мене вони не цікавлять,— відповіла вчителька.— Дисципліна — справа така ж важлива, як і фізичне виховання. А то й важливіша.

— Міс Гікс,— сказав Г'юберт Еклі,— наша школа розраховує, що сьогодні я здобуду перше місце на дистанції в двісті метрів з бар'єрами, а за два тижні покажу непоганий результат на чемпіонаті долини. Боюся, що тренер Байфілд наполягатиме на моїй участі в змаганнях.

— Не знаю, чи наполягатиме тренер Байфілд,— сказав Гомер.— Але я особисто нізащо не пропущу сьогоднішніх змагань.

Г'юберт Еклі подивився на Гомера.

— Для мене новина,— сказав він,— що й ти збираєшся бігти.

— Так,— сказав Гомер,— збираюся.— І він знову звернувся до вчительки: — Міс Гікс, якщо ви сьогодні відпустите нас, то я обіцяю ніколи вже не порушувати дисципліни й завжди сидіти тихо. І Г'юберт теж обіцяє. Правда ж? — спитав він у Г'юберта.

— Атож, обіцяю, міс Гікс,— сказав Г'юберт.

— Ви обидва залишитеся після уроків,— сказала вчителька стародавньої історії.— Гелен, будь ласка, читай далі.

— «Союзні війська халдеїв з півдня й мідян та персів з півночі, — читала Гелен, — вторглися в Ассірійське царство, і Ніневія схилилася перед їхньою могутністю. Другим Вавілонським царством правив Навуходоносор Другий. Потім прийшов із своїми ордами завойовників великий Кір, цар перський. Та ця навала була тільки епізодом у довгій низці поразок і перемог, бо нащадки перських воїнів були самі згодом підкорені Александром Македонським».

Гомерові все остогидло, його долала втома після нічної роботи, заколисував ніжний голос дівчини, котра, як він вважав, була створена для нього й тільки для нього; поволі голова його опустилася на складені руки, й він поринув у щось вельми схоже на сон. Але голос дівчини все ж долинав до його свідомості.

— «З горнила цього,— читала вона,— людство видобуло величезні цінності. Біблійні заповіти Мойсея почасти грунтуються на засадах, сформульованих у законах Хам-

мурапі, прозваного Законодавцем. З тогочасної арифметики, що поряд із звичною для нас десятковою системою мала за основу й число дванадцять, ми успадкували розподіл години на шістдесят хвилин, а кола — на триста шістдесят градусів. Араби дали нам наші цифри, які все ще називаються арабськими, на відміну від римських. Ассірійці винайшли сонячний годинник. Сучасні аптечні символи й знаки зодіаку запозичені у вавілонян. Розкопки, проведені порівняно недавно в Малій Азії, підтвердили існування там могутньої держави».

«Могутня держава,— марив крізь дрімоту Гомер.— Де? В Ітаці? В нашій Ітаці, в Каліфорнії? Була, а потім до дідька загула? Не залишивши по собі ні великих людей, ні великих відкриттів, ні сонячних годинників, ні цифр, ні зодіаків, ні анекдотів, анічогісінько? Де ж була ця велика держава?»

Він спробував підвести голову й зосередитися. Але бачив тільки обличчя Гелен Еліот, чия врода могла б, напевно, затьмити блиск наймогутніших держав, і почув її дивний голос, чи не найбільший здобуток людства за всю його багатостраждальну історію.

— «Хетти,— читала вона,— посунули узбережжям униз, в Єгипет. Їх кров змішалася з кров'ю іудейських племен і дала іудеям хеттський ніс».

Тут Гелен скінчила читати й сказала вчительці стародавньої історії:

— Кінець розділу, міс Гікс.

— Дуже добре, Гелен,— сказала міс Гікс.— Дякую, ти чудово читала. Сідай.

Розділ 11. ЕКСПРОМТ ПРО ЛЮДСЬКІ НОСИ

Міс Гікс почекала, поки Гелен сяде на місце, й тоді обвела поглядом обличчя учнів.

— Отож про що ми дізналися?

— Про те, що геть у всіх людей є носи,— сказав Гомер.

Міс Гікс сприйняла цю репліку спокійно, як цілком закономірну.

— А ще про що? — запитала вона.

— Про те,— сказав Гомер,— що носи створені не тільки для нежиті та носовичків, а й для того, щоб не забувалася стародавня історія.

Міс Гікс оглянула клас.

— Може, хтось іще висловиться? Гомер надто захопився носами.

— Таж про них в книжці написано! — сказав Гомер.— Даремно б не писали, правда? Отже, це важливо.

— Містере Маколі,— сказала міс Гікс,— може б, ви виголосили промову про людські носи?

— Що ж,— сказав Гомер,— промову не промову, а так, коротенько, можна. Із стародавньої історії,— почав він повільно і надто, мабуть, гучно,— ми засвоїли одну річ. А саме: люди завжди мали носи і мають їх і досі. Щоб упевнитися в цьому, кожному з вас досить оглядітися.— І він сам оглядівся.— Носи! Куди не кинь оком — усюди носи! — Він затнувся на мить, обмірковуючи, чого б іще такого сказати. Потім наважився: — Ніс — це, либонь, найкумедніша частина людського обличчя. Людям він завжди завдає прикрощів, і, можливо, хетти на всіх нападали саме тому, що мали такі довгі й криві носи. Не так уже й важливо, хто винайшов сонячний годинник, бо рано чи пізно хтось однаково додумався б до будильника. Головне ж у носах!

Жартівник Джо слухав з глибокою увагою й захопленням, ба навіть із заздрістю. Гомер тим часом провадив:

— Деякі люди говорять у ніс. Багато хто хропе носом, а є і такі, що носом свистять і в ніс співають. Окремі особи дозволяють водити себе за ніс, інші встромляють носа куди не слід. Буває, що носи відкушують скажені собаки чи кіноактори у фільмах про нещасне кохання. Перед носом грюкають дверима, і часом носи потрапляють у соковижималки й під адаптери програвачів. Ніс росте на одному місці, як дерево, але перебуває на рухомому об'єкті — голові — і через те частенько потерпає, бо мимоволі опиняється там, де він тільки заважає. Призначення носа — винюхувати, що, кому й чим пахне, але деякі особи вернуть носа від чужих думок, поведінки чи зовнішності. — Тут він подивився на Г'юберта Еклі Третього, а потім на Гелен Еліот, і вона, замість задерти носа, раптом чомусь похнюпила його.— Такі особи,— вів далі Гомер,— мають звичку дерти кирпу аж до неба, бо вважають, видно, що тільки задерта кирпа виведе їх у рай. У більшості тварин є ніздрі, але носа мають далеко не всі, принаймні в нашому розумінні. І все ж нюх у тварин розвинений куди краще, ніж у людини, і тут вона лишається з носом.— Гомер Маколі звів дух і завершив

промову.— Найголовніша ж властивість носа та, що він заводить у халепу, призводить до воєн, сварить давніх друзів і руйнує щасливі домашні вогнища. А тепер ви дозволите мені піти на змагання, міс Гікс?

Хоч учительці стародавньої історії й сподобалася така грунтовна промова на таку, власне, пустопорожню тему, вона, однак, не могла дозволити, щоб балаканина завадила їй навести лад у класі.

— Ви залишитеся після уроків, містере Маколі,— сказала вона.— І ви теж, містере Еклі. А тепер, коли ми з'ясували для себе нарешті проблему носа, я хотіла б почути ваші думки з приводу прочитаного.

Всі тримали свої думки при собі.

— Ну ж бо,— сказала міс Гікс.— Хто висловиться? Невже ніхто?

Озвався жартівник Джо.

— Руса коса до пояса,— сказав він.— Клює носом й спить півкласа.

— А ще хто? — сказала міс Гікс.

— Довгі носи звичайно бувають у великих мореплавців і мандрівників,— сказала одна дівчина.

— В усіх двоголових хлопчиків буває по два носи,— сказав Джо.

— Ніс ніколи не росте на потилиці,— докинув один із прибічників Джо.

— Ну, ще,— сказала міс Гікс. Вона зупинила свій погляд на одному учні й спитала: — А що ти скажеш, Генрі?

— Я про носи нічого не знаю,— буркнув Генрі.

— Зараз я тобі поясню,— втрутився Джо.— Скажи, хто такий Навуходоносор?

— Ну, той, що в історії,— буркнув Генрі.

— А чи мав він носа? — спитав Джо.

— Авжеж, мав,— буркнув Генрі.

— Гаразд, тоді чом би тобі не сказати: «Навуходоносор у вухо дав носом»? Ти ж на уроці стародавньої історії. От і спробував би хоч раз що-небудь завчити. Навуходоносор — у вухо — носом — стародавня — історія. Второпав?

Генрі спробував второпати.

— Навуходоносор — носом,— повторив він.— Ні, стривай, не так. Навуходоносор мав вуха до носа.

— Ет,— сказав Джо,— неуком ти народився, неуком і помреш. Ну, хіба ж це так важко запам'ятати: Навухо-

доносор у вухо дав носом! Ні, Генрі, такі речі неодмінно треба засвоювати. Раджу тобі ще раз усе обміркувати.

— Досить,— сказала міс Гікс.— Може, ще хтось бажає?

— Очі бачать, рот рече. З носа ж біжить та тече,— сказав Джо.

— Міс Гікс,— знов узявся благати Гомер,— будь ласка, дозвольте мені побігти на двісті з бар'єрами!

— Я не бажаю чути ні про які бар'єри,— сказала міс Гікс.— То як, буде ще хто-небудь говорити чи ні?

— Дивіться, як я для вас клас розворушив,— сказав Гомер.— Якби я не забалакав про носи, всі б і досі спали!

— Це справи не стосується,— сказала вчителька стародавньої історії.— То хто ще?

Та вже пролунав дзвінок. Усі підвелися й пішли на стадіон, а в класі лишилися тільки Гомер Маколі й Г'юберт Еклі Третій.

Розділ 12. ДВІСТІ МЕТРІВ З БАР'ЄРАМИ

Тренер Ітакійської середньої школи стояв перед директором цієї ж школи, людиною, на прізвисько Ік (свого часу містер Роберт Патрач відзначив цей факт в одній з карикатур, надрукованій у міській щоденній газеті під заголовком «Хоч вір, хоч ні»). Містера Іка звали Оскар, але це, звісно, вже не так важливо.

— Міс Гікс,— казав тренерові директор Ітакійської середньої школи,— найстаріша і, безперечно, найкраща вчителька в нашій школі. Вона навчала мене, коли я був учнем цієї школи, і навчала вас теж, містере Байфілде. Боюся, що я не зможу скасувати її рішення про покарання двох недисциплінованих хлопчаків.

— Г'юберта Еклі Третього не можна назвати недисциплінованим,— сказав тренер.— Гомера Маколі — можна. А Г'юберта Еклі — ні. Він справжній юний джентльмен.

— Розумію,— сказав директор.— Г'юберт Еклі дійсно з багатої родини. Але якщо міс Гікс залишила його після уроків, то він і залишиться. Я не сумніваюся, що він справжній юний джентльмен. Пригадую, таким був і його батько. Голуба кров! Але за міс Гікс ніколи не водилося карати безневинного. Тим-то Г'юбертові Еклі доведеться потерпіти до інших змагань.

Директор ясно дав зрозуміти, що розмову вичерпано. Тренер крутнувся й вийшов з кабінету. Але на стадіон не пішов. Він попрямував до класної кімнати, де сиділи Гомер, Г'юберт і міс Гікс. Вклонившись старій учительці, тренер з усмішкою сказав:

— Я розмовляв з директором, міс Гікс.

Це мало значити, що він дістав дозвіл забрати Г'юберта Еклі Третього. Але тут з місця підхопився Гомер Маколі, наче тренер прийшов визволяти саме його!

— Ти тут ні при чому,— зневажливо сказав йому тренер і звернувся до другого хлопця: — Я по вас, містере Еклі.

— Цебто як? — сказала вчителька стародавньої історії.

— Містер Еклі має негайно перевдягтися в спортивну форму, щоб узяти участь у змаганнях. Ми чекаємо на нього.

— Он як? — вигукнув Гомер, скипаючи справедливим гнівом.— А як же зі мною, з містером Маколі?

Але тренер, навіть не удостоївши його відповіддю, вийшов з класу, ведучи за собою дещо розгубленого й зніяковілого Г'юберта Еклі Третього.

— Ні, ви бачили, міс Гікс? — заволав Гомер Маколі.— Де ж справедливість?

Вчительці стародавньої історії аж дух перехопило від обурення.

— Цьому містерові Байфілду, — просичала вона, — тренувати хіба що таких віслюків, як він сам.— Вона затнулася, усвідомивши, що висловилася негоже, відтак додала: — Вибач, але цей тип не тільки неук, він ще й брехун!

Міс Гікс була чудова в своєму непідробному гніві. Тепер Гомер уже майже не сумнівався, що вона найкраща вчителька в світі.

— Мені особисто він ніколи не подобався,— сказав Гомер.— І я радий, що й вам теж.

— Я викладаю стародавню історію в Ітакійській середній школі вже тридцять п'ять років,— сказала міс Гікс.— Через мої руки пройшли сотні ітакійських хлопців і дівчат. В мене навчалися твій брат Маркус і твоя сестра Бесс, і якщо в тебе є молодші брати чи сестри, то вони теж навчатимуться в мене.

— В мене є ще тільки один братусь, міс Гікс, — сказав Гомер,— Улісс. А яким був Маркус у школі?

— Маркус і Бесс були гарні дітки,— сказала міс Гікс.— Чесні, культурні. Так, саме культурні,— повторила вона, наголошуючи на цьому слові.— Вони з молоком матері ввібрали культуру, успадковану від стародавніх народів. Маркус, як і ти, іноді міг ляпнути щось недоладне, але ніколи не брехав. А такі нікчеми, як оцей Байфілд, що ніколи нічого за душею не мали, мають мене за стару бабу. Прийшов сюди брехати — так само, як брехав ще учнем у цьому класі. І відтоді він так нічого й не навчився — хіба що лизати руки вищим од себе.

— Атож! — гаряче підтакнув Гомер; він хотів, щоб учителька не втрачала свого гнівного запалу.

— Мені не раз доводилось бачити, як отакі типи попихають гарними людьми. Вони торують собі шлях брехнею й шахрайством, будують свою кар'єру на кістках чесних людей. Отакий він, їхній біг з бар'єрами!

Вчителька стародавньої історії була страшенно обурена. Вона висякалася й витерла очі.

— Ет, не засмучуйтеся, міс Гікс, — сказав Гомер. — Я залишусь у класі. Можете покарати мене за мій язик. По заслузі! А надалі я, слово честі, постараюсь поводитися добре. Я не знав досі, що вчителі — такі ж люди, як і всі. Ба навіть кращі! Не журіться, міс Гікс. Краще покарайте мене.

— Я залишила тебе після уроків зовсім не для того, щоб покарати, Гомере Маколі,— сказала вчителька.— Я завжди залишаю після уроків тільки найдорожчих мені учнів, аби побути з ними. Я все ще не вірю, що помилилася щодо Г'юберта Еклі. Це містер Байфілд примусив його зневажити мій наказ. Я однаково затримала б вас тут тільки на хвилинку, а потім відпустила б. Це не кара, а виховання. Найбільша радість для мене — дивитись, як зростають духовно мої учні, і кожен їхній благородний вчинок для мене — свято. Ти попросив пробачення в Г'юберта Еклі, і хоч як це збентежило його,— бо своїм перепрошенням ти довів безглуздість його поведінки,— йому стало мужності помиритися з тобою. Я залишила вас після уроків, бо хотіла побалакати з вами обома — хлопцем із багатої сім'ї й хлопцем із бідної сім'ї. Хтозна, що чекає на вас у житті, але, гадаю, йому важче буде спілкуватися з людьми, ніж тобі. Мені хотілося, щоб ви придивилися один до одного. Я хотіла побалакати з вами обома.

— Взагалі Г'юберт був би непоганий хлопець, якби так не задавався,— сказав Гомер.— Чого він носа дере? Чим він кращий за інших?

— Я тебе розумію,— сказала вчителька стародавньої історії.— Але кожна істота в світі від когось краща, а від когось — гірша. Джо Терранова кмітливіший за Г'юберта, але Г'юберт, по-моєму, такий же чесний хлопець, як Джо. В демократичному суспільстві всі люди мусять бути рівні, ну, а поведінка — це справа індивідуальна: є добрі люди й сухі, благородні й підлі. Я хочу, щоб мої хлопці й дівчата прагнули бути людьми добрими й благородними. Хай вони удають із себе кого завгодно — мене це не обходить, як не обходять ні гарні, ані погані манери. Мене цікавить те, що під цими манерами ховається. І мені однаково — бідний мій учень чи багатий, католик він, протестант чи єврей, білий, чорний чи жовтий, кмітливий чи нетямущий, геній чи простак — аби лиш він був людиною і мав добре серце, правдиву й щиру вдачу, і поважав інших. Мені треба, щоб діти в моєму класі були *людьми,* але я зовсім не прагну того, щоб вони були *однаковими* людьми. Якщо вони чисті душею, то хай як завгодно відрізняються одне від одного. Я хочу, щоб кожен мій учень лишався самим собою. Я зовсім не хочу, щоб ти, Гомере, поводився як хтось інший тільки для того, щоб догодити мені чи полегшити мою працю. Мені б дуже швидко остогид клас, де сидять самі лиш бездоганні юні леді й джентльмени. Я хочу, щоб кожен мій учень був особистістю — оригінальною, неповторною, відмінною від інших. Шкода, що Г'юберт Еклі не вислухав цього разом з тобою, бо тоді б ви обидва зрозуміли, що ваша взаємна неприязнь — річ цілком природна. Мені хотілося, щоб він зрозумів: кожен з вас стане справжньою людиною тільки тоді, коли, попри вашу цілком природну взаємну неприязнь, ви навчитеся поважати один одного. Оце й означає бути культурною людиною — і цього навчає нас стародавня історія.

Вчителька помовчала, дивлячись на хлопця, який насилу стримував йому самому незрозумілі сльози.

— Я рада, що побалакала саме з тобою, а не з кимсь іншим,— сказала вона.— Коли ти закінчиш школу і зовсім забудеш мене, я стежитиму за тим, як ти живеш, і ніколи не дивуватимусь з того, що ти робиш людям добро.— Вчителька стародавньої історії ще раз висякалася й витерла очі. — Ну, біжи на стадіон. Змагайся з

Г'юбертом Еклі на дистанції двісті метрів з бар'єрами. Якщо ти не встигнеш перевдягтися в спортивну форму, біжи, в чому є, навіть якщо весь стадіон сміятиметься з тебе. Перше ніж ти виб'єшся в люди, ти ще не раз чутимеш сміх; і це буде не тільки людське глузування, але й глум долі, яка намагатиметься збити тебе з шляху, відкинути назад. Але я певна, той сміх не зупинить тебе.— Вчителька зітхнула і втомлено скінчила:— Біжи на стадіон, Гомере Маколі. Я стежитиму за тобою.

Другий син родини Маколі з Санта-Клара-авеню в каліфорнійському місті Ітаці підвівся й вийшов з кімнати.

На стадіоні Г'юберт Еклі й троє хлопців, що того дня вже бігали з ним під час тренування, готувалися до старту на своїх бігових доріжках. Гомер ступив на п'яту бігову доріжку в мить, коли суддя на старті підніс руку з пістолетом, ладнаючись дати сигнал. Гомер став на старт разом з іншими. Почувався він чудово, хоч був дуже сердитий. І він знав: ніщо в світі не завадить йому прийти першим — ні черевики й одяг, аж ніяк не пристосовані для змагань з бігу, ні брак тренування — анічогісінько! Він прийде першим, інакше просто бути не може.

Г'юберт Еклі на доріжці поряд глянув на нього й сказав:

— Хто ж бігає в такому одязі?

— Я! — відповів Гомер.— І ще й як бігаю!

На трибуні стадіону містер Байфілд обернувся до людини, що сиділа поряд, і спитав:

— Хто це стартує у всіх лахах на боковій доріжці?

Він зразу ж і сам збагнув, хто це міг бути, й підхопився, щоб зупинити змагання й вивести з поля п'ятого бігуна. Але було вже пізно: пролунав постріл, і хлопці побігли. Гомер і Г'юберт подолали першу перешкоду трохи раніше за інших, не зачепивши бар'єра. Після другого бар'єра Гомер злегка випередив Г'юберта і вів перед аж до восьмого. Але Г'юберт Еклі весь час сидів у нього на п'ятах. Біжачи, хлопці перекинулися кількома словами. Після першого бар'єра Г'юберт крикнув:

— Де ти навчився так бігати?

— Ніде,— відповів Гомер.— Оце зараз учуся.

Після другого бар'єра Г'юберт сказав:

— Куди ти поспішаєш? У тебе зависокий темп.

— Зате й прийду перший,— сказав Гомер.

Після третього бар'єра Еклі спитав:

— Хто це тобі сказав?

Після четвертого бар'єра Гомер відповів:

— Я це кажу.

Після п'ятого бар'єра Г'юберт сказав:

— Біжи тихіше. Ще ж півдистанції. Ти видихнешся.— І раптом він загорлав: — Гей... гей, бережися! Байфілд!

Гомер домчав до дев'ятого бар'єра водночас із тренером Ітакійської середньої школи — тільки Байфілд біг йому назустріч. Та Гомер стрибнув і влетів просто в розпростерті руки тренера, й обидва не втрималися на ногах. Г'юберт Еклі наче закляк на місці і, обернувшись до решти бігунів, крикнув:

— Завмріть! Дайте йому підвестися. Він добре біг і впав не з власної вини.

Гомер мерщій скочив на рівні ноги й помчав далі. В ту ж мить зірвалися з місця й інші хлопці.

На трибуні всі, навіть Гелен Еліот, збуджено кричали. Вчителька стародавньої історії міс Гікс стояла біля фінішу. Вона теж кричала, підбадьорюючи не якогось окремого бігуна, а всіх одразу.

— Ну ж бо, Гомере! — вигукувала вона.— Давай, Г'юберте! Швидше, Семе!.. Джордже!.. Генрі!..

Перед останнім бар'єром Г'юберт Еклі наздогнав Гомера Маколі.

— Вибач,— сказав він,— я просто не можу інакше.

— Дуй,— відповів Гомер.— А там побачимо.

Г'юберт Еклі трохи випередив Гомера, але фініш був уже близький. І хоч Гомер зачепив останній бар'єр, він наздогнав Г'юберта. Фінішували вони майже плече в плече, і ніхто не міг сказати, хто переможець. Слідом за ними до фінішу прийшли Сем, Джордж і Генрі.

Вчителька стародавньої історії міс Гікс зібрала їх разом.

— Ви бігли чудово,— сказала вона.— Всі п'ятеро!

— Вибачте мені, міс Гікс,— сказав Г'юберт Еклі.— Я повинен був залишитися в класі разом з Гомером.

— Вибачаю,— сказала міс Гікс.— І ти молодець, що почекав Гомера, коли його збили з ніг.

Обурений, лютий і трохи ошелешений тренер Ітакійської середньої школи швидкою ступою наближався до хлопців, з'юрмлених навколо міс Гікс.

— Маколі! — загорлав він ще здалеку.— До кінця чверті я знімаю тебе з усіх шкільних змагань!

Підійшовши, він утупився в Гомера Маколі лютими очима. Вчителька стародавньої історії спитала:

— Містере Байфілде, за що ви караєте Гомера Маколі?

— Даруйте, міс Гікс,— відповів тренер,— але я не вважаю за потрібне звітувати перед викладачами стародавньої історії.— Він обернувся до Гомера й гаркнув: — Тобі ясно?

— Так, сер,— відповів хлопець.

— А тепер марш до мого кабінету й сиди, доки я тебе не відпущу,— наказав Байфілд.

— До вашого кабінету? — сказав Гомер.— Я ж мушу...— Він раптом згадав, що о четвертій має бути на роботі, й вигукнув: — Котра зараз година?

Г'юберт Еклі глянув на свій годинник і відповів:

— За чверть четверта.

— Марш до кабінету! — крикнув Байфілд.

— Та зрозумійте ж, містере Байфілде,— сказав Гомер.— Я мушу бути в одному місці. Я спізнююся.

Джо Терранова, який трохи раніше підійшов до них, спитав:

— За що ви караєте його? Він же нічого поганого не зробив.

Тут розлюченого тренера прорвало.

— А ти заткни свою слиняву пельку, макароннику! — загорлав він і штурхонув Джо так, що той полетів на землю.

Падаючи, Джо Терранова встиг скрикнути:

— Ма-ка-рон-нику?!

І тут, вигукнувши: «З мого друга знущатися?!» — Гомер кинувся на містера Байфілда, як гравець у регбі кидається на свого супротивника.

Гомер і Байфілд знов покотилися по землі, а Джо Терранова тим часом підхопився і, не тямлячись від люті, несамовито вп'явся в Байфілда.

До них підбіг захеканий і розгублений директор школи містер Ік.

— Панове! — вигукнув він.— Хлопці, хлопці!

Він відтяг Джо Терранову від тренера, який лишився лежати на землі.

— Містере Байфілде,— сказав директор.— Поясніть свою дивну поведінку.

Байфілд не спромігся на слово й тільки мовчки тицьнув пальцем у бік міс Гікс.

Міс Гікс, дивлячись згори вниз на розпростертого тренера, сказала:

— Я не вперше попереджала вас, містере Байфілде, що людьми попихати не можна. Вони цього не люблять.— Вона обернулася до директора школи.— Містер Байфілд повинен попросити пробачення в Джо Терранови.

— Он як? Що ви на це скажете, містере Байфілде? — спитав містер Ік.

— Батьки Джо приїхали з Італії,— сказала міс Гікс.— Але це зовсім не означає, що його можна обзивати макаронником.

— Не треба мені, щоб він вибачався,— сказав Джо Терранова.— Якщо він ще раз обізве мене, я дам йому в зуби. А як він подужає мене, то я приведу братів.

— Ні, Джордже,— сказала міс Гікс.— Нехай містер Байфілд таки вибачиться. Він вибачатиметься не перед тобою й не перед твоїми родичами, а перед своїм власним народом. Хай він ще раз спробує стати порядним американцем.

— Правильно,— кивнув головою директор школи.— Ми всі разом живемо в Америці, і чужинець тут тільки той, хто про це забуває.— Він подивився вниз, на тренера, який усе ще лежав на землі, і владно сказав: — Містере Байфілде!

Спортивний тренер Ітакійської середньої школи звівся на ноги, не дивлячись ні на кого.

— Прошу пробачення,— буркнув він і квапливо подався геть.

Джо Терранова і Гомер Маколі пішли разом. Джо ступав легко, а Гомер шкандибав. Під час зіткнення з Байфілдом він підвернув ліву ногу.

Міс Гікс і містер Ік обернулися до тридцяти чи сорока хлопців і дівчат, що зібралися навколо них. Обличчя в дітей були зовсім різні, бо вони належали до різних національностей.

— Все гаразд,— сказала міс Гікс.— Ідіть додому, діти.— А що в багатьох обличчя й досі були розгублені, додала: — Веселіше, веселіше — не журіться! Все це дурниці.

— Атож, не журіться! — сказав директор школи.— Війні колись прийде край.

І діти почали розходитися.

Розділ 13. ПАСТКА, О ГОСПОДИ, ПАСТКА!

В той час, коли Гомер Маколі розганяв після змагань велосипед, аби якнайшвидше дістатися телеграфної контори, чоловік, на ім'я Великий Кріс, увійшов до крамниці спортивних товарів Ковінгтона на Тюлер-стріт. Це був високий, сухорлявий і дужий чолов'яга з густою русою бородою. Він допіру спустився з гір поблизу П'єдри, щоб поновити припаси харчів та набоїв і купити кілька мисливських пасток. Містер Ковінгтон, фундатор і власник крамниці, одразу заходився демонструвати Великому Крісові досить складну нову пастку, нещодавно сконструйовану одним жителем Фрайєнта. Пастка була величезна й мала хитромудрий механізм. Зроблено її було із сталі, лимонного дерева, пружин і тросів, а принцип дії полягав у тому, що вона хапала звіра, підкидала його вгору, перевертала й тримала над землею до появи звіролова.

— Це новітня модель,— казав містер Ковінгтон.— Її винайшов один фрайєнтський дідусь, на прізвище Сефферті. Він має намір запатентувати цей винахід і поки що виготовив тільки дві пастки — першу модель відправив у бюро патентів, а цю надіслав мені, на продаж. Це пастка на будь-якого звіра, що не літає, а ходить. Містер Сефферті називає її «хапально-підкидальна і перевертально-тримальна універсальна мисливська пастка Сефферті». Він править за неї двадцять доларів. Певна річ, на ловах її ще не випробовували, але ви й самі бачите, яка вона міцна,— може, либонь, легко підняти, перевернути й удержати в повітрі дорослого ведмедя.

Великий Кріс слухав хазяїна спортивної крамниці з виразом безмежної дитячої цікавості, а біля його ніг, тягнучи шию, щоб краще видно було пастку, стояв і так само зачаровано слухав Улісс Маколі. Містер Ковінгтон вважав, що хлопчик прийшов з Великим Крісом, а Великий Кріс вирішив, що Улісс — хлопчик містера Ковінгтона, тим-то ні того, ні того присутність малюка не дивувала. Що ж до самого Улісса, то він давно вже твердо засвоїв, що його місце там, де можна побачити щось цікаве.

— Ця пастка особливо цінна тим,— вів далі містер Ковінгтон,— що вона не калічить звіра й залишає шкіру цілою й неушкодженою. Містер Сефферті дає гарантію на одинадцять років, причому бере на себе відповідальність і за цупкість дерев'яних деталей (а дерево тут не

просте, а лимонне!), міцність пружин, тросів, сталевих рамок тощо. Хоч сам містер Сефферті не звіролов, він твердить, що це найбільш надійна й гуманна пастка в світі. Винахідникові, до речі, вже років сімдесят, він живе собі тихенько у Фрайєнті, читає книжечки й вимудровує різне приладдя. На його рахунку вже тридцять сім різних штукенцій.— Містер Ковінгтон нарешті упорався з пасткою й випростався.— Ну, наче все,— сказав він.— Тепер пастка готова до дії.

Жадібно видивляючись на це чудо, Улісс подався вперед — надто далеко вперед, і пастка блискавично, але обережно схопила його, піднесла на метр над підлогою й перевернула долілиць. Малюк завис у повітрі в поземному положенні, спутаний, неспроможний і пальцем ворухнути. Від несподіванки він, певна річ, розгубився, але навіть не зойкнув. Зате Великий Кріс злякався не на жарт.

— Куди ви дивитеся? — вигукнув він.— Ви ж власного сина можете покалічити!

— Власного сина? — здивувався Ковінгтон.— Я гадав, це ваш син. Я цього малюка вперше бачу. Він прийшов з вами.

— Зі мною? — здивувався вже Великий Кріс.— А я й не помітив. Ну, випустіть його швидше. Витягніть його з цієї пастки!

— Зараз, сер,— сказав Ковінгтон.— Зараз подумаю, як це зробити.

Великий Кріс збентежено схилився над Уліссом.

— Як тебе звуть, хлопчику? — спитав він.

— Улісс,— відповів той із пастки.

— А мене звуть Великий Кріс,— сказав звіролов.— Ти трохи потерпи, Уліссе, зараз цей дядечко вивільнить тебе, й усе буде гаразд. — І, обернувшись до Ковінгтона, Великий Кріс спитав: — Ну, чого ж ви стовбичите там? Випустіть хлопця! Мерщій, чуєте?

Містер Ковінгтон розгубився не менше, ніж Великий Кріс.

— Розумієте,— сказав він,— містер Сефферті пояснював, як це робиться, але я призабув. Містер Сефферті не показував, як діє ця пастка, бо... власне... не мав на чому показати. Він тільки словами пояснив. Здається, треба смикнути за оцю штуку... Ні, щось не смикається.

Великий Кріс і містер Ковінгтон схилилися над пасткою; Великий Кріс тримав Улісса, щоб той не впав на

підлогу, якщо пастка раптом випустить його, а містер Ковінгтон шарпав навмання різні деталі, сподіваючись, що котрась із них розімкне замки.

— Та швидше ви там,— казав Великий Кріс.— Не висіти ж хлопцеві цілий день. Тобі не боляче, Уліссе?

— Ні, сер,— відповів Улісс.

— Ну, тоді терпи. Ми тебе зараз видобудемо звідти. — Він помовчав, дивлячись на хлопця, а тоді спитав: — Цікаво, чого ти туди поліз?

— Подивитися,— відповів Улісс.

— Та-ак, хитра штуковина, що й казати,— погодився Великий Кріс.— Ну нічого, зараз цей дядечко визволить тебе, а я потримаю, щоб ти не впав. Скільки тобі років?

— Чотири,— відповів Улісс.

— Чотири,— повторив Великий Кріс.— Виходить, я на п'ятдесят років старший. Ну, терпи, терпи, зараз цей дядечко тебе випустить. Правда ж, випустите? — спитав Великий Кріс у Ковінгтона.— А вас як звуть? — поцікавився він.

— Уолтер Ковінгтон. Я власник цієї крамниці.

— От і чудово,— сказав Великий Кріс.— Давай, Уолтере, визволяй хлопця. Натисни-но на оцю от планку. Я його тримаю. Ти не бійся, Уліссе. Як звуть твого тата?

— Метью,— відповів Улісс.

— Що ж, у твого тата гарний син,— сказав Великий Кріс.— Від тебе, либонь, ніщо не сховається. Я б усе віддав, щоб мати такого сина, але не знайшов, бач, подруги життя. Років тридцять тому познайомився був в Оклахомі з гарною дівчиною, та нічого з того не вийшло — віддала своє серце іншому. Ну як ти там, Уолтере, докопався?

— Ще ні,— відповів містер Ковінгтон.— Але зараз докопаюся. Здається, оцю штуку треба повернути отак... ні, так не виходить. Якби ж то містер Сефферті не пояснював, як виймати звіра з цієї пастки, а то пояснював же, а я, бач, призабув. А може, звірів вона хапає в якийсь один спосіб, а маленьких хлопчиків — у зовсім інший?

Двоє чоловіків, жінка з дівчинкою й двоє хлопчаків років дев'яти-десяти вже зібралися в крамниці й спостерігали цю сцену.

— Що це ви робите? — спитав один з хлопців.

— Та у нас тут малюк у пастку вскочив,— пояснив містер Ковінгтон.— Його звуть Улісс, цього малюка.

— Як же він туди вскочив? — спитав один з чоловіків. — Може, збігати по лікаря?

— Та ні, йому нічого не зробилося,— сказав Великий Кріс.— Йому не боляче. Просто завис над підлогою, та й по всьому.

— Я б на вашому місці викликала поліцію,— сказала жінка.

— Навіщо ж, мадам? — сказав Великий Кріс.— Ну, потрапив хлопець у пастку — при чому ж тут поліція? Оцей чоловік — Уолтер — зараз випустить його на волю.

— Понавигадували казна-що! — сказала жінка.— Понабудовували всяких гаспидських машин, а діти через них розплачуйся здоров'ям.

— Цьому хлопчикові не боляче, мадам,— сказав Великий Кріс.— І він нічим не розплачується.

— Ваше щастя, що це не мій хлопчик,— сказала жінка.— А то б я вам показала. Поліція б уже давно запроторила вас куди слід.

І сердито рушила до виходу, тягнучи за собою дочку.

— Я хочу подивитись! Я хочу подивитись! — заревіла дівчинка.— Всі дивляться, і я хочу!

Жінка зупинилася, схопила її за комірець і, труснувши, потягла з крамниці.

— Головне, не хвилюйся, Уліссе,— сказав Великий Кріс.— Ми тебе вмить звідти видобудемо.

Але тут Ковінгтон здався.

— Мабуть, треба подзвонити містерові Сефферті,— сказав він.— У мене нічого не виходить.

— Я так і залишуся? — спитав Улісс.

— Отакої! — сказав Великий Кріс.— Ти що, хлопче! Ми тебе визволимо.

Хлопець з пакою газет під пахвою ввійшов до крамниці, вив'юнився крізь натовп, подивився на Улісса, подивився на людей, тоді знову на Улісса й сказав:

— Привіт, Уліссе. Ти що там робиш?

— Привіт, Оггі,— відповів Улісс.— Я впіймався.

— За що?

— Мене впіймало,— сказав Улісс.

Газетяр кинувся був допомагати Великому Крісові, але побачив, що тільки заважатиме йому. Наляканий і розгублений, він постояв хвильку, дико озираючись навсібіч, а тоді кулею вилетів на вулицю й помчав до телеграфної контори. Гомера там не було, і він знову гайнув на

вулицю й помчав зигзагами, розштовхуючи перехожих і мимохіть вигукуючи газетні заголовки.

Жінка, на яку він з розгону налетів, пробурмотіла:

— Очманів! Видно, з'їхав з глузду, що ніхто газет не купує...

Оггі промчав цілий квартал і на перехресті вискочив на середину вулиці, щоб подивитись, чи не видно де Гомера. І, на диво, Гомер саме виїхав з-за рогу! Оггі припустив до нього, горлаючи:

— Гомере! Їдь сюди мерщій! Гомере, мерщій!..

Гомер зіскочив зі свого велосипеда.

— Що з тобою, Оггі? — спитав він.

— Там таке... таке...— Оггі горлав просто в обличчя Гомерові.— Ходімо мерщій! — він потяг приятеля за руку.

— Та що там таке? — спитав Гомер. — І де це «там»?

— В крамниці Ковінгтона! — випалив Оггі.— Мерщій біжімо, Гомере!

— Ясно,— сказав Гомер.— Ти побачив у вітрині нові рибальські снасті? Чи рушницю? Я зараз не маю часу, Оггі. Мене робота жде. Поспішаю, розумієш?

Гомер знову сів на велосипед і поїхав, але Оггі вхопився за сидіння й побіг поряд, штовхаючи велосипед до Ковінгтонової крамниці.

— Куди ж ти, Гомере! — кричав він.— Завертай сюди! Він спіймався... Не може вилізти!..

— Спіймався? Хто? — спитав Гомер.

Вони вже були навпроти спортивної крамниці. Перед нею гомонів невеликий натовп, і Гомерові стало трошки моторошно. Оггі показав пальцем на з'юрмлених людей. Хлопці протовпилися в крамницю й побачили пастку. В пастці був Гомерів брат Улісс, а навколо неї — незнайомі чоловіки, жінки й діти, серед них і містер Ковінгтон.

— Уліссе! — скрикнув Гомер.

— Привіт, Гомере,— озвався малюк.

Гомер обернувся до людей.

— Що мій брат робить у цій штуковині? — спитав він.

— Він упіймався,— відповів містер Ковінгтон.

— А всі ці люди що тут роблять? — спитав Гомер.— Ну, чого ви поставали? — звернувся він до натовпу.— Ідіть, хто куди йшов. Велике діло, вскочив хлопець у пастку. Невже це така дивина, що півміста має збігтися?

— Так-так,— сказав містер Ковінгтон.— Прошу вийти з крамниці всіх, за винятком моїх постійних покупців.— Містер Ковінгтон оглянув присутніх.— Ви, містере Уоллесе, можете залишитися, ви мій клієнт. І ви, містере Зікарте. І ти, Джордже. І містер Спіндл з Коротуном.

— Я теж ваш покупець,— сказав якийсь чоловік.— Пригадуєте, минулого тижня купляв у вас риболовні гачки?

— Атож. Гачки. Пригадую, — сказав містер Ковінгтон.— А решту прошу вийти з крамниці.

Тільки двоє відступили на крок до дверей.

— Не бійся, Уліссе,— сказав Гомер.— Зараз ми все владнаємо. Добре, що Оггі знайшов мене. Оггі, збігай до телеграфної контори й скажи містеру Спенглерові, що мій братусь потрапив у пастку в крамниці Ковінгтона й що я витягую його. Я вже однаково спізнився, тож ти передай, що я прибіжу, тільки-но визволю Улісса. Мчи, Оггі!

Оггі кинувся до виходу. На дверях він з розгону налетів на полісмена й мало не збив його з ніг.

— Що тут сталося? — спитав полісмен.

— Та один малюк потрапив у пастку, — сказав містер Ковінгтон.— Ми його витягуємо й ніяк витягти не можемо.

— Зараз розберемося,— сказав полісмен. Він подивився на Улісса, потім звернувся до натовпу: — Попрошу всіх звільнити приміщення! Всіх, всіх до одного! Можна подумати, ніби ви зроду не бачили такого. У всіх у вас справи, робота стоїть, а ви тут гав ловите! Наче вперше хлопця в пастці побачили! — Полісмен вигнав людей з крамниці й замкнув двері на ключ. Потім сказав містеру Ковінгтонові й Великому Крісові: — А тепер нумо витягнемо малюка, й хай біжить додому.

— Авжеж, авжеж,— закивав головою містер Ковінгтон.— І що швидше, то краще. Ви ж замкнули крамницю, а ще і п'ятої години нема.

— Як ця штука розкривається? — спитав Гомер.

— Це пастка останньої конструкції,— сказав містер Ковінгтон.— Новий винахід містера Вілфреда Сефферті з Фрайєнта. Він збирається запатентувати її й править за неї двадцять доларів.

— Ну, то витягніть з неї мого брата,— сказав Гомер.— Або покличте когось, щоб його витягли. Покличте містера Сефферті.

— Я вже намагався зв'язатися з містером Сефферті, але мій телефон не працює,— сказав містер Ковінгтон.

— Не працює?! — вигукнув Гомер, скипаючи гнівом.— А яке мені діло, працює він чи ні? Негайно ведіть сюди того типа й випускайте мого брата з пастки!

— Хлопець діло каже,— докинув полісмен.

— Пане полісмен, — сказав містер Ковінгтон. — Я чесна людина. Я не порушую законів і вчасно сплачую податки, з яких, до речі, ви отримуєте свою платню. Я вже намагався зв'язатися з містером Сефферті по телефону. Телефон чомусь не працює. А я не можу кидати свою крамницю серед білого дня і йти світ за очі шукати його!

Гомер підійшов упритул до містера Ковінгтона й помахав йому перед носом пальцем.

— Я знати нічого не хочу! Негайно ведіть сюди винахідника цієї душогубки!

— Ніяка це не душогубка,— сказав містер Ковінгтон,— а найдосконаліша мисливська пастка. Вона не псує хутро й не калічить звіра, а тільки піднімає його в повітря. І при цьому не душить, не ріже, не трощить кісток. Діє за простим принципом: одірвати звіра від його точки опори і тим самим зробити його безпорадним. Крім того, я можу прийти й не застати містера Сефферті вдома.

— О боже, — сказав Гомер. — Та що ви мелете?

Полісмен тим часом вирішив оглянути пастку.

— А може спробувати випиляти з неї хлопця? — запропонував він.

— Чим же ви перепиляєте сталь? — сказав містер Ковінгтон.

— Уліссе, може, тобі чогось хочеться? — спитав Гомер.— Як ти там? Може, принести тобі чого-небудь?

Великий Кріс, заливаючись потом, трудився над пасткою й раз у раз поглядав то на одного, то на другого брата. Його зворушували стоїчний спокій малюка й до нестями палка відданість його старшого брата.

— Уліссе,— знову сказав Гомер,— може, ти чого-небудь хочеш?

— Тата,— відповів Улісс.

— Ну,— сказав Гомер,— а чого ти хочеш крім тата?

— Маркуса,— сказав хлопчик з пастки.

— Маркус в армії,— сказав Гомер.— Хочеш морозива?

— Ні,— сказав Улісс.— Маркуса.

— Кажу ж тобі, Маркус в армії,— сказав Гомер. Він обернувся до Ковінгтона.— Ану, випустіть мого брата з цієї штуки! І негайно, чуєте?

— Зажди-но хвильку,— сказав Великий Кріс.— Придержи свого брата, хлопче, щоб він не впав.

Великий Кріс ще енергійніше заходився розгинати пастку.

— Що ви робите, ви ж її ламаєте! — вигукнув містер Ковінгтон.— Це ж унікальний екземпляр! Не ламайте її! Я піду по містера Сефферті. Ви руйнуєте геніальний винахід. Містер Сефферті вже стара людина. Може, він уже не зуміє зробити другої такої пастки. А з хлопцем нічого не станеться. Йому не боляче. Я піду по містера Сефферті. За годину-дві я обернуся!

— За годину-дві! — вигукнув Гомер. Він подивився на містера Ковінгтона з спопеляючою зневагою, а тоді обвів очима крамницю.— Та я з вашої крамнички каменя на камені не лишу! — І, звертаючись до Великого Кріса, сказав: — Давайте, дядечку. Ламайте пастку. Трощіть її!

Великий Кріс наліг на пастку, напружуючи всі м'язи рук, плечей і спини, і під його дужим натиском вона почала поволі розламуватися.

Улісс, вигнувшись, повернув голову, щоб краще бачити Великого Кріса. І от нарешті пастка розпалася.

Улісса було звільнено.

Підтримуючи брата, щоб не впав, Гомер поставив його на ноги. Натовп за вітриною закричав «ура», але невлад, бо не був організований і не мав ватажка. Улісс постриба́в трохи на місці, розминаючи ноги. Тепер усе наче було гаразд, і Гомер обняв брата. Улісс подивився на Великого Кріса. Цей дужий чолов'яга, здавалось, зовсім висилився.

— А за пастку комусь доведеться заплатити,— сказав містер Ковінгтон.— Пастку поламано, і комусь доведеться за неї розрахуватися.

Не кажучи ні слова, Великий Кріс видобув з кишені гроші, відрахував двадцять доларів і кинув їх на прилавок. Він погладив Улісса по голові, потім скуйовдив йому волосся, як це люблять робити батьки. А тоді повернувся й вийшов з крамниці.

— Ну як, ніде не болить? — спитав Гомер у брата.— Скажи, як це ти примудряєшся щоразу встрявати в халепу?

Гомер подивився на зламану пастку й копнув її ногою.

— Обережно, хлопче, — сказав полісмен. — З новими винаходами жарти погані. Вона ще хтозна-що утнути може.

Містер Ковінгтон тим часом вийшов із крамниці й звернувся до натовпу перед дверима.

— Моя крамниця знову відкрита для покупців,— оголосив він.— Крамниця Ковінгтона відчиняється щоранку о восьмій, зачиняється щовечора о восьмій, а в суботу — о десятій. В неділю ми не працюємо. У нас ви знайдете широкий вибір спортивних товарів. Риболовні снасті, рушниці, набої й спортивне знаряддя. Крамниця працює, панії й панове! Ласкаво просимо.

Люди почали повільно розходитися.

Перш ніж вийти з крамниці, Гомер спитав у полісмена:

— Хто цей чоловік, що вийняв мого брата з пастки?

— Я його вперше бачу,— відповів полісмен.

— Великий Кріс,— сказав братові Улісс.

— Великий Кріс? Так його звуть? — спитав Гомер.

— Атож,— кивнув головою хлопчик.— Великий Кріс.

В цю мить до крамниці влетів Оггі. Побачивши Улісса, він вигукнув:

— То ти вже на волі, Уліссе? Як же ти виліз?

— Це Великий Кріс,— сказав йому хлопчик.

— Як же він виліз, Гомере? — спитав Оггі.— Як це йому вдалося? Де пастка? До отой бородатий дядько? Що тут було, поки я бігав?

— Тепер уже все гаразд, Оггі,— сказав Гомер.— Ти переповів містеру Спенглерові, що я просив?

— Переповів,— сказав Оггі.— А як же це вийшло, Гомере? Пастка ціла? В неї таки можна ловити звірів?

— Ет,— сказав Гомер,— це не пастка, а казна-що. Ну, впіймає вона звіра, а далі? Вийняти ж його з неї однаково не можна. Містере Ковінгтоне,— звернувся він до крамаря,— як же ви не посоромилися злупити з Великого Кріса двадцять доларів за такий мотлох!

— Двадцять доларів — ціна за прейскурантом,— сказав містер Ковінгтон.

— За яким іще прейскурантом? — вигукнув Гомер.— Чого ви нам голови дурите? Ну його, Оггі, ходімо звідси.

Троє хлопців вийшли з крамниці й попрямували до телеграфної контори.

Містер Спенглер стояв, зіпершись ліктями на перегородку, і дивився на вулицю. Містер Гроген передавав телеграму. Після зіткнення на стадіоні з містером Байфілдом Гомер кульгав усе помітніше. Підійшовши до начальника телеграфної контори, він сказав:

— Містере Спенглере, це мій брат Улісс. Ми щойно визволили його з пастки в крамниці Ковінгтона. Цебто його витяг Великий Кріс. Йому довелося зламати пастку. А потім іще довелося заплатити за неї двадцять доларів. А це Оггі. Він казав вам, чому я запізнююся?

— Не хвилюйся,— сказав Спенглер.— Зібралося кілька телеграм, але то — пусте. Отже, це твій брат Улісс?

Улісс стояв за спиною телеграфіста, дивлячись, як він працює. А перед телеграфістом, по той бік столу, стояв Оггі, прислухаючись до стрекоту телеграфного апарата.

— Надійшло також кілька викликів,— сказав Спенглер.— Ближчі адреси я вже сам обійшов. А решта в реєстрі. Спочатку обійди їх, а потім рознеси телеграми.

— Гаразд, сер. Я миттю все зроблю. Але не гнівайтеся, містере Спенглере,— чи не доглянули б ви Улісса, поки я обернуся? Доти, може, випаде вільна хвилинка, і я відвезу його додому.

— Догляну,— сказав містер Спенглер.— Рушай.

— Рушаю, сер,— сказав розсильний.— І дякую вам. Улісс сидітиме тихо. Він тільки дивитиметься. Він у нас не бешкетник.

Накульгуючи, Гомер вибіг з контори.

Розділ 14. ДІАНА

Оггі зачудовано прислухався до стрекоту телеграфного апарата, а Улісс підійшов ближче до містера Грогена.

— Чого воно цокоче? — спитав Оггі в містера Спенглера, показуючи на апарат.

— Містер Гроген відправляє телеграму,— відповів Спенглер.

— Куди? — спитав Оггі.

— В Нью-Йорк.

— Аж у Нью-Йорк? — здивувався Оггі.— Як же вона туди дійде?

— Дротом,— сказав Спенглер.

— Що на телеграфних стовпах? — спитав Оггі.— То телеграфні стовпи понатикано звідси аж до Нью-Йорка? Аж до Нью-Йорка?

— Атож,— сказав Спенглер.

— А хто посилає телеграми? — спитав Оггі.

— Різні люди.

Газетяр замислився на мить, потім сказав:

— Я ще зроду ні від кого не одержував телеграм. А як їх одержують?

— Хтось надсилає, а ти одержуєш,— сказав Спенглер.

— Ніколи не одержував,— сказав Оггі.— Хто ж мені стане їх надсилати?

— Який-небудь друг, приятель,— сказав Спенглер.

— Так усі ж мої приятелі живуть тут, в Ітаці,— сказав Оггі.

На реле засвітилася зелена лампочка.

— Що це? — спитав Оггі.

— Сигнал, що лінія вільна,— відповів Спенглер.

— Яка лінія?

— На Сан-Франціско.

— Ясно,— сказав Оггі.— А розсильних ви в скільки років приймаєте?

— В шістнадцять,— відповів Спенглер.

— А мені тільки дев'ять, — сказав Оггі. — А раніше хіба не можна? Он у сімнадцять уже в моряки беруть.

— Таке правило,— сказав Спенглер.

— І навіщо тільки ті правила вигадують! — зітхнув Оггі.

Спенглер почав розкладати вихідні телеграми по поличках.

— Як тобі пояснити,— сказав він.— Це правило існує для того, щоб діти не працювали.

— Не працювали? Чому?

— Щоб вони не стомлювалися,— сказав Спенглер.— Щоб могли гратися. Воно охороняє дітей.

— Від чого?

— Ну, як тобі пояснити... Напевно, від важкої праці. Від хазяїв, які примушують дітей працювати багато, а платять їм мало.

— А коли дитина не хоче, щоб її охороняли? — спитав Оггі.— Коли вона хоче працювати?

— Її все одно охоронятимуть,— відповів Спенглер.

— Тоді скільки треба мати років, щоб більше не бути дитиною? — спитав Оггі.— В скільки років можна вже самого себе охороняти й працювати там, де хочеш?

— Щоб стати розсильним, треба мати шістнадцять років,— сказав Спенглер.

— Ну а Гомер? Він же працює, так? — спитав Оггі.— Відколи це Гомерові шістнадцять?

— Розумієш,— сказав Спенглер,— Гомер — виняток. Йому всього чотирнадцять, але він сильний і кмітливий.

— При чому тут кмітливий? — спитав Оггі.— Хіба треба бути кмітливим, щоб працювати розсильним?

— Не обов'язково,— сказав Спенглер.— Але бажано. Скрізь бажано, щоб людина була кмітлива.

— А звідки ж знати — кмітлива людина чи ні?

Спенглер глянув на маленького газетяра, усміхнувся й відповів:

— Для цього досить побалакати з нею кілька хвилин.

— А навіщо ви кладете туди ці папірці? — спитав Оггі.

— Це телеграми, відправлені вчора,— пояснив Спенглер.— Тут ми сортуємо їх для обліку й звітів. От, наприклад, ця телеграма пішла в Сан-Франціско, тому я кладу її на цю поличку. Всі телеграми на цій поличці відправлені в Сан-Франціско.

— Я б теж міг це робити,— сказав Оггі.— І на велосипеді я вмію їздити, тільки в мене його немає. Містере Спенглере, якщо я дістану велосипед, можна буде й мені піти до вас розсильним? Ви візьмете мене?

Спенглер знов уважно подивився на хлопця.

— Візьму, Оггі,— сказав він.— Але трохи потерпи. Дев'ять років — це все ж малувато. От сповниться тобі тринадцять-чотирнадцять — тоді й візьму.

— А може, і в дванадцять візьмете?

— Може, і в дванадцять,— сказав Спенглер.— А чому ти хочеш бути розсильним?

— Щоб більше знати,— відповів Оггі.— Щоб читати телеграми. І взагалі знати, що й до чого.— Він замислився на мить, а тоді сказав: — Мені до дванадцяти ще цілих три роки ждати.

— Три роки промайнуть швидко,— сказав Спенглер.

— Щось не віриться,— сказав Оггі.— Я вже й так оп скільки жду.

— От побачиш. І не стямишся, як тобі буде дванадцять. Яке в тебе прізвище?

— Готліб,— сказав Оггі.— Мене звуть Огаст Готліб.

Начальник телеграфної контори й хлопчик-газетяр серйозно подивилися один одному в очі.

— Огасте Готліб,— урочисто мовив Спенглер.— Я даю тобі слово. Коли надійде час...

Спенглер змовк, бо до контори саме підстрибцем ускочила дівчина, на ім'я Діана Стід. За вікном контори стояв автомобіль, що привіз її. За кермом його сидів шофер у лівреї. Трохи театральним, але приємним голосом дівчина вигукнула:

— Нарешті я побачила тебе, любий!

Вона кинулася до Спенглера, з палкою ніжністю обвила його шию й припала до його уст. То був просто таки фантастичний поцілунок — такий фантастичний, що аж не вірилося, що це поцілунок, а не щось інше.

— Хвилинку! — сказав Спенглер. Він відсторонив її й поставив на стіл дротяний кошик з телеграмами. Дівчина хотіла знов кинутися йому на шию, але він її до себе не підпустив.— Хвилинку! — повторив він.— Познайомся. Це Огаст Готліб.

— Добрий день, хлопчику,— сказала дівчина.

— Познайомся, Огасте,— сказав Спенглер.— Це міс Стід.

— Привіт,— сказав Оггі. А що не знав, як бути далі, то спитав: — Може, купите газетку, мадам?

— Ну, звичайно, куплю,— сказала Діана.— Скільки вона коштує?

— П'ять центів,— відповів Оггі.— Міські новини. Результати гонів, біржові відомості, останні вісті з фронтів.

— Правда? — сказала Діана.— Держи десять центів. Дуже дякую.

Оггі взяв монетку й дав міс Стід газету, яку він спочатку швидко й вправно згорнув: хляпнувши розгорнутою газетою об коліно, склав її вдвоє, знову хляпнув об коліно й склав учетверо, потім акуратно згорнув у рурочку, немов фокусник, що демонструє свій коронний трюк, і подав газету дівчині.

— Дякую, мадам,— сказав він.— Щосереди я продаю «Сетердей івнінг пост» і «Ліберті», щоп'ятниці — «Кольєрс». Обслуговую все місто.

— Що ж,— сказала Діана,— сподіваюсь, ти заробляєш силу-силенну грошей, хлопчику.

— Близько сорока центів на день — і на газетах, і на журналах разом,— сказав Оггі.— А під час окружного ярмарку я продаю газовану воду.

— Я бачу, ти без діла не сидиш,— мовила Діана своїм чудовим бадьорим голосом.

— Звісно, що не сиджу, — сказав Оггі. — Я ще й розуму набираюся. Людей, наприклад, наскрізь бачу.

Оггі, здавалося, й міс Діану Стід розгледів наскрізь — і лишився вдоволений з того, що побачив.

— Ще б пак,— кивнула вона.— Я тобі вірю.— Потім, звертаючись до Спенглера, сказала: — Я чекала дзвінка від тебе, любий. Ти ж обіцяв подзвонити о п'ятій, пам'ятаєш?

— От голова! — сказав Спенглер.— Забув! Забалакався з Оггі. Він хоче стати розсильним, і я саме казав, що як надійде час — неодмінно візьму його на роботу.

— Ну, спасибі, містере Спенглере,— сказав Оггі й рушив до дверей.— То ми ще побачимось. На все добре, мадам.— І, обернувшись до Улісса, він гукнув: — Бувай, Уліссе!

— Улісс! — сказала Спенглерові Діана.— Боже, яке оригінальне ім'я. Улісс! Улісс в Ітаці! Любий, я страшенно поспішаю. Ти ж прийдеш на обід — правда? Ти мусиш прийти — чуєш?

Спенглер хотів був щось сказати, але дівчина перебила його.

— Ні, ні! Ти обіцяв! — вигукнула вона.— Ти дав слово! Мама й тато аж помирають, так хочуть познайомитися з тобою! Отже, рівно о сьомій ти у нас!

— Стривай,— сказав Спенглер,— хвилиночку...

— Любий, — сказала Діана, — ти ж не хочеш мене знову засмутити — правда?

— Тебе ніщо в світі засмутити не може,— сказав Спенглер.— Отож облишмо це. Рівно о сьомій! Що означає — рівно? І навіщо тобі треба влаштовувати цей обід?

— Треба, бо я кохаю тебе, любий,— сказала дівчина дуже терпляче, наче до дитини.— Я кохаю тебе, кохаю, кохаю, чуєш? — повторила вона, весело сміючись.

— Слухай, давай облишимо,— сказав начальник телеграфної контори.— Щоразу, як ти починаєш це, я...

— Але я справді кохаю тебе, любий,— уже серйозно сказала дівчина.

Спенглер зітхнув.

— Відколи народився, я тільки двічі був на званих обідах,— сказав він.— І обидва рази подихав з нудьги.

— Мої старі тобі сподобаються,— сказала Діана.— Фрак не обов'язковий. Звичайний вечірній костюм.

— Цебто як — вечірній костюм? — сказав Спенглер.— Я в цьому костюмі ходжу і вдень і ввечері.

— Отже, о сьомій,— сказала Діана. Вона побачила яйце на Спенглеровім столі.— Ах, любий,— вигукнула вона.— Яке гарнесеньке прес-пап'є! З чого воно зроблене?

— Це яйце,— сказав Спенглер.— Звичайнісіньке яйце. Воно приносить мені щастя.

— Як мило! — сказала Діана.— Любий, я мушу бігти.

Вона подалася до нього, щоб поцілувати на прощання, але він лагідно відсторонив її, і вона вибігла з контори.

Містер Гроген видрукував телеграму. Спенглер підвів Улісса до старого.

— Віллі,— сказав він,— я піду до Корбетта, перепущу чарочку. Познайомтеся, це Гомерів брат. Улісс Маколі. Він сьогодні вже дізнав, почім ківш лиха. Впіймався в якусь пастку. Познайомся з містером Віллі Грогеном, Уліссе.

— Та ми з ним уже давно знайомі,— сказав містер Гроген.— Він дивився, як я працюю.

Улісс кивнув головою.

— То я перепущу чарочку й зразу ж повернуся, — сказав Спенглер.

Розділ 15. ДІВЧИНА НА РОЗІ

Спенглер уже був рушив до дверей, коли його зупинив зуммер: апарат дзвенів і водночас друкував на стрічці крапки й тире. Спенглер повернувся до столу й почав розбирати знаки.

— Це виклик фірми «Ітакійські вина»,— сказав він Грогенові.— Звідти, з-за міста. Коли Гомер повернеться, скажіть, нехай діждеться вечірнього виклику від компанії «Сонячні родзинки». Він уже двічі випереджав розсильного із Західної телеграфної. Якщо йому й сьогодні пощастить прийти першим, ми зірвемо в цьому місяці непоганий куш. Скільки депеш він приніс од них учора?

— Шістдесят сім,— сказав Гроген.

— Шістдесят сім з шістдесяти восьми,— сказав Спенглер.— Розсильний, що прибігає на виклик перший, одержує всі телеграми, крім одної. Другому розсильному дістається тільки одна. Ну, гаразд, піду.

Але тут апарат почав передавати другий виклик: крапка, крапка, тире, крапка, крапка, крапка. Ще тільки зачувши перші дві крапки, начальник телеграфної контори зрозумів: це сигналять «Сонячні родзинки», а що Гомер іще не повернувся, він гукнув до Грогена:

— Я сам прийму замовлення. І добіжу перший, от побачите!

На той час, коли апарат утретє відстукав позивні, Спенглер уже біг вулицею, пробиваючись крізь натовп, як справдешній регбіст. На розі попереду, кроків за тридцять від нього, самотньо стояла скромна дівчина років вісімнадцяти-дев'ятнадцяти — втомлена, тендітна, трохи засмучена й невимовно прекрасна. Після робочого дня вона чекала автобуса, що мав одвезти її додому. Навіть біжучи, Спенглер помітив самотню постать дівчини і, хоч як він поспішав, встиг подумати, що вона — уособлення всієї самотності на землі. І тоді, підкоряючись раптовому поруху душі й зовсім не блазнюючи, він швидко підбіг до дівчини, зупинився й поцілував її в щічку. І перше, ніж рушити далі, сказав те єдине, що їй можна й треба було в цю мить сказати:

— Ви найпрекрасніша дівчина в світі!

Він помчав далі. Коли він, перестрибуючи через три сходинки відразу, нісся вгору сходами компанії «Сонячні родзинки», розсильний Західної телеграфної тільки злазив з велосипеда перед дверима будинку. Він спізнився, бо черговий у його конторі, на відміну від Спенглера, не знав напам'ять усіх позивних. Коли ж Спенглер уже заходив до канцелярії, його суперник ще дожидав унизу ліфта.

Спенглер відрапортував старенькій жінці за конторкою так, неначе він усе ще був розсильний.

— Я від Поштово-телеграфної компанії!

— Томе! — вигукнула старенька, зраділа й здивована водночас.— Невже ти знову розсильний?

— Хто розсильним народився, той ним і помре,— відповів Спенглер. Це був, звісно, безглуздий жарт, але він сказав його, не замислюючись. Потім усміхнувся й додав: — Але прийшов я сюди тільки, щоб побачитися з вами, місіс Брокінгтон.

В цю мить до канцелярії ввійшов розсильний Західної телеграфної компанії.

— Ну от, Гаррі,— сказала місіс Брокінгтон,— ти знову пасеш задніх.— Вона дала йому одну-єдину телеграму.— Може, тобі пощастить наступного разу.

Хлопець із Західної телеграфної був розгублений і засоромлений: його знову випередили, причому цього разу не хто інший, а сам начальник контори Поштово-теле-

графної компанії. Він узяв телеграму і пішов собі геть, промимривши:

— Спасибі й на тому, місіс Брокінгтон.

Старенька вручила Спенглерові паку телеграм.

— Держи, Томе, — сказала вона. — Сто двадцять дев'ять нічних депеш в усі кінці країни.

— Сто двадцять дев'ять? — повторив за нею Спенглер.— Здорово! Ну, за цей місяць я тепер спокійний.

Він перехилився через перегородку й поцілував стареньку.

— Ти що, Томе! — вигукнула місіс Брокінгтон.

— Прошу, не гнівайтеся на мене, — сказав Спенглер.— Я мріяв про цей поцілунок, відколи вперше вас побачив. Пам'ятаєте, це було двадцять років тому! І відтоді ви рік у рік усе гарнішаєте.

— Ти що, Томе,— сказала місіс Брокінгтон.— Не соромно тобі сміятися з старої жінки.

— Старої? — обурився Спенглер.— Та хай хтось насміліться сказати таке про вас!

— Ти чудо, Томе,— засміялася місіс Брокінгтон.— І всі твої розсильні — гарні хлопці. А де ж отой твій, новенький?

— Гомер? — спитав Спенглер.— Це ви про Гомера Маколі? Він тепер часто до вас приходитиме — і завжди перший. У нас сьогодні сталася надзвичайна пригода — завдав клопоту його молодший брат, якого звуть Улісс. Хлопчина потрапив у якусь пастку в крамниці Ковінгтона, і Гомерові довелося виручати його. Але надалі він щодня буватиме у вас.— Потім він усміхнувся й сказав: — Ну, на все добре, Еммі.

— Боже, який ти милий! — сказала старенька.— Ти й досі пам'ятаєш, як мене звуть!

Він ішов вулицею, й на душі йому було легко й радісно — радісно за Гомера, який визволив із пастки Улісса, за Грогена, який так здорово працював, хоч міг би вже давно сидіти на пенсії, за Улісса, що стояв, мов зачарований, посеред телеграфної контори, за Оггі, якому так не терпілося вирости й стати розсильним, і навіть за Діану Стід. Але над усе він радів за дівчину, що чекала автобуса. Дійшовши до місця, де вона стояла, Спенглер на мить зупинився й сказав собі:

— Вона стояла саме тут. Напевно, я ніколи більше не побачу її, а якщо й побачу, вона однаково ніколи вже не буде такою, як тої миті.

Він рушив далі, стиха насвистуючи. З бару Корбетта навпроти долинали звуки піаноли — старий вальс «Мені потрібна тільки ти». Він підійшов до обертових дверей, постояв хвильку, слухаючи музику, а тоді ввійшов досередини. За стойкою стояв сам Корбетт. Побачивши Спенглера, він одразу заходився готувати те, що той завжди замовляв — віскі з водою.

— Привіт, Ральфе,— сказав Спенглер.— Як справи?

Він подивився на трьох солдатів, що слухали механічне фортепіано.

— Скаржитися гріх, а похвалитися нема чим,— відповів Корбетт.— Самі солдати. Вільного часу в них скільки завгодно, а грошей — чортма. На кожну взяту ними чарку я їм ставлю по три, а коли вони вивертають порожні кишені й збираються йти, повертаю їм їхні гроші.

— А ти можеш дозволити собі таке?

— Ні,— відповів Корбетт.— Та я про це й не думаю. Може, після війни хто-небудь поверне мені борг. А взагалі я просто не можу тримати бар. Даремно я пішов з рингу. Лишався б краще Кулацюгою Корбеттом.— Він замовк на мить, згадавши щось неприємне.— Вчора ввечері стою я за стойкою, чемно так до всіх усміхаюся, обслуговую, коли нараз один дотепник гукає: «Ти, лобуряко! Дай мені ще одну чарку». Він був не солдат, а наш, ітакійський. Я озираюсь — може, це він не до мене, може, за стойкою ще хтось є? Бачу, ні, таки до мене. «Лобуряка? Це ти мені кажеш?» — питаю. «А то кому ж іще, — каже, — не собі, звісно, лобуряко». Ну що з таким робити? Затопити в пику — не можна, бо я ж був професіоналом. Я підходжу до нього, беру його так,— Корбетт узяв Спенглера однією рукою за лацкан піджака, а другу, з розтуленою долонею, підніс високо вгору й завмер на мить у лютому напруженні. Відтак повторив Спенглерові те, що вчора сказав п'яному зухвальцеві: «Ти маєш справу з Кулацюгою Корбеттом. Якщо я просто дам тобі ляпаса, ти злетиш з копит і гигнеш, а мені в моєму барі покійники не потрібні. Отож забирайся звідси, і щоб я тебе тут більше не бачив. Щоб ноги твоєї тут більше не було — ясно? І коли ти виметешся звідси, подякуй богові, що лишився живий».

Корбетт відпустив Спенглерів лацкан. Він аж тремтів од люті.

— Потім мені цілий вечір руки трусилися,— сказав він.— І це ж уже не вперше. Доводиться викидати таких

хамів мало не щовечора. І щоразу після цього кажу собі: «Годі! Зачиняй цей шинок. Зачиняй і тікай звідси, поки не пізно». Я просто боюся. Боюся, що колись не витримаю, зірвуся й порішу когось. У бармена нелегкий хліб. А взагалі, як на власника бару, в мене надто добре серце.

Начальник телеграфної контори й колишній боксер-професіонал ще трохи побалакали, а потім Спенглер пішов до себе на роботу. Коли він виходив з бару, солдати перемкнули звук піаноли на повну потужність. Вона виконувала пісню «Білий цвіт». Солдати стежили за словами на паперовій стрічці, що перемотувалася з барабана на барабан, і намагалися співати під акомпанемент механічного фортепіано. Спенглер зупинився на мить послухати. Співали хлопці не дуже злагоджено, але щиро.

Розділ 16. Я ВІДВЕЗУ ТЕБЕ ДОДОМУ

Томас Спенглер, начальник контори Поштово-телеграфної компанії в каліфорнійському місті Ітаці, повернувся на роботу. Біля сортувального столу він побачив братів Маколі — Гомера й Улісса. Розсильний згортав учетверо телеграми й вкладав їх у конверти, а молодший брат захоплено стежив за його діями.

— Ви самі ходили по «Сонячні родзинки», містере Спенглере? — спитав розсильний у начальника.

— Атож,— відповів Спенглер.— І приніс сто двадцять дев'ять телеграм.— Він показав їх розсильному.

— Сто двадцять дев'ять! — вигукнув Гомер.— То ви прийшли туди першим?

— Не прийшов, а прибіг,— сказав Спенглер.

— Прибігли швидше за хлопця із Західної телеграфної? — спитав Гомер.

— А що ж тут такого? Я навіть зупинився по дорозі, щоб віддати належне красі й цноті.— Гомер не зрозумів, але Спенглер пояснювати не став.— Ну, гаразд. Вези Улісса додому.

— Добре, сер,— сказав розсильний.— Тут щойно надійшов виклик з компанії Гугенхайма. Це мені по дорозі, отож я відвезу Улісса, заїду до Гугенхайма, звідти — до «Ітакійських вин» і до Фолея, а потім — назад. Я миттю обернуся!

Гомер вийшов, і Спенглерові видно було, як він обережно посадив брата на раму велосипеда, розігнався і, скочивши на сідло, помчав вулицею.

Коли проминули центр, Улісс обернувся й зазирнув братові в очі. І вперше за той день чудова усмішка родини Маколі засвітилася на його обличчі.

— Гомере! — сказав він.

— Ну?

— А я вмію співати.

— Молодець,— сказав Гомер.

Улісс почав: «Заспіваймо пісню!» Потім замовк і почав знову: «Заспіваймо пісню!» Відтак знову замовк і зразу ж почав спочатку: «Заспіваймо пісню!»

— Хіба ж це пісня, Уліссе,— сказав Гомер.— Це тільки малесенький уривочок її. От послухай, а потім будеш підспівувати.

І старший брат заспівав:

Ти не плач, не плач, голубко, не заламуй руки,
Заспіваймо краще пісню про стару домівку нашу,
Про покинуту домівку в рідному Кентуккі.

— Ще раз, Гомере,— попросив Улісс.

— Гаразд,— сказав Гомер і знову заспівав, але цього разу й молодший брат співав разом з ним, і, співаючи, Улісс знову побачив товарний поїзд і негра на гальмовій площадці, що всміхався й махав йому рукою. Це було одне з найбільших див у чотирирічному житті Улісса Маколі: він помахав чоловікові рукою, і чоловік помахав йому у відповідь — і не один раз, а багато разів! Улісс пам'ятатиме це довіку.

Гомер зіскочив з велосипеда перед їхнім домом, обережно зняв Улісса й поставив його на ноги. Якусь мить вони постояли, прислухаючись до звуків арфи й піаніно — то грали їхня мати й сестра — й до співу Мері Аріни.

— Ну, от ти й вдома, Уліссе,— сказав Гомер.— Заходь. Чуєш, там мама, Бесс і Мері. А мені треба їхати далі, працювати.

— Будеш діло ділати? — спитав Улісс.

— Еге ж,— сказав Гомер.— Але вночі я повернуся. Заходь, заходь, Уліссе.

Молодший брат почав підніматися сходами, і коли він підійшов до дверей, старший брат скочив на велосипед і помчав вулицею.

Розділ 17. ТРОЄ СОЛДАТІВ

Коли Стіди й їхні гості, між ними і Томас Спенглер, сідали обідати, в Ітаці лив рясний дощ. Під цим дощем Бесс Маколі й Мері Аріна в плащах і ботиках ішли до телеграфної контори, несучи Гомерові вечерю. Коли вони проходили повз кондитерську, хлопець у дверях кинув на них масним оком і гукнув до Бесс:

— Агов, красунечко! Куди поспішаєш?

Бесс удала, ніби не почула його, й щільніше притислася до Мері. Тим часом назустріч їм наближалося троє солдатів. Вони наближались, граючись у веселу гру, яку вигадали самі, бо раділи з того, що цей вечір належить їм, і що їм випало жити в цьому прекрасному й смішному світі, де весь час розігрується людська комедія, і що з неба падає щедрий весняний дощ. Вони штовхалися, й ганяли один за одним, і нестримно реготали, вигукуючи прізвиська, якими допіру один одного нагородили — Гладун, Техас і Коняка. Забачивши Мері й Бесс, троє хлопців шанобливо завмерли, а потім по черзі низько вклонилися. Дівчатам це сподобалося, але вони трохи розгубилися, бо не знали, як у таких випадках слід поводитися.

— Це ж солдатики, Бесс,— прошепотіла Мері.— Самотні солдатики в чужому місті...

— Зупинімось,— сказала Бесс.

Дівчата зупинились перед трьома солдатами.

Один з них, на прізвисько Гладун, ступив крок уперед, узявши на себе роль офіційного представника всієї компанії — роль солдатського посланця до дівчат усієї Америки.

— Шановні леді,— почав він.— Ми, солдати уславленої демократичної армії, ваші покірні слуги, що нині перебуваємо тут і сподіваємось ще трохи побути, висловлюємо вам глибоку вдячність за вашу вроду, що сяє однаково і в посуху, і в дощ, цебто в дану мить. Дозвольте відрекомендувати моїх приятелів, ваших відданих шанувальників. Це Техас — він із Нью-Джерсі. Це Коняка — він із Техасу. А я — Гладун. Я з голодного краю. І понад усе в цю мить я зголоднів за товариством прекрасних американських дівчат. Яке буде ваше слово?

— Н-ну,— сказала Бесс,— ми йдемо в кіно.

— В кіно! — трагічним голосом вигукнув Гладун.— То чи дозволите ви нам, солдатам, які сьогодні тут, а

завтра — там, піти разом з вами? Не відкладаймо на завтра те, що можна зробити сьогодні, бо завтра на нас чекає казарма, жахливе, але конче потрібне ремесло війни, свята справа знищення тієї смертоносної бацили, що намагається занапастити людську свободу. А сьогодні ми ваші брати — відірвані від рідних домівок і самотні. Так, ми щасливі, ми пишаємося з покладеної на нас великої місії, але водночас серця нам крає туга, бо Ітака — не рідна наша земля. Я потрапив у цей мундир американського солдата з околиць кипучого міста Чікаго, що лежить у благословенному іллінойському краю. То допоможіть мені хоч би подумки перенестися в те дороге місто, а братам моїм — в їхні рідні оселі. Зглянься на наше уклінне прохання, бо належимо ми до одної сім'ї, до людського роду і якби не війна, то, може, ми б ніколи не зустрілися. Як сказано: «Часи прекрасні мить цю спородили!».— Солдат, на прізвисько Гладун, вклонився, став струнко й сказав: — Ми готові вислухати вирок.

— Він божевільний? — прошепотіла Мері.

— Ні,— відповіла Бесс.— Просто йому тоскно на душі. Ходімо разом з ними в кіно.

— Гаразд, Бесс,— сказала Мері.— Тільки ти сама з ним домовляйся. Я не знаю, що говорити.

Бесс обернулася до солдата й сказала:

— Згода.

— Дякую вам, ласкаві леді,— сказав солдат, на прізвисько Гладун.— Красненько дякую.— Він запропонував руку Бесс.— То рушаймо?

— Але спочатку я маю віднести братові вечерю,— сказала Бесс.— Він працює на телеграфі. Це й хвилинки не забере.

— На телеграфі? — перепитав солдат, на прізвисько Гладун.— Чудово! Тоді я пошлю телеграму.— Він обернувся до друзів.— А ти, Техасе?

— Скільки коштує телеграма в Нью-Джерсі? — спитав Техас.

— Цінність її не виміряєш грошима, — відповів Гладун і звернувся до другого солдата.— А ти, Коняко?

— А чого ж, можна,— сказав солдат, на прізвисько Коняка.— Пошлю телеграму мамі, Джо і Кітті. Кітті — це моя дівчина,— пояснив він Бесс.

— Кожна дівчина в світі — моя,— сказав Гладун.— А що я не можу розіслати телеграми їм усім, то пошлю тільки одній. Уміщу сто мільйонів телеграм в одній.

Ввійшовши до контори, двоє дівчат і троє солдатів застали там тільки Віллі Грогена. Старий телеграфіст стояв за перегородкою.

— Я Гомерова сестра Бесс. Принесла йому вечерю,— сказала дівчина й поклала пакунок на перегородку.

— Добривечір, міс Маколі,— сказав Гроген.— Гомер скоро вернеться. Я передам йому те, що ви принесли.

— А оці хлопці хочуть послати телеграми,— сказала Бесс.

— Прошу, джентльмени,— сказав Гроген.— Ось вам бланки й олівці.

— Скільки коштує телеграма до міста Джерсі? — спитав Техас.

— П'ятдесят центів за двадцять п'ять слів,— відповів Гроген,— плюс невеличка подепешна оплата. За адресу й підпис грошей не беремо. Телеграму вручать завтра вранці.

— П'ятдесят центів? — сказав Техас.— Ти диви, як дешево! Я й не знав.— І він почав писати свою телеграму.

— А до Сан-Антоніо скільки вийде? — спитав Коняка.

— Вдвічі дешевше, ніж до Джерсі,— відповів Гроген.— До Сан-Антоніо звідси ближче, ніж до Джерсі.

Солдат, на прізвисько Гладун, тим часом написав свою телеграму й подав її старому. Підраховуючи слова, Гроген прочитав її:

«ЧІКАГО ІЛЛІНОЙС ЧІКАГСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕММІ ДАНА ЛЮБА КОХАЮ ТУЖУ ВЕСЬ ЧАС ДУМАЮ ПРО ТЕБЕ крп ПИШИ крп ДЯКУЮ ЗА СВЕТР крп Я ТЕПЕР НА ПРАКТИЦІ ВИВЧАЮ ПОЛІТЕКОНОМІЮ крп НЕЗАБАРОМ ВИРУШАЄМО НА ФРОНТ крп НЕ ЗАБУДЬ У НЕДІЛЮ В ЦЕРКВІ ПОМОЛИТИСЯ ЗА НАС крп НА ДОЛЮ НЕ НАРІКАЮ КОХАЮ ТЕБЕ

НОРМАН»

Потім солдат, на прізвисько Техас, подав Грогенові свою телеграму:

«ДЖЕРСІ-СІТІ НЬЮ-ДЖЕРСІ ВІЛМІНГТОН-СТРІТ 1702/2 МІСІС ЕДІТ ЕНТОНІ

ЛЮБА МАТУСЮ ЯК СЯ МАЄШ крп У МЕНЕ ВСЕ ГАРАЗД крп Я ОДЕРЖАВ ВІД ТЕБЕ ЛИСТА Й ПАКУНОК З ФІНІКАМИ СПАСИБІ крп ЗА МЕНЕ НЕ ХВИЛЮЙСЯ крп ДО ПОБАЧЕННЯ крп З ЛЮБОВ'Ю

БЕРНАРД»

І останнім подав свою телеграму солдат, на прізвисько Коняка.

«САН-АНТОНІО ТЕХАС БУЛЬВАР СЕНДІФОРД 211 МІССІС ГАРВІ ГІЛФОРД
ПРИВІТ МАМУСЮ ВІТАЮ ТЕБЕ З ІТАКИ В СОНЯЧНІЙ КАЛІФОРНІЇ крп ТІЛЬКИ ЗАРАЗ ТУТ ІДЕ ДОЩ ХА-ХА крп ПЕРЕДАЙ ПРИВІТ УСІМ НАШИМ крп СКАЖИ ДЖО ХАЙ БЕРЕ МОЮ РУШНИЦЮ Й НАБОЇ крп ПИШИ ЯКНАЙЧАСТІШЕ

КВЕНТІН»

Солдати з дівчатами пішли з контори, а містер Гроген сів до апарата й почав передавати телеграми.

Коли троє солдатів і двоє дівчат увійшли до залу кінотеатру, на екрані саме показували прем'єр-міністра Англії містера Уїнстона Черчілля, який року божого 1942 звертався з промовою до депутатів канадського парламенту. Поки молоді люди сідали, містер Черчілль встиг виголосити принаймні три заяви, що викликали пожвавлення як у депутатів канадського парламенту, так і в глядачів ітакійського кінотеатру. Солдат, на прізвисько Гладун, нахилився до Бесс Маколі.

— Ось,— сказав він,— один з найвидатніших діячів нашого часу, і до того ж великий американець.

— А я гадав, що Черчілль — англієць,— сказав солдат, на прізвисько Коняка.

— Правильно,— сказав Гладун.— Але заразом він і американець. Віднині ми всіх достойних людей вважаємо американцями.— Він підсунувся до своєї сусідки з другого боку, Мері Аріни.— Спасибі вам за те, що взяли нас з собою в кіно,— сказав він.— На душі куди веселіше, коли поряд — дівчата. І пахнуть вони куди приємніше, ніж солдати.

— Ми однаково йшли в кіно,— сказала Мері Аріна.

В кадрах кіножурналу з'явився вже президент Сполучених Штатів Франклін Делано Рузвельт; він звертався по радіо до американського народу зі свого будинку в Гайд-парку. В промові президента, як завжди, високий пафос сполучався з гумором. П'ятеро молодих людей уважно слухали його, а коли він скінчив, глядачі одностайно зааплодували.

— А це найкращий з усіх великих американців,— сказав солдат, на ім'я Коняка.

В цю мить на екрані замайорів американський прапор, і в залі знов зірвалися оплески.

— А це,— мовив солдат, на прізвисько Техас,— найкращий прапор у світі.

— Дивна річ,— звернувся до Бесс солдат, на прізви-

сько Гладун.— Ти починаєш по-справжньому любити свою батьківщину тільки тоді, коли вона потрапляє в скруту. А так і не усвідомлюєш, що вона для тебе означає. Це все одно як з батьками.

— А мені клубок до горла підступає щоразу, як я бачу наш прапор,— сказала Бесс.— Раніше, дивлячись на нього, я думала про Вашінгтона й Лінкольна, а тепер думаю про мого брата Маркуса. Він теж служить.

— То ваш брат теж солдат? — спитав Гладун.

— Еге ж,— сказала Бесс.— Останнього листа надіслав звідкись із Північної Кароліни.

— Певно, прапор викликає в кожної людини думки про найдорожче,— сказав Гладун.— Я особисто завжди думаю про Чікаго — таке, яким воно є, з усім, що в ньому не тільки гарного, а й поганого. Гарне — це моя сім'я, моя дівчина. А погане — це нетрі й усілякі політичні махінації. Але нічого не вдієш, без них Чікаго — не Чікаго. Та колись ми покінчимо з нетрями і з політичними махінаціями теж.

— В Ітаці, по-моєму, немає нетрів,— сказала Бесс. — Зате бідних — скільки завгодно. І політикани в нашому муніципалітеті, певно, теж є, тільки їм нема де розвернутися. А втім, нашу сім'ю такі речі ніколи не обходили. Ми захоплюємося музикою. Ладна закластися, що Маркус у цю мить грає десь на акордеоні.

Її брат Маркус у цей час сидів за стойкою в пивничці «Пікірувальник» в одному містечку в штаті Північна Кароліна. Поряд сиділи його друг Тобі Джордж і ще троє солдатів. Маркус награвав пісню під назвою «Мрія», а Тобі співав. Двоє солдатів танцювали з дівчатами, схожими на Мері й Бесс. Доспівавши пісню, Тобі підсів ближче до Маркуса й попросив його розповісти іще про Ітаку й про родину Маколі.

Саме тоді, коли Маркус Маколі почав розповідати Тобі Джорджеві про Ітаку, до залу ітакійського кінотеатру ввійшли Томас Спенглер і Діана Стід. На екрані вже з'явилася назва художнього фільму. Коли вони сіли, в кадрах усе ще миготіли самі слова — після назви картини повзли прізвища людей, що її знімали. Слів було сила-силенна — нескінченні списки незліченної кількості учасників. Титри супроводжувалися вельми урочистою й зовсім недоречною музикою, написаною спеціально для цих вступних кадрів.

Спенглер з Діаною сіли перед самим екраном, у тре-

тьому ряді, за десять рядів од Бесс, Мері й трьох солдатів. Місця в них були центральні, і, крім них, у цьому ряді сиділи тільки дітлахи.

На екрані з'явився лікарняний вестибюль — бездоганно чистий, з блискучою лінолеумною підлогою. З гучномовця на стіні пролунав різкий, жовчний голос медсестри, що немов вистрілював кожне слово:

— Докторе Кевенег! До операційної! Докторе Кевенег! Негайно до операційної!

Почувши ці слова, Спенглер підхопився з місця. Він був трохи напідпитку після загалом приємного, але й досить напруженого вечора, що міг стати поворотним пунктом у його житті; тепер, однак, йому здавалося, що все владнається якось само собою, а коли так, то чим він відрізнявся від їхніх юних і безтурботних сусідів по ряду?

— Пхе! — вигукнув він.— Що вони нам показують? — І, взявши Діану за руку, сказав: — Ходімо звідси!

— Любий, але ж фільм іще не закінчився! — прошепотіла дівчина.

Та Спенглер уже тяг її за собою.

— Для мене закінчився,— сказав він.— Гайда! — Вони пробиралися повз маленького хлопчика, що, мов зачарований, дивився на екран.— Тебе візьмуть живцем на небо,— сказав йому Спенглер, а потім поквапив Діану: — Ходім хутчіш, ти йому заважаєш дивитися.

— Але ж, любий,— сказала Діана,— фільм тільки починається!

Тут озвався хлопчик.

— Що ви сказали, сер? — спитав він у Спенглера.

— На небо, на небо! — відповів Спенглер.— Я сказав, що тебе візьмуть туди живцем.

Хлопчик не второпав і про всяк випадок спитав:

— А котра зараз година?

— Не знаю,— відповів Спенглер,— але ще рано.

— Авжеж, сер,— погодився хлопчик.

Спенглер з дівчиною вийшли в прохід між рядами.

— Ми підемо до Корбетта,— сказав Спенглер.— Вип'ємо по чарці, послухаємо піанолу, а потім я тебе відпущу.

Він обернувся до екрана і, задкуючи до виходу, сказав:

— Ні, ти подивися на доктора Кевенега! Що він робитиме тими кліщами? Ладен закластися — щось не те. Мабуть, замість оперувати, почне видирати зуби. Ні, ти тільки глянь!

У фойє кінотеатру дівчина відразу забула, що вони не додивилися картину.

— Скажи, що ти кохаєш мене! — попросила вона Спенглера.— Адже це правда? Ну, звісно, правда! Ти ж сам знаєш, що правда!

— Кохаю? — мало не загорлав Спенглер.— А чого б іще я водив тебе в кіно?

Вони вийшли на вулицю й попід будинками, ховаючись від дощу, подалися до бару Корбетта.

Розділ 18. МІСТЕР ГРОГЕН МІРКУЄ ПРО ВІЙНУ

В той час, коли Спенглер з Діаною бігли під дощем до бару Корбетта, змоклий до рубчика Гомер Маколі зіскочив з велосипеда перед телеграфною конторою й увійшов досередини. Насамперед він підійшов до сортувального столу. Викликів більше не було, але на нього чекала одна телеграма.

Містер Гроген докінчив друкувати телеграму й підвівся.

— Твоя сестра принесла тобі попоїсти, хлопче,— сказав він.

— Отакої! — сказав Гомер.— Могла б і не приносити. Я саме збирався по пироги.— Він зважив пакунок на руці.— Ого! Давайте вечеряти разом, містере Грогене.

— Ні, дякую, хлопче,— відповів старий телеграфіст.— Я не голодний.

— Може, якщо ви почнете, вам захочеться їсти, містере Грогене.

— Ні,— похитав головою старий.— Дякую, але не хочеться. О, та ти зовсім промок. А в нас же є плащі. Ти хіба не знав?

— Про плащі знав. Не знав, що мене заскочить дощ.— Гомер відкусив шматок бутерброда й сказав: — От з'їм його й повезу телеграму.— Він пожував трохи, а тоді уважно глянув на телеграфіста.— А про що вона?

Містер Гроген не відповів, і Гомер зрозумів, що то знову похоронна. Він насилу проковтнув недожований шматок.

— Нема гірше ніж такі телеграми,— сказав розсильний.

— Ще б пак,— пробурмотів містер Гроген і замовк. Хлопець теж мовчав, опустивши руку з надкушеним

бутербродом. Нарешті містер Гроген заговорив знову. — Чого ж ти не їси, хлопче. Доїдай свою вечерю. Твоя сестра приходила з якоюсь дівчиною, дуже гарненькою.

— Це, певно, Мері,— сказав Гомер,— наша сусідка. Маркусова наречена. Мого брата. Він служить в армії. Після війни вони поберуться.

— З твоєю сестрою й Мері були троє солдатів. Вони послали телеграми.

— Он як? А де ці телеграми?

Містер Гроген показав на гачок, куди нашпилювалися телеграми. Гомер зняв їх з гачка й прочитав. Потім звів погляд на старого телеграфіста.

— Скажіть, містере Грогене, якщо людина гине на війні — все одно яка людина,— чи є з цього якась користь? Дивіться, скільки горя в самій тільки Ітаці, в нашому маленькому містечку. А похоронні одержують скрізь, і вони надходять і багатим, і бідним, кому завгодно! Що ж це робиться? Невже люди гинуть надаремно?

Старий телеграфіст відповів не зразу. Він хотів багато чого сказати хлопцеві і, мабуть, щоб стало снаги, спершу підійшов до свого столу, витяг із шухляди пляшку й добряче ковтнув з неї. Тільки тоді сів і, пильно дивлячись на розсильного, заговорив:

— Я прожив довге життя, хлопче. Може, навіть занадто довге. І от що я тобі скажу: ні за війни, ні за мирного часу ніщо в цьому світі не випадкове, надто людська смерть.— Старий ще раз ковтнув з пляшки.— Людство — це єдине ціле, воно як одна людина, як от ти сам. В тобі сполучаються чесноти й вади,— і людство так само носить у собі добро і зло. І гарне і погане співіснують у мільйонах людей — усіх держав і народів. І в нашому народі теж. І так само, як сумління людини бореться із суперечностями її власної вдачі, ці суперечності борються між собою і в людському загалі, в усьому світі. Це й призводить до воєн. Людство бореться із своїми хворобами. Але не бійся: добро — непереможне, а зло людина завжди долає — їй тільки треба розпізнати його. Хворе тіло й хворий дух врешті-решт видужують. Вони можуть захворіти знову, але неодмінно видужають, а з кожною новою хворобою й кожним новим одужанням тіло й дух загартовуються, аж доки не позбуваються всякої зарази, стають по-справжньому міцні, чисті, благородні, несприйнятливі до будь-якої недуги, до будь-якої погані.

Кожна людина, порядна чи непорядна, прагне чогось.— Довга промова вже трохи притомила старого.— Навіть злодій і вбивця чогось прагнуть,— зітхнув він.— Ніхто не вмирає надаремно. Люди вмирають, сподіваючись на ласку божу, сподіваючись засягти безсмертя або домогтися правди й справедливості. І настане день, коли людство, всі ми, найостанніший з-поміж нас здобуде те, чого прагнув, знайде щастя, і радість, і безсмертя в ділах своїх, і тоді в нашому прекрасному світі не буде більше зла, запанують доброта й братерство між людьми.

Старий зітхнув ще глибше й болісніше і, просидівши хвильку нерухомо, видобув з жилетної кишені клаптик паперу. Простяг його розсильному й попросив:

— Збігай, будь ласка, ще раз до аптеки.

— Біжу, сер,— сказав хлопець і вискочив на вулицю.

Залишившись на самоті, Вільям Гроген став посеред телеграфної контори й озирнувся довкола очима, в яких світилася дивна, майже нестямна ніжність і любов. Потім він повільно підніс руку й притис її до серця, немов терпляче дожидаючи стрімкого нападу, який уже не міг заскочити його зненацька. Відтак одступив до стільця, обережно, не згинаючись, опустився на нього й болісно закляк, пережидаючи найтяжчі хвилини нападу.

Розсильний повернувся з аптеки й дав телеграфістові маленьку коробочку.

— Води,— попросив старий.

Гомер набрав води в паперовий стакан і підніс його старому; той висипав з коробочки на долоню три таблетки, кинув собі в рот, узяв стакан і запив їх.

— Дякую,— сказав він.— Дякую, хлопчику мій.

— Нема за що, сер,— відповів Гомер.

Він постояв трохи над старим і коли впевнився, що йому вже полегшало, підійшов до сортувального столу і взяв похоронну. Якусь хвильку потримав конверт у руці, дивлячись на нього, а тоді розпечатав, вийняв телеграму й прочитав. Вклав телеграму в новий конверт, запечатав його й вийшов з контори під дощ. Старий телеграфіст підвівся зі стільця й вийшов слідом за хлопцем. Там він постояв на тротуарі, дивлячись, як Гомер розганяє велосипед назустріч вітру й зливі. В конторі застрекотів телеграфний апарат, але старий не почув його. Не почув він і телефонного дзвінка. До контори він повернувся тільки по тому, як телефон продзвонив сім разів.

Розділ 19. МАТУСІ З ЛЮБОВ'Ю

За чверть години Гомер Маколі зіскочив з велосипеда перед дверима великого й красивого старого особняка, мешканці якого відзначали якесь свято. Крізь вікна розсильний побачив чотири молоді пари, що танцювали, подумав, що там, усередині, всі зараз, напевно, веселі й щасливі, і йому наче щось обірвалося в грудях. Він підійшов до дверей і зупинився, прислухаючись до музики. Простяг був руку до дзвоника, але відразу ж безвладно опустив її.

— Ні, я повертаюся до контори,— мовив він собі вголос.— З мене досить. Це робота не для мене, шукатиму іншу.

Він сів на сходи. Минуло багато часу, перш ніж він підвівся, підійшов до дверей і натиснув на дзвоник. Двері відчинилися, Гомер побачив молоду жінку і, охоплений раптовою панікою, крутнувся й прожогом кинувся до свого велосипеда.

Молода жінка вийшла на ганок і гукнула:

— Послухай, хлопчику, тобі щось треба?

Гомер зліз з велосипеда й повільно підійшов до ганку.

— Вибачте,— сказав він.— У мене телеграма для місіс Клодії Бофрер.

— У мами сьогодні день народження,— весело сказала молода жінка. Вона ввійшла до вітальні й гукнула: — Мамо, тобі телеграма!

Її мати підійшла до дверей.

— Напевно, від Алена,— сказала вона.— Заходь, хлопчику. З'їж шматочок пирога.

— Ні, дякую, мадам,— відповів Гомер.— Я поспішаю.

Він простяг телеграму жінці, і вона взяла її, наче там нічого, крім поздоровлення, не могло бути.

— Отакої! — весело вигукнула вона.— Я тебе не відпущу, доки не з'їси шматок пирога й не вип'єш чарку пуншу.— І, взявши Гомера за руку, вона повела його до столу, заставленого пирогами, бутербродами й напоями. Музика все ще грала й гості танцювали.— Сьогодні мій день народження, хлопче, — сказала жінка й, засміявшись, вигукнула: — О господи! Я вже зовсім стара. Ну, побажай мені щастя.

Вона подала Гомерові склянку пуншу.

— Бажаю вам...— почав Гомер і затнувся. Потім знов почав: — Бажаю вам...— Але на більше не спромігся,

поставив склянку на стіл і стрімголов кинувся до дверей.

Мати озирнулася довкола й відійшла в куток, де її ніхто не бачив, а дочка, не зводячи з неї очей, стала по той бік столу навпроти неї.

Гомер тим часом уже мчав під дощем назад, до контори.

На стіні вітальні, просто перед очима матері, висів у рамці портрет вродливого рудого хлопця. На фотографії був напис: «Любій матусі з любов'ю від Алена в день 12-річчя».

Мати розпечатала телеграму, прочитала її й беззвучно заридала. Патефон грав «Chanson pour ma Brune», і гості весело танцювали. Дівчина ще якусь мить дивилася на свою матір. Потім, мов божевільна, кинулася до патефона, рвучко зупинила його і, скрикнувши: «Мамо!» — підбігла до матері в кутку...

Розділ 20. ТАКА ВАША ДОЛЯ, ХІБА Ж Я ВИННИЙ!

Останній сеанс скінчився, і глядачі виходили з кінотеатру. На вулиці Бесс сказала солдатові, на прізвисько Гладун:

— Що ж, нам пора йти додому.

— Дякуємо вам, дівчата, — сказав солдат, на прізвисько Гладун.

Та замість того щоб розійтися, вони ще постояли на вулиці, немов чекаючи чогось, немов сподіваючись, що зараз станеться якесь велике, неймовірне чудо. Солдат, на прізвисько Гладун, зазирнув у вічі Бесс, потім Мері, а тоді дуже просто й цнотливо поцілував одну дівчину й другу.

Солдат, на прізвисько Коняка, закричав:

— А як же ми з Техасом? Хіба ми не люди? Хіба ми гірші за інших? Ми теж солдати!

Отож і він поцілував Бесс і Мері. А після нього їх поцілував Техас. Якась жінка, проходячи мимо, осудливо подивилася на них. Дівчата, мов ужалені, кинулися бігти.

Солдат, на прізвисько Коняка, підскочив на місці й штовхнув солдата, на прізвисько Техас, а той обернувся й штовхнув солдата, на прізвисько Гладун. І вони рушили завулками, перегукуючись.

— Го-го-го! Агов, Техасе! Агов, Гладуне! — кричав Коняка.

— Ну ти ж і шелихвіст! — кричав Техас Гладунові.— Ну й базіка! Просто-таки сенатор Гладун з Чікагського університету!

Солдат, на прізвисько Гладун, зайшовся вдоволеним сміхом; у темряві вулиці зареготали й двоє його товаришів, тицяючи один одного під ребра й вигукуючи веселі нісенітниці.

— Ви ще побачите! — кричав солдат, на прізвисько Гладун.— Я ще доберуся до конгресу! Я їм покажу, де раки зимують!

— «Вйо, вйо, кошлаті! — загорлав пісню Коняка.— З вас зроблять конину! Така ваша доля, хіба ж я винний!»

І три солдати, розігнавшись, почали перестрибувати один через одного в дикій, веселій та безглуздій грі на темній, славній дорозі, що вела прямісінько на війну.

Розділ 21. ЩОБ СВІТ БУВ КРАЩИЙ І ЛЮДИ КРАЩІ

Коли засмучений розсильний повернувся з будинку Бофрерів до телеграфної контори, дощ перестав, світив місяць, і небом безвладно пливла до обрію зграйка знесилених, прозоро-білих хмаринок. До контори розсильний увійшов накульгуючи, блідий від утоми.

— Що в тебе з ногою, хлопче? — спитав старий телеграфіст.— Ти сьогодні цілий день шкандибаєш.

— Пусте,— відповів Гомер.— Є ще телеграми?

— Ні. Повний штиль,— сказав містер Гроген.— Скоро зможеш піти спати. То все ж таки — що з ногою?

— Певно, розтяг зв'язку, а може, й розірвав,— сказав Гомер. Він спробував випростати ногу.— Я сьогодні бігав на двісті метрів з бар'єрами. А мене чомусь ненавидить шкільний тренер. Я вів перед, а він раптом вискочив на доріжку, щоб мене зупинити. Ну, тут, певно, і я винний, бо бачив, що він біжить назустріч і міг би зупинитися, якби схотів, але не схотів. Він не мав права зупиняти мене... Я стрибнув через бар'єр просто на нього — і ми обидва впали. Інші хлопці хто де біг, там і зупинився, щоб усе було по-чесному. Їм Г'юберт Еклі Третій гукнув, щоб зупинилися. Мені особисто цей Г'юберт ніколи не подобався. В нього батьки багатії, і сам він так добре вихований, що аж гидко. А крім того, він подобається

дівчині, яка подобається мені. Її звуть Гелен Еліот. І що більше він їй подобається, то більше вона подобається мені — хоч на стіну лізь! А мене вона, певно, й не помічає. Цебто зовсім не помічати, звісно, не може, але, по-моєму, вона вважає, що я вискочень. І я їй, певно, зовсім не подобаюся. Може, вона навіть ненавидить мене, а я її люблю над усе на світі, звісно, крім моїх рідних! А щодо нашого тренера, містере Грогене,— його звуть Байфілд,— то, коли розібратися в ньому, може, він і непогана людина, але в тім-то й річ, що розібратися в ньому ніхто не годен! В нього одне лиш на думці — де б кому насолити. А міс Гікс каже, що він іще й брехун. Міс Гікс — це наша вчителька стародавньої історії. Вона вже тридцять п'ять років учителює в нашій школі. Навчала і мого брата Маркуса, і сестру Бесс. Звісно, коли ми впали, я зразу ж підхопився й побіг далі, й інші хлопці теж — тут усе було чесно, як годиться. Я зразу відчув, що з ногою щось не гаразд, але в ту мить не звернув уваги, бо думав тільки про те, щоб прийти першим. Власне, мені самому та перемога не так уже була й потрібна, і Еклі мені не дуже хотілося перемагати, бо вся злість на нього пропала: він-бо зупинив усіх хлопців, коли містер Байфілд кинувся мені під ноги! Зрештою Еклі, видно, непоганий хлопець, тільки занадто манірний. Щиро кажучи, містере Грогене, я надумався бігти на двісті метрів з бар'єрами через те, що містер Спенглер бігав на цю дистанцію, коли навчався в нашій школі, але потім після всього, що сталося, мені захотілося прийти першим заради міс Гікс.

Розумієте, ми з Еклі трохи завелися на уроці, і вона залишила нас у класі після занять. А потім прийшов оцей самий Байфілд, наш тренер, і обманув міс Гікс. Він забрав Еклі на змагання, а мене не взяв. Міс Гікс сказала, що він брехав, ще коли до школи ходив, і тепер теж бреше. Вона дуже образилася й розхвилювалася, бо терпіти не може людей, що брешуть, коли треба й не треба. Потім вона трохи побалакала зі мною, розповіла про мого брата Маркуса і відпустила на стадіон. Містер Спенглер був чемпіоном долини з цієї дистанції, і я б теж хотів стати чемпіоном. Але цього року вже, мабуть, не вийде.— Розсильний спробував зігнути й випростати ногу.— Перед сном натру її маззю. А я дуже кульгаю?

— Ну, не так, щоб дуже, але помітно,— сказав містер Гроген.— А на велосипеді їздити вона тобі не заважає?

— Та ні,— відповів Гомер.— Трошечки болить, надто коли ліва нога йде вгору, але я стараюся крутити педалі тільки правою, а лівою не натискаю. А то й просто знімаю її з педалі, щоб висіла й відпочивала. Видно, я таки пошкодив зв'язку — треба буде натерти її маззю.

Вони помовчали. Потім старий телеграфіст сказав:

— Ти, по-моєму, здорово змінився за три дні, що в нас працюєш.

— Ви теж помітили, містере Грогене? — сказав розсильний.— І мені здається, що за цей час я поіншав. Немовби дорослішим став. Взагалі-то вже давно пора. Я ж був як сліпе кошеня, перше ніж почав працювати. Цебто дещо я, звісно, знав, але до справжніх знань мені було ой як далеко! А втім, справжніх знань я навряд чи коли наберуся. По-справжньому все знати, напевно, жодна людина не може. У нас у школі всі кажуть, що я найздібніший учень, навіть ті, хто не полюбляє мене. Але я не такий уже й здібний. По-моєму, я багато в чому — і то найголовнішому — такий же темний, як усі. Але я хочу все знати і завжди хотітиму. Я старатимуся, але чи можна справді знати все? Чи може людина справді геть усе зрозуміти й розкласти по поличках, щоб точно знати, що й до чого?

— Як тобі сказати,— відповів старий телеграфіст.— Я не певен, що людина може все зрозуміти, але, по-моєму, добре, що ти прагнеш цього.

— Інакше я не можу,— сказав розсильний.— Розумієте, містере Грогене, я не знаю, чи інші люди помічають за собою таке, і, може, про це не заведено розповідати, але я зовсім не такий, яким видаюся людям — я інший і, по-моєму, кращий. Іноді мені й самому невтямки, звідки це в мене.— Розсильний усе балакав і балакав, бо був утомлений, нога йому боліла, і допіру він приніс звістку про смерть у дім, де всі були щасливі, а ще тому, що йому дуже подобався старий телеграфіст.— Я іноді думаю,— сказав він,— що треба, щоб життя змінилося, щоб світ став кращий, і люди кращі, і щоб більше було справедливості.— Він помовчав, а тоді повів далі.— Я б не казав цього комусь іншому, містере Грогене, але вам не соромлюсь сказати: коли-небудь я візьмуся за щось справжнє і чогось таки доб'юся. Не знаю, чого саме, але чогось таки вартого. Я ж досі нічого не знав і не відав, жив собі щасливо й безжурно, мов уві сні. У нас весь рід такий, щасливий і безжурний, але тепер я розумію,

що без знань жити не можна. Тепер я починаю потроху вчитися. Мало-помалу, але щодня. Сьогодні — одне, завтра — друге, потім третє, п'яте й десяте.— Розсильний знову помовчав і покрутив ступнею, чи не загоїлася, бува, зв'язка, поки він балакав. Але вона не загоїлася.— Як на мене, життя погано влаштоване, містере Грогене. Не знаю чому, але мені хочеться, щоб воно було влаштоване краще. Просто я вірю, що воно мусить бути кращим. І принаймні одне я вже твердо засвоїв: я нічого не знаю, але відтепер набиратимусь знань день у день, усе своє життя. Я спостерігатиму. І буду міркувати над побаченим. Звісно, людині від такого іноді стає тоскно на душі, але я цього не боюся. Ми, Маколі, не тільки безжурні, а й стійкі. Нічого, хай мені буде тоскно — я витримаю. Але мені шкода людей, що не можуть витримати туги й болю, а світ, мені здається, повен саме таких людей. Раніше я не знав цього. А тепер мені навіть однаково, любить мене Гелен Еліот чи ні. Звісно, краще було б, якби любила, але я й так плакати не буду. Я її люблю. Так люблю, що аж-аж-аж, але якщо їй Г'юберт Еклі Третій миліший за мене, що ж, плакати не буду. Він гарний хлопець, і, мабуть, не дивно, що пристойна дівчина воліє знатися з таким чистьохою. А я не чистьоха, і манери в мене, певно, кепські. Я звик робити те, що вважаю правильним і потрібним. В школі я, щоправда, іноді дурію, але зовсім не для того, щоб допекти вчителям. Просто інакше не можу. Люди здебільшого бувають такі сумні й пригнічені, а довкола стільки всіляких дурниць, що мені аж свербить ляпнути що-небудь смішне. По-моєму, життям усе ж таки треба втішатися. А гарних манер, хоч би як я старався, в мене ніколи не буде. Бо я не звик кривити душею й говорю те, що думаю.

Розсильний знов покрутив ногою й сказав про неї так, наче вона була чужа, а не його власна:

— Щось з нею таки не гаразд.— Потім глянув на стінний годинник.— Дивіться, містере Грогене, вже п'ять хвилин на першу. Я, мабуть, піду додому. Хоча сьогодні мене чомусь зовсім не хилить на сон. Завтра субота. Раніше я її діждатися не міг. А тепер байдуже. Я, мабуть, завтра прийду до контори. Може, підсоблю в чомусь.— Він узяв зі столу пакунок з вечерею.— Може, ви з'їсте хоч один бутерброд, містере Грогене?

— А знаєш, мабуть, і з'їм,— відповів старий телеграфіст.— Я таки зголоднів.— Містер Гроген узяв з пакунка бутерброд і відкусив шматочок.— Подякуй, будь ласка, матері від мене.

— О, пусте,— сказав розсильний.

— Ні,— сказав містер Гроген.— Зовсім не пусте. Обов'язково подякуй їй від мене.

— Гаразд, сер,— сказав хлопець і пішов додому.

Розділ 22. ХАЙ БУДЕ СВІТЛО!

Залишившись на самоті в телеграфній конторі, містер Вільям Гроген, замолоду найвправніший телеграфіст у світі, почав неквапно прибирати своє робоче місце. Він стиха наспівував пісеньку, що збереглася в пам'яті з дитинства. За цим і застав його Томас Спенглер. Він щойно вийшов з бару Корбетта і був у піднесеному, радісно-збудженому настрої. Підійшовши до свого столу, він подивився на старого телеграфіста, але нічого не сказав. Вони розуміли один одного без слів і могли годинами працювати обік, не порушуючи мовчанки. Спенглер узяв чарівне яйце, що лежало на пачці телеграм, і замилувався з його дивовижно-викінченої форми. Потім поклав яйце й згадав Діану Стід; це була приємна згадка, і він відкопилив губи так, як робила, розмовляючи з ним, вона, і, копіюючи її голос, сказав:

— Адже ти кохаєш мене — правда? Скажи, що кохаєш.

Старий телеграфіст скинув оком на начальника контори.

— Це ви мені, Томе? — спитав він.

— Послухайте, Віллі,— сказав Спенглер,— що б ви подумали про дівчину, яка без упину говорить вам: «Ти кохаєш мене — правда? Кохаєш, кохаєш! Ти ж сам знаєш, що кохаєш!»

— Гм,— сказав містер Гроген,— їй-богу, не знаю, що б я про неї подумав.

— Вам сподобалася б така дівчина, Віллі? — не вгавав Спенглер. Він знову передражнив її: — «Скажи, ти ж справді кохаєш мене?» Це єдине, що від неї можна почути! — Спенглер потер рукою щоку — це був жест невимовно щасливої людини, яка примушує себе повернутися до дійсності, і запитав: — Як справи?

— Новин ніяких,— відповів містер Гроген.— Хіба що он дощ іде.

— А як новий розсильний? Старанний?

— Я ще зроду не бачив, щоб хтось так старався. А якої ви думки про нього?

— Він мені сподобався з першої ж нашої розмови,— відповів Спенглер.— «Адже ти кохаєш мене — правда?» — Перед ним стояло обличчя Діани Стід, у вухах бринів чарівливий голос, що вимовляв ці слова.— Я радий, що хлопець припав вам до вподоби, Віллі,— вів далі Спенглер.— Контору я сьогодні замкну сам, ви не турбуйтеся. Мені ще треба тут дещо зробити. А в цього розсильного гучне ім'я — правда? Гомер Маколі! Цікаво, чому батько назвав його саме Гомером, а не Томасом, Вільямом, Генрі чи як-небудь іще? — Спенглер не став очікувати відповіді, а знову сказав: — «Ну, звісно ж, кохаєш!»

— Гомерового брата звуть Улісс,— зауважив містер Гроген,— а от його сестру — просто Бесс.

— Гомер, Улісс і Бесс,— повторив Спенглер.

— А ще одного брата звуть Маркус. Він служить в армії.

— Маркус, Гомер, Улісс і Бесс,— сказав Спенглер.— Чому ви не йдете додому, Віллі?

— Додому? — перепитав Гроген, а тоді всміхнувся.— Якщо ви не заперечуєте, Томе, я б радше посидів тут з вами. Мені після роботи нема куди йти — хіба що спати лягати, а спати я не люблю.

— Послухайте, Віллі,— сказав Спенглер, як ніби звертався до маленького хлопчика.— Покиньте ви турбуватися. Я знаю, щó вас весь час гризе. Не треба! Ви ще зовсім не старий, і ніхто не збирається переводити вас на пенсію. І ви чудово знаєте, що без вас я як без рук. Працюйте собі хоч до ста років!

— Дякую,— сказав старий телеграфіст і, помовчавши, стиха додав: — У мене сьогодні знову був невеличкий напад. Ні, нічого серйозного. Я давно відчував, що він наближається. Хлопець саме був у конторі. Я послав його по ліки. Мені, щоправда, не радили їх приймати. Радили в такому випадку лягати в ліжко й кликати лікаря.

— Ет, лікарям теж усього знати не дано, Віллі,— сказав Спенглер.— Вони знаються лиш на тому, що стосується плоті, а не духу, а ми з вами тільки духом і живемо.— Тут він раптом докинув: — «Ти кохаєш мене, правда ж, кохаєш?» Лікарі тільки на плоті й знаються. Але трошечки відпочити вам би не завадило.

— О, це я ще встигну, Томе. На тім світі.

— Віллі,— сказав Спенглер,— раджу вам негайно піти до бару Корбетта, що на розі, і перепустити чарку. А також послухати піанолу. А потім вертайтеся, і ми згадаємо з вами славну минувшину — Волинського, Томлінсона й старого Девенпорта. А потім і лінійного майстра Гаррі Булла, навіженого Фреда Макінтайра й добрягу Джеррі Бітті. Ідіть, ідіть, Віллі. Перепустіть чарчину-другу, а коли повернетесь — удамося в спогади.

— Взагалі-то мені не радять пити, Томе,— сказав містер Гроген.— Ви ж знаєте, що мені не радять пити.

— Авжеж, знаю! — сказав Спенглер.— Але мені відомо й те, що ви любите пити, а робити те, що любиш, іноді куди корисніше, ніж робити те, що тобі радять. Отож уперед, Віллі, і випийте на здоров'я.

— Гаразд, Томе, — сказав містер Гроген і вийшов на вулицю.

По тротуару перед конторою вже кілька хвилин походжав, зазираючи у вікна, якийсь юнак. Тепер він увійшов і став біля перегородки. Спенглер підійшов до нього і, зразу впізнавши, сказав:

— Як ся маєте? А я гадав, що ви вже давно в поїзді по дорозі додому, в Пенсільванію. Адже ваша мати переказала вам гроші. І вам не треба було б віддавати мені борг.

— А я прийшов не для того, щоб віддати вам гроші,— сказав хлопець.— Я прийшов узяти у вас іще.— Він закашлявся.— І саме взяти, а не просити.

— Не розумію. Що з вами? — спитав Спенглер.

— А от що,— відповів хлопець і, висмикнувши з правої кишені револьвер, тремтячою рукою наставив його на Спенглера.

Томас Спенглер, усе ще збуджений і трохи захмелілий, не міг нічого второпати.

— Ну, швидше,— сказав хлопець.— Давайте сюди гроші. Всю касу. Люди тепер скрізь вбивають одне одного, і мені вас прикінчити — раз плюпути. І на власне життя мені теж наплювати. Гвалту здіймати не раджу, бо я за себе не ручуся. Або вся каса, або я стріляю. Ну, мерщій.

Спенглер висунув шухляду каси й вигріб усе, що там було. Потім поклав гроші — паперові й загорнуті стовпчики монет — на конторку перед хлопцем.

— Я б їх однаково вам дав,— сказав він.— Могли б і не показувати свою зброю. Я б дав їх вам, бо вони вам

потрібні. Беріть. Це все, що ми маємо. Беріть, сідайте на поїзд і вертайтеся додому. Я не заявлю в поліцію про пограбування. Поверну гроші сам. Тут близько сімдесяти п'яти доларів.

Та хлопець чомусь не взяв грошей. Він навіть не доторкнувся до них.

— Ну, чого ж ви,— сказав Спенглер.— Беріть гроші і йдіть. Вони вам справді потрібні. Ви не злочинець і не пропаща душа. Ваша мати чекає вас. Я дарую ці гроші їй. Ви не станете злодієм через те, що візьмете їх. Ну ж бо, беріть гроші, ховайте свій пістолет і — гайда додому. А ще краще — викиньте цю пукавку геть. Вам тоді зразу полегшає на серці.

Хлопець сунув револьвер у кишеню й рукою, яка щойно тримала зброю, прикрив тремтячі губи.

— Я мусив би вийти й застрелитися,— сказав він.

— Не меліть дурниць,— сказав начальник телеграфної контори. Він згріб гроші докупи й простяг їх хлопцеві.— Ану держіть. Це все, що в нас було. Беріть їх і їдьте додому. Якщо хочете, можете залишити пістолет у мене. А гроші забирайте. Вони ваші, чуєте, ваші, якщо вам довелося взяти в руки пістолет, щоб дістати їх! Я знаю, що у вас на душі, бо й сам звідав таке. Ми всі звідали таке. На кладовищах і у в'язницях не злічити чесних американських хлопців, що не витримали бідності й лихої долі. Вони не злочинці. Ну,— сказав він лагідно,— беріть гроші. І — додому.

Хлопець витяг з кишені пістолета і сунув його через перегородку Спенглерові, а той кинув його в шухляду каси.

— Не знаю, що ви за людина,— сказав хлопець,— але зі мною ще ніхто не розмовляв так, як ви. Мені не потрібен пістолет, і грошей я не візьму. Дістануся додому без них. Я сюди добирався без квитка і назад доберуся так само.— Він злегка закашлявся.— Не розумію, де мати назбирала тридцять доларів. Я ж бо знаю, що в неї зайвих грошей ніколи не було. Частину з того, що вона надіслала, я пропив, частину — програв у карти і...

— Заходьте сюди й сідайте,— сказав Спенглер. Повагавшись, хлопець увійшов за перегородку й сів на стілець Спенглера, а той вмостився на своєму столі.— Що з вами? — спитав він юнака.

— Напевне, я й сам не знаю,— відповів той.— По-моєму, я хворий — може, навіть на сухоти. А може, й ні.

Тільки тоді дивно було б, що я їх не підхопив. Знали б ви, як я жив, як мені не таланило! Ет, не люблю скаржитися. Зрештою в усьому винен я сам. Ну, піду. Велике вам спасибі — сподіваюсь, що колись віддячу вам.

Хлопець підвівся.

— Заждіть-но хвильку,— сказав Спенглер.— Сідайте й не гарячкуйте. У вас тепер скільки завгодно часу. Тож нічого парка парити. Скажіть, що вас цікавить у житті? Чого ви прагнете?

— Не знаю,— відповів хлопець.— Немає в моєму житті ні мети, ні змісту, ані віри. Батько мій був проповідник, але він помер, коли мені ще й трьох років не сповнилося. Я просто не знаю, що робити.— Він подивився на Спенглера.— А що мусить робити людина?

— Та нічого особливого,— сказав Спенглер.— Власне, що завгодно. Це не має значення. Аби робота була чесна.

— Я ніколи не міг всидіти на одному місці, й ніяка робота мене не задовольняла. Не знаю, чим це пояснити. Для мене взагалі не існує нічого святого. Я не люблю людей і не можу з ними знатися. Не вірю їм. Мені осоружні їхні звички, їхні балачки, переконання, їхня жорстокість і зажерливість.

— Не ви перший, не ви останній. У всіх в житті бувають такі хвилини,— сказав Спенглер.

— Не думайте, що я не знаю, чого я вартий, — вів далі хлопець.— Добре знаю. Мені немає виправдання. Я сам у всьому винен. А до того ж я тепер хворий, висилився, і світ мені замакітрився. Ніщо мене не цікавить. Все йде шкереберть. Я не можу жити так, як мені хотілося б, а жити інакше не хочу. І не гроші мені потрібні. Я знаю, що міг би влаштуватися на роботу, надто тепер. Але мені не подобаються люди, що дають тобі роботу. Справжні тварюки! Я не можу плазувати перед ними й не хочу, щоб вони мною потурали. Кілька разів я влаштовувався на роботу в Йорку, у себе в Пенсільванії. І щоразу закінчувалося це сваркою, і мене виганяли. Через три-чотири дні, через тиждень або півтора. Тільки один раз я пропрацював аж місяць. Пробував і в армію записатися, гадав, що з цього, може, вийде якась користь — пошлють куди-небудь чи й уб'ють. Коли тебе в армії попихають, то там хоч виправдання якесь— мовляв, в ім'я благородної справи. Я взагалі не певен, що війна — справа благородна, та добре, коли хоч щось кажуть... Але

мене не взяли. Забракували. Слабкі легені і ще якісь там хвороби. Я навіть допитуватися не став, які саме.

Хлопець знову зайшовся кашлем, вже надовго. Спенглер витяг із шухляди свого столу невеличку пляшку.

— Візьміть випийте,— сказав він.

— Дякую,— сказав хлопець.— Я взагалі забагато п'ю, але зараз мені просто необхідно випити.— Він ковтнув з пляшки й повернув її Спенглерові.— Дякую.

Спенглер вирішив допомогти хлопцеві облегшити душу.

— А книжки ви читаєте? — спитав він.

— Атож. Усі підряд,— відповів хлопець.— Цебто вдома читав. У батька було багато книжок — і не тільки церковних, у нього були книжки справжніх письменників. Найбільше я любив Вільяма Блейка. Ви, певно, читали його. Та й Шекспіра, Мільтона, Попа, Донна, Діккенса, Теккерея — я перечитав усі батькові книжки, а деякі навіть по два-три рази. Раніше я любив читати, а тепер — ні. Тепер навіть у газети не заглядаю. Я наперед знаю всі новини. Скрізь продажність, шахрайство, вбивства — геть усюди й завжди, і нікого в світі це вже не тривожить.— Він опустив голову на руки й повів далі стиха, дивлячись собі під ноги.— Я навіть не знаю, як дякувати вам за все, за вашу доброту. Знаєте, я б таки вбив вас, якби ви злякалися чи почали лаяти мене. Всі люди в світі або боягузливі або лихі. Тепер я розумію, що прийшов до вас з револьвером не по гроші. Не знаю, чи ви теж зрозумієте це, але я прийшов, щоб раз і назавжди перевірити: невже та єдина в моєму житті людина, що допомогла мені просто від щирого серця, безкорисливо, — невже вона й справді така добра? Чи не випадковий це збіг обставин? Я не міг повірити, що на світі є добрі люди, бо це означало б, що світ зовсім не такий, яким він мені ввижається,— я ж бо переконував себе, що рід людський безнадійно зіпсутий, що на землі немає жодного, гідного звання людини, жодної порядної людської істоти. Я давно вже звик зневажати всіх — і вбогих, і могутніх, і коли я ладен був остаточно махнути на все рукою, раптом — за тисячі миль від рідної оселі, в чужому місті — стрілася порядна людина. Мене це мучило. Мучило безнастанно. Я не йняв віри. Я мусив переконатися, що це так. Хотів переконатися, перевірити, бо вже відколи говорив собі: «Знайди хоч одну чисту, незіпсуту людину — і ти теж очистишся, до тебе повернеться надія й віра в життя». Після першої

зустрічі я ще сумнівався, але тепер впевнився, впевнився остаточно. Мені від вас більше нічого не треба. Ви дали мені все, про що я мріяв. Більшого ви не можете дати. Я знаю, ви зрозуміли мене. А тепер прощайте і не турбуйтеся за мене. Я поїду додому. І від хвороби не помру. Я житиму. Тепер я знаю, як треба жити.— Хлопець посидів, не зводячи погляду, потім повільно підвівся, подивився Спенглерові в очі і, сказавши: «Дуже вам дякую!» — вийшов з контори.

Спенглер провів хлопця очима. Тоді підійшов до каси й поклав гроші на місце. Взявши револьвер, він розрядив його й кинув назад, у шухляду, а патрони поклав у кишеню. Підійшовши до металевої полиці, на якій зберігалися пачки переданих телеграм, він узяв учорашню пачку й знайшов телеграму, що її хлопець посилав своїй матері. Начальник телеграфної контори взяв чистий бланк і написав:

«ЙОРК ПЕНСІЛЬВАНІЯ БІДДЛ-СТРІТ 1874 МІСІС МАРГАРЕТ СТРІКМЕН
ДОРОГА МАМО ДЯКУЮ ЗА ГРОШІ крп СКОРО ПРИЇДУ крп У МЕНЕ ВСЕ ЧУДОВО»

Він перечитав телеграму й вирішив поміняти «чудово» на «гаразд». Обличчя хлопця зринуло в його уяві, і він приписав: «З любов'ю, твій Джон». Підійшовши до столу містера Грогена, він відстукав виклик. За кілька секунд на виклик відповіли, й Спенглер передав телеграму, після чого перекинувся кількома словами з телеграфістом на другому кінці дроту, з усмішкою вислухуючи крапки й тире й відповідаючи в тому ж жартівливому дусі.

Ввійшов Віллі Гроген і сів на стілець, де перед тим сидів хлопець.

— Ну, як ви почуваєтеся тепер? — спитав Спенглер у старого телеграфіста.

— Куди краще,— відповів містер Гроген.— Тільки я замість одної випив дві чарки, Томе. І послухав, як співають солдати. Вони не відходять від піаноли — і як їм подобаються оті старі пісні?! Дивно, адже вони їх уперше чують.

— «Ти кохаєш мене — правда ж?» — сказав Спенглер.— «Авжеж, кохаєш. Сам знаєш, що кохаєш». Ось що вона весь час повторює, Віллі. І саме таким голосом. Знаєте, я, видно, одружуся з нею.— Спенглер на мить

покинув мріяти про Діану Стід і пильно подивився в очі давньому приятелеві.— А старі пісні,— сказав він,— це здорово.

— Пам'ятаєте, Томе,— сказав містер Гроген,— як старий Девенпорт співав оті романси?

— Ще б пак,— відповів Спенглер.— Скільки стоятиме ця контора, вони бринітимуть у моїх вухах. Я їх і зараз чую. І не тільки старі романси, а й псалми. Пам'ятаєте, як їх старий Девенпорт співав щонеділі?

— Таке не забувається,— сказав містер Гроген.— І псалми пам'ятаю всі до одного. Він удавав, ніби в бога не вірить, але в неділю виводив їх з ранку й до вечора — жував тютюн, відстукував телеграми, співав і чвиркав оту свою жуйку прямісінько в плювальницю. Роботу він починав з «Тебе вітаю, ранку благодатний, що днем священного спочинку станеш». То була чудова людина, Томе! А потім він починав горлати «Осяйний день настав. Хай буде світло!»

— Пам'ятаю,— сказав Спенглер.— Пам'ятаю. «Хай буде світло!» А після цього чвиркав тютюновою жуйкою в урну.

— А потім заводив «Бог, дня і ночі господар, нам світло дав — безцінний дар». Начебто й страшенний був безвірник, а над усе любив світло й життя. А наприкінці дня повільно підводився, потягувався й тихенько починав: «День одійшов, і нічка западає». Знав усі старовинні пісні і так їх любив! «Спасе! — горлав, бувало, удаючи з себе богохульника.— Спасе, нас благослови, поки сон нас не зморив. Ми ж покаємось в гріхах. Ми — раби в твоїх руках!» — Телеграфіст замовк, згадуючи приятеля, який давно вже не жив.— А це таки правда, Томе. Їй-богу, правда!

Начальник телеграфної контори всміхнувся й поплескав свого товариша по плечі, а тоді підвівся, щоб вимкнути світло й замкнути на ніч контору.

Розділ 23. СМЕРТЕ, ОБМИНИ ІТАКУ!

Гомер Маколі нарешті забувся неспокійним сном, борсаючись і перевертаючись у своєму ліжку. Йому снилося, що він знову біжить двісті метрів з бар'єрами, але щоразу, коли наближається до бар'єра, назустріч йому вибігає Байфілд. Та це не зупиняє Гомера, він стрибає

вперед, і обидва вони падають. Підхопившись, Гомер кидається далі, але Байфілд знову вигулькує перед ним. Нарешті нога Гомерові так розболілася, що він уже не зміг встояти на ній: зробив крок — і впав. І тоді, насилу підвівшись, він затопив Байфілдові кулаком у зуби й закричав: «Ви все одно не зупините мене, Байфілде! Ніде, ніколи й ніякими бар'єрами — ні низькими, ані висскими!»

І ось він знову мчить уперед, спочатку кульгаючи, а тоді уже вільно й легко, і перед ним виростає бар'єр — височенний, не менш як два метри заввишки,— але Гомер Маколі, найкращий спортсмен каліфорнійського міста Ітаки, долає його майстерним, чемпіонським стрибком.

А потім йому приснилося, що він в уніформі розсильного швидко мчить на своєму велосипеді вузькою вулицею. Раптом попереду виростає Байфілд. Але Гомер ще більше розганяє свій велосипед. «Байфілде! — кричить він.— Я ж казав вам — мене ви не зупините!» І він смикає вгору кермо, велосипед одривається від землі, і ось він уже лине в повітрі! Він перелітає через Байфілдову голову й легко приземляється в нього за спиною. Та щойно колеса торкаються тротуару, як Байфілд знову перепиняє йому шлях. І знову велосипед злітає угору, але цього разу зависає в повітрі на п'ятиметровій висоті над тренером. Байфілд, розгублений, розлючений, стоїть посеред вулиці й кричить розсильному: «Як ти смієш! Ти порушуєш закон тяжіння!»

«А мене він не обходить! — кричить Гомер згори.— І закон середніх чисел — теж, і закон попиту й пропозиції, і геть усі інші закони! Ви не зупините мене! Не зупините — і край! І взагалі згиньте, пропадіть: мені зараз не до вас!» І розсильний лине далі в повітрі, а страхопуд лишається посеред вулиці, нікчемний і жалюгідний.

Все вище й вище зноситься Гомер на своєму велосипеді, ось уже темні баранці розступаються перед ним, і раптом він помічає, як із чорної хмари вихоплюється, випереджаючи його, інший велосипедист в уніформі розсильного. Гомерові здається, що цей другий розсильний напрочуд схожий на нього самого, але водночас незнайомець викликає в нього якийсь незбагненний страх. І тому Гомер припускає слідом за ним, щоб дізнатися, хто ж він такий.

Довго мчать велосипедисти, і нарешті Гомер починає наздоганяти того розсильного. Раптом той озирається на

нього, і Гомерові стає моторошно: незнайомець і справді схожий на нього, як викапаний, але Гомер бачить — ні, вірніше, відчуває, що цей розсильний — Вістун Смерті. Велосипедисти хутко наближаються до Ітаки. Гомер щодуху женеться за Вістуном Смерті — так швидко він ще ніколи не їздив. Ген на обрії вже мерехтять самотні вогники міста, його порожні вулиці й наче вимерлі будинки. Гомер вирішує будь-що випередити другого розсильного і, завернувши вбік, збити його з шляху, не пустити в Ітаку. Найголовніше, найважливіше в світі — не дозволити Вістунові Смерті проникнути в Ітаку.

Двоє велосипедистів щосили налягають на педалі, змагаючись за всіма правилами. Обидва починають знесилюватися, та нарешті Гомер наздоганяє свого супротивника й тепер веде його за собою, забираючи вбік, геть від міста. Та нараз другий розсильний збільшує швидкість, вихоплюється вперед і завертає назад, до Ітаки. Прикро вражений невдачею, але не здаючись, Гомер мчить слідом за ним і бачить, як той, все більше відриваючись від нього, наближається до міста. Гомерові вичерпуються сили, він не може наздогнати Вістуна Смерті. В голові його паморочиться, хлопець гірко плаче. Велосипед уже не слухається його, от-от упаде, і Гомер у нестямі кричить другому розсильному: «Вертайся! Не їдь до Ітаки! Облиш їх! Вертайся!»

Пойнятий страшним горем, хлопець лементує.

В будинку на Санта-Клара-авеню маленький Улісс стоїть перед братовим ліжком і слухає. Потім навпомацки пробирається у темряві до спальні матері й будить її. Мати схоплюється з ліжка, він бере її за руку і, не кажучи ні слова, веде до Гомерового ліжка. Місіс Маколі, прислухаючись до зойків старшого сина, кладе Улісса в ліжко, дбайливо вкриває ковдрою й сідає біля Гомера.

— Заспокойся, синку,— стиха каже вона.— Ти дуже втомився. Тобі треба відпочити, набратися сил. Спи, синку. Спи спокійно.— Хлопець поволі вгамовується, страждденний вираз сходить йому з обличчя.— Спи, синку,— промовляє мати.— Спи спокійно.

Хлопець спить. Мати кидає погляд на молодшого сина. Він теж заснув. А в кутку кімнати вона бачить Метью Маколі. Він стоїть і з усмішкою дивиться на них. Вона тихенько підводиться, бере будильник і повертається до своєї кімнати.

А розсильний уві сні вже перейшов із царства жаху в країну тепла, світла й радості. В своєму новому сні Гомер Маколі лежить, прихилившись спиною до смоковниці на березі річки. «Це я, видно, потрапив у Рівердейл,— каже він собі вві сні.— Це ж там я бачив смоковницю над річкою, і сонце світило так весело, що все довкола сміялося. Я пам'ятаю це місце. Минулого літа ми з Маркусом прийшли сюди, скупалися, а потім сиділи на березі й мріяли, хто ким стане». І тепер, знаючи, яку радість дарує це місце, зігрітий приємними спогадами про нього, він зручно вмощується на моріжку під деревом і зовсім забуває, що все це йому тільки сниться.

Стара одежина на ньому та сама, що й того літнього дня, коли вони приходили сюди з Маркусом. З пухкої землі просто перед ним стирчить вудочка,— того дня її тут не було, вона перенеслася сюди з інших, давніших снів. І ось удалині крізь рясну траву й кущі Гомер Маколі бачить прекрасну Гелен Еліот; босонога, як і він, у простому ситцевому платтячку, вона простує до нього стежинкою.

— Це Гелен Еліот,— каже собі Гомер,— дівчина, яку я кохаю.— Він сідає і, всміхаючись, милується її легкою ходою, потім підводиться і йде їй назустріч. Не кажучи ні слова, якось навіть урочисто, бере її за руку й підводить до дерева. Там він скидає сорочку й штани і швидко пірнає в річку. Дівчина заходить за кущ і знімає там своє платтячко. Гомер бачить, як вона наближається до берега, зупиняється на мить, а потім теж пірнає. Мовчки й урочисто вони кружляють у воді, а потім виходять на берег, лягають на зігрітий сонцем пісок і засинають.

Розділ 24. АБРИКОСОВЕ ДЕРЕВО

Улісс Маколі встав дуже рано і в перших променях вранішнього сонця поскакав на одній нозі до подвір'я сусіда, що мав корову.

Доскакавши до подвір'я, Улісс побачив корову. Хлопчик довго стояв і дивився на неї. Нарешті чоловік, чия та корова була, вийшов із своєї хижки. В руках у нього цеберко й ослінчик. Чоловік підійшов до корови й почав доїти. Улісс підкрадався все ближче, доки не опинився в нього за спиною. А що йому однаково видно було погано, то він став навколішки мало не під самою коровою.

Чоловік помітив хлопця, але нічого не сказав. Він доїв далі. Корова, однак, повернула голову й глянула на Улісса. Улісс теж подивився їй в очі. Корові, видно, не подобалося, що хлопчик підійшов так близько. Тоді Улісс виліз з-під неї і відійшов на кілька кроків. Він стояв і дивився на корову, а корова дивилася на нього, і хлопчик вважав, що вони з нею тепер друзі.

По дорозі додому Улісс подивився, як інший чоловік будує собі повітку. Цей чоловік був дратівливий і нетерплячий — йому не слід було братися за таку роботу. Він метушився, нервував, увесь час робив не те, що треба, і Уліссові було невтямки, чому він такий сердитий.

Повернувшись на Санта-Клара-авеню, Улісс встиг побачити, як містер Аріна виїжджає на своєму велосипеді на роботу. Мері Аріна помахала йому з ганку й увійшла до хати.

Була субота, найулюбленіший день ітакійських школярів. З одного сусіднього будинку вийшов хлопець років восьми-дев'яти. Улісс помахав йому рукою, і хлопець помахав у відповідь. Це був Лайонел Кебот. Хоч серед дорослих на Санта-Клара-авеню цей хлопець вважався придурком, вдача в нього була золота,— добра, щира й ласкава. Лайонел потупцював на місці, потім знову подивився на Улісса і знічев'я ще раз помахав йому рукою. Улісс відповів тим же. Це повторювалося кілька разів, аж доки із свого будинку, що стояв поряд з крамницею Ари, вийшов Огаст Готліб.

Оггі став ватажком околишніх хлопців після Гомера Маколі, який пішов у відставку, коли йому сповнилося дванадцять років. Новий ватажок окинув поглядом вулицю, шукаючи спільників. Лайонел йому не підходив, бо для виконання його плану був надто пришелепуватий, а Улісс не підходив, бо був надто малий. Незважаючи на це, він усе ж помахав обом хлопцям, потім вийшов на середину вулиці й свиснув по-особливому, як свистять газетярі. Це був гучний, різкий посвист, і звучав він як команда, як наказ, що підлягає негайному й беззаперечному виконанню. Тоді Оггі озирнувся із спокійною впевненістю людини, яка знає, що їй потрібно, і звикла домагатися свого. В кількох будинках зразу порозчинялися вікна, і йому засвистіли у відповідь. Незабаром до рогу почали збігатися хлопці, і не минуло й трьох хвилин, як ватага зібралася — Оггі Готліб, ватажок, Нікі Палута, Елф Райф і Шег Мануг'ян.

— Куди підем, Оггі? — спитав Нікі.

— Перевірити, чи вистигли Гендерсонові абрикоси,— відповів Оггі.

— А мені можна з вами, Оггі? — попросився Лайонел.

— Давай. Тільки якщо вони вистигли — ти полізеш красти?

— Красти — гріх,— сказав Лайонел.

— Так, але не абрикоси,— уточнив Оггі.— А ти, Уліссе, йди-но додому. Малим з нами не можна — діло ризиковане.

Улісс відійшов на три кроки й зупинився. Наказ Оггі його не образив і не засмутив. Закон — це закон. Просто він ще не доріс. Але, поважаючи закон, він усе ж дуже хотів би, щоб його прийняли до ватаги.

Хлопці рушили до Гендерсонової садиби. Замість іти вулицею, тротуаром, вони пробиралися завулками, пустирищами, перелізали через паркани. Вони хотіли дістатися своєї мети, долаючи труднощі й небезпеки. А слідом за ними, не дуже відстаючи, але й не зовсім близько, тьопав Улісс.

— Стиглі абрикоси, по-моєму, найсмачніші фрукти в світі,— зауважив на ходу Оггі.

— А хіба абрикоси вистигають в березні? — спитав Нікі Палута.

— Таж це вже майже квітень,— відповів Оггі.— А ранні абрикоси взагалі враз вистигають — їм аби сонце.

— Останнім часом, однак, дощило,— сказав Елф Райф.

— А звідки, по-твоєму, в абрикосів сік береться? — сказав Оггі.— З води, тобто з дощу,— ясно? Абрикоси не можуть без дощу так само, як без сонця.

— Сонце світить удень, а дощ іде вночі,— сказав Шег Мануг'ян.— Спочатку вони вигріваються, а потім воду п'ють. От побачите, на тому дереві буде сила-силенна стиглих абрикосів!

— Дай боже,— зітхнув Елф.

— А по-моєму, для абрикосів ще ранувато,— похитав головою Нікі Палута.— Того року вони тільки в червні вистигли.

— Так то ж того року,— сказав Оггі.— А зараз цього.

Кроків за сто від своєї мети хлопці зупинилися, щоб помилуватися знаменитим абрикосовим деревом — зеленим, ошатним, дуже великим і старим. Воно стояло в кутку Гендерсонового подвір'я. З року в рік околишні хлопці вчиняли наскоки на абрикосове дерево старого

Гендерсона. І щовесни містер Гендерсон з радісним нетерпінням очікував у своїй напіврозваленій хатці їхньої появи, щоб в останню мить вискочити й сполохати їх, справдивши в такий спосіб їхню мрію про небезпечні пригоди. І тепер, відклавши свою книжку й причаївшись за фіранкою, містер Гендерсон бурмотів:

— Ти диви! Прийшли по абрикоси в березні, посеред зими! Ні, ти тільки подивися! — Він знову обережно визирнув у вікно й прошепотів, наче сам він був одним з хлопців.— Ну, все, кінець абрикосам старого Гендерсона. От шибеники! Дивись, як вони скрадаються. Навшпиньках, навшпиньках! Ха-ха! Ну й розбишаки! А подивись-но он на того малого! Йому ж, мабуть, років чотири, не більше. Новенький. Ну, сміливіше, сміливіше! Ось воно перед вами, моє чудесне старе дерево. Якби ж то я міг наказати своїм абрикосам, щоб вони негайно визріли для вас!..

Містер Гендерсон стежив за хлопцями, а Оггі тим часом віддавав останні команди перед штурмом. Повні страху та надії, нападники сторожко оточували дерево. Навіть, якщо абрикоси були ще зелені, належали вони Гендерсонові, і красти їх доводилося за всіма правилами. Тим-то хлопцям дуже хотілося, щоб абрикоси були вже стиглі. Але водночас їх поймав страх. Вони боялися Гендерсона, боялися, що чинять гріх, що їх упіймають і покарають, а особливо боялися вони, що прийшли занадто рано, що абрикоси ще не достигли.

— Може, його немає вдома, Оггі,— прошепотів Нікі Палута, коли до дерева було вже палицею докинути.

— Ні, він удома,— відповів Оггі.— Він завжди сидить удома. Просто він ховається. Це засідка. Він хоче злапати нас. Пильнуйте, хлопці! Старий міг де завгодно причаїтися. А ти, Уліссе, марш додому!

Улісс слухняно відступив на три кроки й зупинився, жадібно спостерігаючи цей чудесний дзобій з чудесним деревом.

— Вони вже вистигли, Оггі? — спитав Шег.— Ти де-небудь жовте бачиш?

— Ні, бачу тільки зелене,— відповів Оггі.— Це листя. Абрикоси ховаються під ним. Цитьте всі! Де Лайонел?

— Тут,— прошепотів Лайонел. Він аж трусився зі страху.

— Затям,— сказав Оггі,— тільки щось десь — зразу тікай. Надто як побачиш старого Гендерсона.

— А де він? — спитав Лайонел, роздивляючись довкола так, наче Гендерсон міг бути невидимкою чи істотою завбільшки як кролик, що могла зненацька вистрибнути з трави.

— Як це «де»?! Сидить, напевно, в хаті. Ніколи не вгадаєш, що він устругне. Може, сховався десь тут, надворі, і жде, щоб заскочити нас зненацька.

— А хто на дерево полізе? Ти, Оггі? — спитав Елф Райф.

— А то ж хто! — відповів Оггі.— Звісно, я. Але спочатку треба перевірити, чи абрикоси спілі.

— Спілі чи зелені, а вкрасти хоч жменьку все одно треба, Оггі,— сказав Шег Мануг'ян.

— Не бійся, украдемо. Якщо вони стиглі, понакрадаємо повні пазухи.

— А що ти говоритимеш завтра в церкві, Оггі? — спитав Лайонел.

— Красти абрикоси — це одна річ, а красти, як у біблії,— зовсім інша,— відповів Оггі.

— Тоді чому ж ти боїшся? — спитав Лайонел.

— Хто боїться? Я? — обурився Оггі.— Я кажу тільки, що нам треба діяти обережно. Нащо попадатися, коли можна вшитись!

— Щось я не бачу жодного стиглого абрикоса, — сказав Лайонел.

— А дерево ти бачиш? — під'юдив Оггі.

— Дерево бачу,— відповів Лайонел.— Гарне таке, велике. Але на ньому нічого немає. Саме тільки листя.

Ватага підкралася вже майже під саме дерево. Улісс простував за хлопцями трохи ззаду. Йому було зовсім не страшно. Куди й навіщо вони йдуть — він зовсім не розумів, але був певен, що все це дуже важливо — і дерево, і абрикоси. Хлопці вдивлялися у віття старого дерева, вкрите ніжним молодим листям. Абрикоси були зовсім маленькі, зовсім зелені і, напевно, ще зовсім тверді.

— Ще не пожовтіли,— сказав Елф Райф.

— Еге ж,— погодився Оггі.— Їм ще треба постояти кілька днів. Мабуть, до наступної суботи.

— Наступної суботи вони вже напевно будуть жовті,— сказав Шег.

— А як їх багато! — сказав Оггі.

— Атож. Із порожніми руками нам вертатися не можна, Оггі,— сказав Шег.— Треба зірвати хоч один. Зелений чи стиглий, а зірвати треба.

— Гаразд,— сказав Оггі.— Я полізу. А ви пильнуйте!

Оггі кинувся до дерева, підскочив і вхопився за одну з долішніх гілок. Вся його ватага, містер Гендерсон і Улісс стежили за ним із захватом, затамувавши подих. Відтак містер Гендерсон вийшов на ганок. Хлопці дременули хто куди, мов сполохана мілька.

— Оггі! — загорлав Шег Мануг'ян.— Гендерсон!

Неначе сполохане мавпеня у джунглях, Оггі заметушився серед гілок, завис на суку, потім відпустив його й полетів униз. Він побіг перше, ніж ноги його торкнулися землі, але, помітивши Улісса, зупинився мов укопаний і крикнув йому:

— Тікай, Уліссе! Тікай!

Улісс, однак, навіть не зрушив з місця. Він не розумів, навіщо йому тікати. Тоді Оггі метнувся до малюка, підхопив його на руки й помчав геть.

Гендерсон дивився хлопцям услід. Коли вони зникли й знову запала тиша, старий окинув зором своє дерево, всміхнувся й пішов назад до хати.

Розділ 25. БУДЬ ЩАСЛИВИЙ! БУДЬ ЩАСЛИВИЙ!

Після втечі з Гендерсонового подвір'я члени таємного товариства Огаста Готліба один по одному збиралися перед дверима крамниці Ари, чекаючи на появу свого ватажка. Нарешті віддані соратники побачили свого героя: він вийшов із завулка, тримаючи за руку Улісса Маколі. Члени ватаги стояли мовчки, вдивляючись в обличчя вождя, і коли він підійшов, один з них, Елф Райф, спитав:

— Ти зірвав абрикос, Оггі?

Той з гідністю подивився на цього Хому невірного і відказав:

— Міг би й не питати. Ти ж сам бачив, що я був на дереві. А коли був — значить, зірвав.

Тепер уся ватага заговорила хором (лише Лайонел не встиг розтулити рота, але він, власне, і не був її членом). Захоплено, в один голос, вони сказали:

— Дай глянути, Оггі! Покажи!

Малий Улісс спостерігав, усе ще не розуміючи потаємного змісту їхніх дій, але, як і досі, не сумніваючись, що за цими діями криється щось важливе, може, навіть найважливіше в світі.

— Покажи абрикос, Оггі! — знову хором сказали члени ватаги.— Ну, дай же глянути!

Огаст Готліб спроквола сунув руку до кишені штанів, вийняв її затиснутою в кулак і простягнув просто перед себе. Його прибічники збилися докупи, втупившись очима в кулак. Коли вони нарешті шанобливо завмерли, Огаст Готліб розтиснув пальці.

На його долоні лежав маленький зелений абрикос, завбільшки як перепелине яйце.

Послідовники великого пророка засяяли, побачивши це диво, а Лайонел — найдобріший з-поміж них (хоча й не повноправний член їхньої секти!) — підняв Улісса на руках, щоб і той подивився. Побачивши абрикос, Улісс викрутився з Лайонелевих рук на землю й побіг додому — не тому, що був розчарований, а тому, що йому кортіло якнайшвидше поділитися з ким-небудь усім, що він бачив.

Зі своєї крамниці вийшов сам Ара — людина, що сім років тому заснувала продовольчий магазин у цьому кварталі каліфорнійського міста Ітаки. Це був висхлий, вузьколиций чоловік у білому фартусі, сумний і кумедний водночас. Він постояв хвильку на ганку, дивлячись на новоявленого месію та його учнів і прислухаючись до їхнього благоговійного славослов'я на честь віднайденої святині.

— Агов, Оггі! — сказав він нарешті.— І ти, Шегу! Нікі, Елфе, Лайонеле! Що це у вас тут? Конгрес у Вашінгтоні? Ану забирайтеся геть звідси, влаштовуйте свої збори деінде! Тут крамниця, а не конгрес.

— Зараз підемо, містере Аро,— сказав Огаст Готліб.— Ми перейдемо на той бік, на пустирище. Показати вам абрикос?

— В тебе є абрикос? — спитав бакалійник.— Звідки ти взяв абрикос?

— З дерева,— відповів Оггі.— Показати?

— Зараз абрикосів ще немає,— сказав бакалійник.— За два місяці будуть. У травні.

— А це березневий абрикос,— відповів бакалійникові вождь дервішів-вертунів Огаст Готліб.— Ось він, дивіться! — Він розтулив кулак і показав маленьку тверду зелену кульку.— Дивіться, містере Аро! — сказав Оггі і, помовчавши, додав: — Гарненький — правда?

— Правда, правда,— сказав містер Ара.— Дуже гарний абрикос. А тепер ідіть і влаштовуйте своє вашінгтонське засідання американського конгресу деінде. Сьогодні субота. Магазин працює. Нічого стовбичити перед

маленькою крамничкою з самого ранку. Не заважайте. Крамничка не витримає й розвалиться.

— Добре, містере Аро,— сказав Оггі,— ми не будемо стовбичити коло вашої крамниці. Перейдемо на той бік вулиці. Гайда, хлопці!

Містер Ара постояв, дивлячись, як шанувальники нового бога переходять на землю обітовану. Він хотів уже був повертатися до крамниці, коли звідти вийшов дуже схожий на нього маленький хлопчик.

— Тату! — сказав хлопчик.

— Що, Джоне? — спитав батько в сина їхньою рідною мовою.

— Дай мені яблучко,— сказав син. Він говорив серйозно, ба навіть сумно.

Батько взяв сина за руку, і вдвох вони повернулися до крамниці й підійшли до прилавка, на якому купками лежали свіжі фрукти.

— Яблучко? — спитав батько в сина. Він вибрав найкраще і дав його синові.— На тобі яблучко.

Батько зайшов за прилавок і став там, очікуючи покупців, краєчком ока спостерігаючи сина, такого ж сумовитого, як і він сам,— дарма що між ними була різниця принаймні в сорок років. Син відкусив великий кусок яблука, повільно пережував, проковтнув, а потім ніби задумався. Батько теж думав про це яблуко: скуштувавши його, хлопець не повеселішав. Син поклав недогризок на прилавок перед батьком і заглянув йому в очі. Вони дивилися один на одного в каліфорнійському місті Ітаці, десь за десять тисяч кілометрів од їхньої предковічної батьківщини. Не дивно, що душі їм краяла туга. А втім, хтозна, може, вона краяла б їм душі і там, удома, за десять тисяч кілометрів звідси. Батько дивився на сина і бачив самого себе, своє обличчя, свої очі, а в тих очах — свій власний смуток. Так, перед ним стояв він сам, тільки молодший. Батько взяв надгризене яблуко, відкусив, хрумкнувши, великий шматок і почав жувати. Жував він швидко й беззвучно, без видимої насолоди. Яблука коштують грошей, ними не розкидаються, отже, те, що не з'їв син, мусить доїсти він сам, хоча взагалі яблука йому не смакують. Не можна ж, справді-бо, щоб добро пропадало! І він гриз, жував і ковтав і, врешті-решт, почав уже давитися, бо яблуко було завелике. Тоді він не без жалю подумав, що трохи викинути таки доведе-

ться. І рухом людини, яка зважилася на сміливий вчинок, пожбурив недогризок в урну.

Тут хлопчик сказав знову:

— Тату!

— Що, Джоне? — озвався батько.

— Дай мені апельсин.

З акуратно складеної пірамідки апельсинів батько вибрав найбільший і дав його хлопчикові.

— Апельсин? — перепитав він.— Ось тобі апельсин.

Хлопчик надкусив шкірку, а потім почав віддирати її пальцями, спочатку старанно й повільно, а потім усе швидше, з гарячковим нетерпінням, бо йому — і не тільки йому, а й батькові його — тепер здавалося, що під шкіркою цього витвору природи він знайде не простий апельсин, а плід його найзаповітніших мрій. Хлопчик поклав шкірку на прилавок перед батьком, розломив апельсин навпіл, відокремив одну часточку, поклав її в рот, пожував і проковтнув. Та ба! Це було знов не те. Це був звичайнісінький апельсин, а не плід найзаповітніших мрій. Син почекав трохи, а потім поклав залишок апельсина на прилавок перед батьком. І знову батько взяв на себе незавершене сином і мовчки спробував доїсти апельсин. Та незабаром і ця лакомина стала йому поперек горла, і трохи не половина апельсина полетіла в урну.

— Тату! — покликав за хвильку хлопчик батька.

— Що, Джоне?

— Дай мені цукерку.

— Цукерку? — спитав батько.— На тобі цукерку!

З цукерок на вітрині батько вибрав найбільшу й найсмачнішу, п'ятицентову, і подав її синові. Хлопчик розгорнув її, уважно оглянув цей витвір рук людських, відкусив великий шматок помадки в шоколаді, повільно розжував і проковтнув. І знову його осягло розчарування, бо це була звичайнісінька цукерка, хай солодка й смачна, але тільки цукерка, не більше! І син повернув батькові ще одну втіху мирську, що не могла розрадити його душу. Терпляче, покірливо батько втретє спробував урятувати добро. Він узяв цукерку, підніс її до рота, але в цю мить щось наче перевернулося в ньому, і він з розмаху шпурнув її в урну. Раптова злість невідь на що охопила його, і подумки він прокляв людей, що жили далеко-далеко, теж за десять тисяч кілометрів од Ітаки, і видавалися йому колись бузувірами й поганцями.

«Ах, собаки!» — подумки вилаяв він їх.

І знову хлопчик сказав:

— Тату!

— Що, Джоне?

— Дай мені банан,— сказав хлопчик.

Батько тяжко зітхнув, але надія ще не покинула його.

— Банан? — перепитав він.— На тобі банан.

Він оглянув в'язки бананів, підвішених над купками фруктів, і вибрав, на його думку, найкращий — найстигліший і найсолодший. Відібравши його, простяг хлопцеві.

До крамниці саме ввійшов покупець — видно, хтось нетутешній, бо містер Ара вперше бачив його.

Крамар і покупець злегка кивнули один одному, і незнайомець запитав:

— У вас є коржики?

—Коржи-ки? — радо перепитав бакалійник.— А які вам потрібні коржи-ки?

До крамниці ввійшов ще один покупець — Улісс Маколі. Він став у куточку, чекаючи своєї черги й прислухаючись.

— Мені потрібні коржики з родзинками,— сказав бакалійникові незнайомець.

— Коржики з родзин-ками? — приголомшено повторив бакалійник.— Коржики з родзин-ками! — вимовив він майже пошепки. І ще раз повторив: — Коржики з родзин-ками!

Бакалійник оглянув свою крамничку. Син поклав на прилавок перед ним банан, що теж його не задовольнив.

— Тату! — сказав хлопчик.

Батько подивився на сина й гарячково заторохтів:

— Ти хотів яблуко. Я дав тобі яблуко. Ти хотів апельсин. Я дав тобі апельсин. Ти хотів цукерку. Я дав цукерку. Ти хотів банан. Я дав тобі банан. Чого тобі ще?

— Коржиків,— відповів син.

— Яких тобі коржи-ків? — спитав батько в сина, не забуваючи, однак, про покупця і, власне, звертаючись до покупця, але водночас і до сина, а заразом до всіх, геть усіх, де б вони не були, всіх, хто чого-небудь хоче.

— Коржиків з родзинками,— сказав хлопчик.

Насилу стримуючи лють, батько просичав синові у відповідь, дивлячись, проте, не на нього, а на покупця:

— В мене немає коржи-ків. Ніяких коржи-ків. Навіщо тобі коржи-ки? В мене є все, крім коржи-ків. Звідки ви їх вигадали, оті коржи-ки? Чого вам треба?

— Коржиків,— терпляче відповів покупець.— Для маленького хлопчика.

— Немає в мене коржи-ків,— повторив крамар.— А маленький хлопчик у мене теж є.— Він показав на свого сина.— Я вже давав йому яблуко, апельсин, цукерку, банан, чого я йому тільки не давав! — Він подивився покупцеві просто в очі і сказав мало не із злістю: — Чого вам треба?

— Син мого брата захворів на грип,— сказав покупець.— Він плаче, просить коржиків. «Дайте мені,— каже,— коржиків з родзинками».

Кожна людина живе своїм життям, і кожне життя має свій лейтмотив; тим-то син бакалійника звів очі на батька й сказав:

— Тату!

Але цього разу батько і не подивився на сина. Натомість він подивився на чоловіка, чий небіж був хворий і хотів коржиків з родзинками. Він дивився на цього чоловіка співчутливо, навіть зичливо, але водночас скипаючи якоюсь особливою, селянською злістю не на цю людину, а на весь божий світ з його недугами, болем, тугою й несправдними мріями. Крамар сердився й на себе самого, бо хоч він відкрив магазин у каліфорнійському місті Ітаці, за десять тисяч кілометрів од рідної домівки, в нього не було коржиків з родзинками, не було того, що хотілося хворому хлопчикові. Крамар показав пальцем на свого сина й сказав незнайомцеві:

— Яблука — будь ласка. Апельсини, цукерки, банани — будь ласка. А коржиків немає. Це мій син. Йому три роки. Він не хворий. Йому весь час чогось хочеться. Він хоче яблуко, хоче апельсин, хоче цукерку, хоче банан. Хіба я знаю, чого йому хочеться? Ніхто не знає, чого йому хочеться. Просто хочеться, та й край. Він молить у бога, дай мені це, дай мені те, а вдоволений все одно не буває. Вічно йому чогось хочеться. Вічно він вередує. А в бідного бога від смутку ліків немає. Він дав людині все: землю, сонце, матір, батька, брата, сестру, дядька, небожа, хату, садибу, пічку, стіл, ліжко — бідолашний бог усе віддав, але ніхто не став щасливий, всі, як ваш хлопчик, що хворіє на грип, кажуть: дай мені коржика, коржика з родзинками.— Крамар аж засапався. Перевівши дух, він крикнув покупцеві: — Немає в мене коржиків з родзинками!

Майже величний у своєму гніві й обуренні, крамар зірвався з місця, схопив паперовий мішечок, хляпнувши, розправив його й почав кидати в мішечок фрукти.

— Ось вам апельсин,— примовляв він.— Гарний апельсин! Ось вам яблуко. Чудове яблуко! Ось вам банан. Дуже смачний банан!— І тепер уже лагідно, чемно, із щирим співчуттям до незнайомця та його хворого небожа вручив покупцеві мішечок.— Візьміть це для хворого хлопчика. Може, він перестане плакати. Беріть, беріть. Платити не треба. Грошей я не візьму.— І він знову сказав дуже тихо: — А коржиків з родзинками в мене немає.

— Він плаче,— сказав незнайомець.— Йому дуже погано. І все просить: «Дайте мені коржиків з родзинками». Дуже вам дякую, але ми вже давали йому і яблуко, і апельсин, й інші ласощі.— Він поставив мішечок на прилавок.— А він усе плаче й просить: «Дайте мені коржиків з родзинками». Яблука, апельсини — не бере. Просить тільки коржиків. То ви пробачте мені. Піду зайду до фірмового магазину. Може, в них є коржики з родзинками.

— Гаразд, приятелю,— стиха мовив бакалійник.— Гаразд, іди питайся у фірмовому магазині. Тільки в них теж немає коржиків з родзинками. Ні в кого їх немає.

Незнайомець майже з винуватим виглядом вийшов з крамнички. А її власник цілу хвилину простояв мовчки за прилавком, дивлячись на свого сина. А потім раптом заговорив з ним рідною мовою, по-вірменському:

— Світ збожеволів. В Росії, поблизу нашої батьківщини, нашої прекрасної маленької країни, точиться війна, і мільйони людей, мільйони дітей голодують. Вони голі й босі, їхні оселі зруйновані, їм нема де притулитися... Вони мріють про скоринку хліба, про дах над головою, про те, щоб хоч ніч перебути спокійно. А ми? Що робимо ми? Тут, в Ітаці, в Каліфорнії, в цій великій Америці? Що робимо ми? Ходимо в гарному одязі. Вранці, вставши з ліжка, взуваємо гарні черевики. Спокійно розгулюємо вулицями, не боячись, що хтось кинеться на нас зі зброєю, спалить нашу хату, переб'є наших дітей, братів, батьків. Ми катаємося на автомобілях, їздимо на пікніки. Їмо найсмачніші страви. Вночі спокійно спимо в своїх ліжках. І що ж? Ми ще не задоволені! Ми все ще не задоволені! — Цю разючу істину він прокричав, дивлячись на свого сина із страдною любов'ю.— Нас не раду-

ють яблука, апельсини, цукерки, банани... На бога, хлопче,— хіба ж так можна? Хай вже я такий, але ж ти мій син, ти мусиш бути кращий від мене! Тож не будь такий, як я! Будь щасливий! Будь щасливий! Я нещасливий, але ти мусиш бути щасливий!

Він показав хлопчикові пальцем на двері, що вели з крамниці до їхнього житла, і той покірливо, з поважним обличчям пішов до себе.

Крамар постояв трохи, намагаючись опанувати себе. Нарешті він вирішив, що вже заспокоївся і тепер можна побалакати з покупцем, що чекав у куточку,— Уліссом Маколі. Він подивився на хлопця, спробував навіть усміхнутися й бадьорим голосом запитав:

— Що прийшов купувати, маленький Уліссе?

— На кашу.

— На яку кашу? — спитав крамар.

— Вівсяну.

— В мене є два сорти вівсянки, хлопчику. Крупа й пластівці. Один сорт повільно вариться, другий — швидко. Один старий, другий — новий. Який сорт загадувала тобі мама, хлопчику?

Улісс подумав трошки й відповів:

— Вівсяний.

— Старий чи новий? — спитав крамар.

Але малюк не зумів відповісти йому, і крамар вирішив за нього:

— Гаразд. Візьмеш новий сорт. З тебе вісімнадцять центів, маленький Уліссе.

Хлопчик розтулив кулак і простяг руку крамареві. Той взяв з його долоні двадцять п'ять центів і почав вираховувати здачу:

— Вісімнадцять центів, дев'ятнадцять, двадцять і п'ятачок — двадцять п'ять. Дякую, хлопчику.

— Дякую, сер.— Улісс узяв пачку з вівсяними пластівцями й вийшов з крамниці. У світі стільки таємниць! Спочатку абрикоси на дереві, тоді коржики з родзинками, а потім розмова бакалійника з сином — жодного слова зрозуміти не можна було! Повно таємниць, і всі такі цікаві... Вийшовши на вулицю, хлопчик підстрибнув на одній нозі,— він завжди так робив, коли радів,— і побіг додому із своєю покупкою.

Розділ 26. ДЕ ЖИТТЯ, ТАМ ЗАВЖДИ Й МУКА

Місіс Маколі накривала на кухні на стіл, готуючи сніданок для Гомера. Вона саме ставила на стіл миску з вівсяною кашею, коли хлопець увійшов. Скинувши на нього оком, мати зразу помітила, що він ще не зовсім оговтався після нічного кошмару. Хоч він і не знав, що плакав уночі, на серці в нього було порожньо, як у людини після тяжкого горя. І коли він заговорив, навіть голос його зазвучав приглушено й тихше, ніж звикле.

— Я проспав усе на світі,— сказав він.— Уже ж майже пів на десяту. Чому будильник не задзвенів?

— Ти перевтомився,— мовила місіс Маколі.— Треба ж колись і відпочити.

— І зовсім ні,— сказав Гомер.— До того ж завтра неділя.

Він проказав ранкову молитву, але сьогодні вона, здавалось, тривала вдвічі довше, ніж звичайно. Потім узяв ложку і вже наладився був їсти, але раптом завмер, втупившись у ложку якимось дивним поглядом. Тоді подивився на матір, що поралася біля кухонної раковини, і окликнув її:

— Мамо!

— Що, Гомере? — озвалася місіс Маколі, не обертаючись.

— Я вчора не балакав з тобою після роботи, бо почував себе саме так, як ти казала. Я просто не міг і слова вимовити. Вчора, їдучи додому, я раптом заплакав. Ти ж знаєш, я маленьким ніколи не плакав чи в школі, коли щось траплялося. Соромно було. Навіть Улісс зроду не плаче, бо... бо зрештою плачем лихові не зарадиш. Але вчора я просто не міг стриматися. Плакав і навіть не пам'ятаю, чи було мені соромно. Здається, ні. Сльози самі текли, і я подумав, що додому так їхати не можна. Завернув до «Ітакійських вин», доїхав туди, а заспокоїтися не можу. Тоді через усе місто подався до нашої школи. Проїхав повз будинок, де люди перед тим святкували день народження,— вікна в ньому були вже темні. Я доставив тим людям телеграму. Сама знаєш яку. Потім я повернувся до міста й довго їздив вулицями — роздивлявся на все по дорозі, на будинки, на всі місця, знайомі змалку. Скрізь живуть люди. І тоді я наче вперше побачив Ітаку, вперше побачив людей, що живуть в Ітаці, всіх цих гарних людей. І так мені стало шкода

їх, що я навіть помолився, щоб з ними нічого не сталося. А по тому я вже більше не плакав. Я гадав, що людина, ставши дорослою, ніколи не плаче, а виходить навпаки; саме дорослі й плачуть по-справжньому, коли дізнаються, що коїться в світі.— Гомер помовчав, а потім зовсім зажурено сказав: — І майже все, про що б людина не дізнавалася в житті,— або гидке, або сумне.— Він почекав, чи не скаже йому щось мати, але вона й далі мовчки мила посуд. Тоді він запитав: — Скажи, чому воно так?

— Надійде час, і ти сам дізнаєшся чому,— відповіла місіс Маколі, не обертаючись до нього.— Бо цього так не поясниш. Треба дійти власним розумом. Якщо життя завдає суму, то від людини залежить, благородний це сум чи пустий. Коли сум той від душевного багатства, повен краси, то й людина, яка відчуває його, щира і гарна. І навпаки, коли життя видається безглуздим, бридким, нікчемним, то все це приписує йому сама людина, бо кожен з нас дивиться на світ своїми очима. Кожна людина має у собі цілий світ, і вона може змінювати його, як їй заманеться: населяти людьми, або гідними її любові, якщо вона прагне любові, або гідними її ненависті, якщо в неї чорне серце. Світ влаштований так, що його може перетворити кожна людина, яка в ньому живе, і ми щоранку змінюємо його, переінакшуємо так само звично, як перестеляємо ліжко чи переставляємо стільці,— все в хаті наче лишається, як було, а насправді змінилося.

Мати вийшла на чорний хід і поралася тепер там, але син розмовляв з нею далі, хоч і не бачив її.

— А чому я заплакав учора, коли вертався додому? — спитав він.— Мені ще так погано не було. Плачу — і не збагну, що зі мною. А потім, коли перестав плакати, все одно не міг сказати тобі жодного слова. І не тільки тобі, а й собі. Чому воно так було, скажи?

Місіс Маколі відповіла йому з-за дверей, але він почув кожне слово.

— Ти плакав од жалю,— сказала вона.— І жаль тобі було не одну якусь стражденну людину, а весь світ, так погано влаштований. І якщо людина не знає цього жалю, вона не людина, не справжня ще людина, бо жаль — це пожива, без неї душа вмирає. Плачуть тільки гарні люди. Якщо людина не здатна плакати над чужим горем і стражданням, то вона гірша за грязюку, по якій ходить,

бо в грязі ще проросте зернятко, і нею живитиметься коріння, живитимуться стебла, листя й квіти, а душа нечуйної людини безплідна й не може обдарувати нічим, крім хіба гордині. Гординя ж — ворог усього прекрасного, ворог людей, і рано чи пізно вона штовхає на вбивство. — Місіс Маколі знов повернулася до кухні й заходилася коло раковини, хоча Гомер розумів, що їй там, власне, вже нічого робити.— Де життя, там завжди й мука,— повела вона далі.— Але, знаючи це, людина не повинна втрачати надії. Гарна людина прагне долати страждання. Лиха людина не бачить їх ні в кому, тільки в собі. Вона примножує їх, сіє страждання скрізь, де тільки може. Та хіба ж вона винна? Адже всі ми — і лиходії, і дурні, і доброчинці — прийшли сюди не з власної волі, не виникли самі собою, з нічого; всі ми — нащадки багатьох світів і незліченних поколінь. Не можна відокремити одну людину від іншої. Коли селянин вимолює дощу, то це й моя молитва; коли вбивця позбавляє людину життя — це й мій злочин. Учора вночі ти плакав тому, що почав це розуміти.

Гомер Маколі налив у кашу молока й заходився снідати, відчувши нараз, що може нарешті їсти.

Розділ 27. УСІ ЧУДОВІ ПОМИЛКИ

На кухню ввійшли Улісс Маколі та його найліпший друг Лайонел Кебот — Лайонел Добряча Душа. В тому, що вони по-справжньому заприязнилися, не могло бути сумніву, хоч Лайонел був років на шість з гаком старший за Улісса. Вони вешталися разом і ловили гав разом так, як можуть вештатися й ловити гав тільки найщиріші друзі, цебто не набридаючи один одному і розуміючи один одного без слів.

— Місіс Маколі,— сказав Лайонел,— я прийшов спитати, чи можна Уліссові піти зі мною до бібліотеки? Моя сестра Ліліан веліла мені віднести книжку.

— Можна, Лайонеле,— відповіла місіс Маколі.— Тільки чому ти йдеш з Уліссом, а не з Оггі, Елфом, Шегом?

— Бо вони...— почав був Лайонел, але зніяковів, помовчав і розпочав знову: — Бо вони прогнали мене. Вони не люблять мене, кажуть, що я дурний.— Він знову помовчав, а тоді запитав, дивлячись просто в очі матері свого найліпшого друга: — А хіба ж я дурний, місіс Маколі?

— Звісно, ні, Лайонеле,— відповіла місіс Маколі.— Ти найкращий хлопчик на нашій вулиці. Але ти не ображайся на інших хлопців — вони ж теж гарні.

— А я й не ображаюся,— сказав Лайонел.— Я знаю, що вони гарні. От тільки зі мною не граються. Щоразу проганяють, як тільки зроблю щось не те. Ще й лають як попало, місіс Маколі. Я спіткнувся, а вони вже сердяться й кричать: «Ну все, Лайонеле!» І я вже знаю: коли хтось крикне так, значить, повертай голоблі. Іноді й п'яти хвилин не пограюся. А часом не встигну розпочати, а вже щось наплутав. І вони зразу: «Ну все, Лайонеле!» А я навіть не знаю, що ж у мене вийшло не так. Мені кортить знати, що треба робити, щоб виходило по-їхньому, але вони не кажуть. Щосуботи я — до них, а вони мені: «Ну все, Лайонеле!» Тільки Улісс зі мною й водиться. Більше ніхто зі мною знатися не хоче. Та колись вони ще пошкодують! Колись вони ще прийдуть і попросять, щоб я їм допоміг, а я... я таки допоможу, і тоді їм стане дуже соромно, що вони мене проганяли. Дайте мені, будь ласка, попити.

— Зараз,— сказала місіс Маколі.

Вона налила хлопчикові склянку води, і він жадібно вихилив її й задоволено зітхнув, як зітхають усі хлопчаки, поки вода ще видається їм найсмачнішим трунком у світі.

— Може, і ти хочеш, Уліссе? — спитав Лайонел у свого приятеля.

Малюк мовчки кивнув головою, і місіс Маколі наповнила склянку й для нього. Коли Улісс напився, Лайонел сказав:

— То ми пішли до бібліотеки, місіс Маколі.

І приятелі вийшли надвір.

Снідаючи, Гомер Маколі весь час позирав на свого брата. Коли Улісс із Лайонелем пішли, він спитав у матері:

— А Маркус у дитинстві скидався на Улісса?

— Чим саме?

— Ну, ти ж знаєш, який у нас Улісс,— до всього придивляється, дослухається, все його цікавить. Говорить мало, але не нудьгує ніколи, бо світ для нього повен див. Немає людей, щоб йому не подобалися, та й сам він начебто подобається всім. І що цікаво: він не те, що читати, а навіть розмовляти ще як слід не навчився, а глянеш на нього — і без слів розумієш, що в нього на

думці. Самими очима все тобі скаже! Маркус теж був такий?

— Маркус з Уліссом — рідні брати,— сказала місіс Маколі.— Тим-то, звичайно, в чомусь вони схожі. Але не в усьому.

— Улісс стане великою людиною,— правда, мамо?

— Ні,— всміхнулася місіс Маколі.— Навряд. Цебто якщо вважати, що велика людина — це та, про яку пишуть у газетах... Але великим він, звісно, буде, бо він і тепер уже по-своєму великий.

— А Маркус колись теж був по-своєму великий? — спитав Гомер.

— Ви всі троє в чомусь схожі,— сказала місіс Маколі.— Але далеко не в усьому. Маркус був не такий кручений, як ти. Цебто і він часто не знаходив місця собі, але поводився інакше. Він був хлопчик соромливий, відлюдькуватий, не те що Улісс. Любив читати, слухати музику, просто сидіти й мріяти. І природу дуже любив, годинами міг гуляти.

— Улісс дуже любить Маркуса,— сказав Гомер.

— Улісс усіх любить.

— Воно-то так, але Маркуса він любить найбільше. І я знаю чому, бо Маркус іще дитина, хоч і служить в армії. А діти в усіх дорослих шукають дитячого. І якщо знаходять, то горнуться вже до цієї людини більше, ніж до інших. Я б хотів і дорослим скидатися на Улісса в дитинстві. Він, їй-бо, найкращий малюк у світі! Він розповідав тобі про вчорашню пригоду?

— І словом не прохопився. Якби не Оггі, нічого й не знали б.

— А що ж він сказав, коли прийшов додому?

— Нічого,— відповіла місіс Маколі.— Ввійшов, сів собі, послухав музику, а потім ми повечеряли. Коли я клала його в ліжко, він сказав тільки: «Великий Кріс»,— та й по всьому. І зразу заснув. Я й гадки не мала, хто такий Великий Кріс, доки Оггі не розповів.

— Великий Кріс визволив Улісса з пастки,— сказав Гомер.— А потім заплатив Ковінгтонові двадцять доларів за те, що поламав отой геніальний винахід. Теж мені пастка! По-моєму, вона нікого, крім Улісса, впіймати не змогла б. Ніякий звір не поліз би в таку халабуду. А на кого Улісс схожий найбільше?

— На батька,— відповіла місіс Маколі.

— А ти знала батька, коли він був маленький?

— Отакої! Як я могла його знати? Він був на сім років старший од мене. Улісс такий, яким ваш батько був ціле своє життя.— І раптом місіс Маколі охопило почуття безмежного щастя, попри те, що їй випало й ще мало випасти в житті.— Ох,— сказала вона,— мені таки гріх нарікати! Мої діти — не просто діти. Вони справжні люди. Могли б, звісно, бути тільки дітьми, і тоді я не була б така щаслива. Вчора вночі ти плакав тому, що став людиною, по-справжньому прилучився до людства і побачив життя таким, яке воно є, з усім, що є в ньому чудесного й незрозумілого, доброго й лихого, гарного й потворного, ніжного й жорстокого — одне слово, з усім, із чого складається світ, в якому ми живемо.— Вона помовчала, дивлячись на сина, а тоді додала лагідно: — Ти плакав учора вночі навіть уві сні.

— Невже? — щиро здивувався Гомер.

— Атож,— сказала місіс Маколі.— Своїм плачем ти збудив Улісса, а він прийшов і збудив мене. Я чула твій плач, але то, власне, плакав не ти.

— А хто ж? — спитав Гомер.

— Мені знайомий цей плач,— сказала місіс Маколі.— Я чула його не раз. Це плакав не ти. І не хтось. Це плакав цілий світ. Ти зрозумів, що таке горе, і ступив на свій шлях у житті, де стільки горя; попереду на тебе чекає багато чудових помилок — тих помилок, що їх тобі випаде зробити. Я скажу тобі зараз, за сніданком, при дні, те, чого не наважуються казати навіть уночі, в темряві, коли не видно обличчя, скажу, бо в твоїй пам'яті ще свіже те нічне жахіття і я мушу все це сказати тобі. Пам'ятай: хоч би які помилки ти робив, не лякайся їх і не уникай нових. Покладайся на своє серце, бо воно в тебе добре, і ніколи не спиняйся, йди вперед і тільки вперед. Якщо тобі підставлять ногу, якщо тебе звалять або ти сам спіткнешся і впадеш,— вставай і нізащо не відступай. Ти будеш часто сміятися і часто плакати, але в тебе ніколи не буде сміху без сліз і сліз без сміху. І ти ніколи не матимеш часу на вчинки дріб'язкові, ниці, негідні — не принижуватимешся до них, бо розум твій надто багатий, а душа — надто щедра.— Місіс Маколі ніяково посміхнулася й підійшла до сина.— Вибач мені,— сказала вона,— що я день і ніч торочу тобі істини, до яких ти радше дійшов би самотужки, але я знаю: ти не ображаєшся на мене.

— Ет, мамо! — тільки й спромігся відповісти Гомер.

Він підвівся з-за столу й прошкандибав до вікна. За вікном він побачив пустирище й Огаста Готліба з друзями, що ганяли м'яча.

— Що в тебе з ногою? — спитала місіс Маколі.

— Нічого,— відповів Гомер.— Невдало впав.— А потім, не обертаючись до неї, сказав: — Знаєш, мамусю, ти, як на мене, найкраща людина в світі.— Тут він засміявся, дивлячись на гру за вікном.— Оггі забив ще один гол! А я вже своє, видно, відіграв... Ну, піду до контори. Пообіцяв прийти,— може, підсоблю в чомусь.— Він підійшов до дверей і зупинився.— Мало не забув,— сказав він.— Я вмовив містера Грогена — знаєш, нашого нічного телеграфіста — з'їсти один з бутербродів, які принесла Бесс. Він просив сказати тобі спасибі. Отож спасибі тобі від містера Грогена.

Гомер вийшов з дому. Мати почула, як син погупав колесами велосипеда об землю, перевіряючи пружність камер, а потім побачила, як він об'їхав дім і помчав по дорозі. Вона глянула на те місце за столом, де він допіру сидів, і побачила Метью Маколі. Він задумливо дивився на ложку — точнісінько, як дивився на неї Гомер. Відтак звів очі й сказав:

— Кейті!

— Що, Метью? — спитала вона.

— Кейті,— сказав він,— Маркус незабаром піде за мною.

Запала мовчанка.

— Знаю,— сказала Кейті й узялася до роботи.

Розділ 28. В ПУБЛІЧНІЙ БІБЛІОТЕЦІ

Нерозлийвода друзі Лайонел і Улісс простували до бібліотеки. Здалеку вони побачили, як з Першої ітакійської пресвітеріанської церкви вийшла похоронна процесія. Скромну труну поставили на старенький автокатафалк. Слідом за гробом з церкви посунув невеличкий гурт людей.

— Мерщій, Уліссе, — сказав Лайонел. — Похорон! Хтось помер.

Взявшись за руки, вони побігли й незабаром опинилися в центрі подій.

— Це труна,— прошепотів Лайонел.— В ній лежить мрець. Цікаво, хто ж це помер? А бачиш, скільки квітів?

Мерцям завжди приносять квіти. Дивись, люди плачуть. Це його знайомі.

Лайонел звернувся до чоловіка, що не дуже побивався,— чоловік щойно висякався й тепер тільки прикладав носовичок до очей.

— Хто це помер? — спитав його Лайонел.

— Сердега Джонні Мерріведер, маленький горбань,— відказав чоловік.

Лайонел переповів Уліссові:

— Це сердега Джонні Мерріведер, маленький горбань.

— Йому було сімдесят років,— сказав чоловік.

— Йому було сімдесят років,— переповів Уліссові Лайонел.

— Він тридцять років продавав кукурудзяні палички на розі Меріпоза-стріт і Бродвею,— сказав чоловік.

— Він тридцять років продавав кукурудзяні палички на розі...— Раптом Лайонел затнувся й витріщився на чоловіка з носовичком.— Що?! Кукурудзяні палички? Це той самий горбань? — вигукнув він.

— Атож,— відповів чоловік.— Джонні Мерріведер спочив вічним сном.

— Та я ж знав його! — кричав Лайонел.— Я ж у нього сто разів кукурудзу купляв! Невже це він помер?

— Атож,— відповів чоловік.— Помер легкою смертю. Упокоївся вві сні. Господь прибрав його до себе.

— Я ж знав Джонні Мерріведера! — вигукнув Лайонел, мало не плачучи.— Він мені не казав, що його звуть Джонні Мерріведер, але я знав його дуже добре!

Він обернувся до Улісса й обняв його.

— Це ж Джонні! — з плачем у голосі примовляв він.— Господь забрав до себе Джонні Мерріведера! Один з моїх найкращих друзів спочив вічним сном!

Автокатафалк рушив і незабаром перед церквою не лишилося нікого, крім Лайонела й Улісса. Лайонелеві було якось незручно покидати місце, де він довідався, що покійник — отой мрець у труні,— його знайомий, дарма що імені його він досі не знав. Зрештою Лайонел вирішив, що хоч він і купляв кукурудзяні палички в Джонні Мерріведера сто разів, не може ж він вічно стовбичити перед церквою, а тому, згадуючи тепер уже про кукурудзяні палички, майже відчуваючи їхній смак на язику, він рушив із своїм приятелем Уліссом далі вулицею, що вела до бібліотеки.

Ввійшовши до непоказного, але великого будинку бібліотеки, хлопці опинилися в царстві глибокої, аж трохи й моторошної тиші. Здавалося, стіни, підлога й стеля бібліотеки раз і назавжди поглинули всі звуки, і будинок приречений на довічне мовчання. Старі діди читали газети. Міські філософи копалися в книжках, школярі готували уроки, і все це — в благоговійній тиші, бо всі вони набиралися мудрості. Вони були віч-на-віч з книгою. Вони всотували знання. Лайонел тепер говорив пошепки й ходив навшпиньках. Він перейшов на шепіт радше з поваги до книжок, аніж до читачів. Улісс дріботів за ним, теж навшпиньках, і кожен з них відкривав для себе все нові й нові скарби: Лайонел — книжки, Улісс — людей. Лайонел не читав книжок, і до бібліотеки він прийшов не вибрати собі книжку. Він просто любив дивитися на них, на тисячі й тисячі томів. Він показав своєму приятелеві довжелезний ряд книжок на полиці й прошепотів:

— Дивися, скільки їх тут!.. Сила-силенна! Ось червона. А там подивися скільки!.. Онде зелена... І всі — різні!

Нарешті стара бібліотекарка місіс Галлахер помітила хлопчиків і підійшла до них. Вона чомусь не стишувала голосу, а говорила гучно, наче була не в публічній бібліотеці, а казна-де. Це шокувало Лайонела, і навіть читачі попідводили голови.

— Що тобі потрібно, хлопче? — спитала в Лайонела місіс Галлахер.

— Книжки,— ледь чутно прошепотів Лайонел.

— Які книжки? — спитала бібліотекарка.

— Усі,— відповів Лайонел.

— Усі? Цебто як «усі»? На один абонемент ми більш як чотири не видаємо.

— А я й не хочу, щоб їх мені видавали,— сказав Лайонел.

— Тоді чого ж ти, власне, хочеш? — спитала бібліотекарка.

— Я просто хочу дивитися на них,— відповів Лайонел.

— Дивитися? — повторила місіс Галлахер.— В публічній бібліотеці не дивляться *на* книжки. У нас дивляться *у* книжку. Скажімо, розглядають малюнки. А просто так на них дивитись — який сенс?

— Мені так подобається,— прошепотів Лайонел.— А хіба не можна?

— Ну, як тобі сказати,— відповіла бібліотекарка.— Законом це не заборонено.— Вона глянула на Улісса й спитала: — А це хто?

— Це Улісс,— сказав Лайонел.— Він не вміє читати.

— А ти вмієш? — спитала бібліотекарка в Лайонела.

— Ні,— відповів Лайонел.— Ні я, ні він не вміємо. Через те ми й приятелюємо. З-поміж усіх моїх друзів він єдиний не вміє читати.

Стара бібліотекарка подивилася на приятелів і подумки весело лайнулася. Це вже було щось нове: за всі роки своєї роботи вона не чула нічого подібного.

— Що ж,— сказала вона нарешті,— може, воно й на краще, що ти читати не вмієш. Я от вмію й останні шістдесят років тільки те й робила, що читала, але, помоєму, не порозумнішала. Ну, гаразд, роздивляйтеся собі на книжки, скільки душі завгодно.

— Дякую, мадам,— сказав Лайонел.

І двоє приятелів пройшли між стелажами в ще більше царство чудесних таємниць. Лайонел показував Уліссові все нові й нові книжки.

— Глянь-но сюди, — казав він. — А тепер туди. І туди. І все це — книжки, Уліссе... От якби знати, про що в них написано! — Він показав на справжню скарбницю, цілих п'ять ущерть заставлених томами стелажів.— А тут їх скільки! І в усіх же ж про щось написано!

Кінець кінцем він знайшов книжку з дуже гарною палітуркою, зеленою, мов моріжок.

— А на цю поглянь,— сказав він.— Ач, яка гарна!

Трохи зляканий власною сміливістю, Лайонел узяв книжку з полиці, покрутив її, а потім розгорнув.

— Дивись, Уліссе! — сказав він.— Це книжка. Бачиш? Тут щось написано.— Він тицьнув пальцем у рядок.— Ось «а». Це «а», я точно знаю. А ось іще якась літера. Тільки я забув яка. Всі літери різні, Уліссе, і слова теж різні.— Він зітхнув і осягнув очима книжкові полиці.— Видно, я ніколи не навчуся читати. А мені б так хотілося знати, про що тут написано! Дивись, ось малюнок. Дівчинка намальована. Бачиш? Гарненька дівчинка — правда? — Він погортав сторінки, кажучи: — Бачиш? І тут літери й слова, і тут, і тут — аж до самого кінця. Ось вона яка, бублічна бібліотека, Уліссе! Набита книжками від підлоги аж до стелі! — Шанобливо дивлячись на рядки, він поворушив губами — удав, ніби читає. Потім похитав головою.— Ні, Уліссе, щоб дізнатися, про

що в книжці написано, треба вміти читати. А я таки не вмію.

Лайонел неквапом згорнув книжку, поставив її на місце, й друзі навшпиньках вийшли з бібліотеки. На вулиці Улісс підстрибнув на одній нозі, тому що йому було радісно на душі, й тому, що він узнав щось нове.

Розділ 29. В ЛЕКЦІЙНОМУ КЛУБІ-САЛОНІ

Гомер Маколі зіскочив з велосипеда перед Ітакійським лекційним клубом-салоном, білим будинком, що за архітектурою своєю був гібридом особняка в колоніальному стилі й новоанглійської церкви. Було пів на третю, суботня лекція мала от-от розпочатися, і до клубу сходилися, весело сокочучи, добродушні, пухненькі, короткозорі й підтоптані дами, переважно матері родин. Розсильний вийняв з кашкета телеграму й перечитав адресу. Телеграма призначалася Розалі Бокем-Скокем особисто, штат Каліфорнія, Ітака, Ітакійський лекційний клуб-салон.

Коли розсильний увійшов до зали, голова клубу, миловида пишнотіла дама років п'ятдесяти, саме готувалася відрекомендувати лектора, якого, втім, у залі ще не було. Дама постукала по столу молоточком, гамір почав ущухати, й нарешті запала тиша. Порушували її тепер тільки кроки Гомера Маколі, який розшукував Розалі Бокем-Скокем. Якась добродійка, вагою не менше центнера, з лагідною усмішкою прицикнула на нього.

— У мене телеграма на ім'я Розалі Боком-Скокем,— прошепотів Гомер.— З позначкою «особисто».

— Розалі Бокем-Скокем,— виправила добродійка розсильного.— Так, Розалі Бокем-Скокем чекає телеграму. Вручиш, коли вона вийде на сцену.

— А коли вона вийде? — спитав Гомер.

— Скоро. Присядь і почекай. Як тільки Розалі Бокем-Скокем з'явиться на трибуні, підбіжи до неї й вигукни: «Телеграма на ім'я Розалі Бокем-Скокем!» Дивись тільки не скажи Боком-Скокем.

— Добре, мадам,— сказав Гомер.

Він сів, а добродійка навшпиньках відійшла з переможною усмішкою людини, що з честю виконала важливу роботу.

— Шановні члени Ітакійського лекційного клубу-салону,— розпочала свою промову голова клубу.— Сьогодні для нас уготовано велику приємність. Перед нами виступить Розалі Бокем-Скокем! — Виголосивши це ім'я, вона почекала, доки вщухнуть належні в таких випадках оплески, а потім повела далі: — Мабуть немає потреби розповідати, хто така Розалі Бокем-Скокем. Це людина всесвітньовідома, одна з найславетніших жінок нашої доби. Ми всі не раз чули її ім'я, і ми добре знаємо, що Розалі Бокем-Скокем — уславлена особа. Але дозвольте поспитати вас: чи відомо вам, чим саме вона уславилася? — Голова клубу сама відповіла на це питання: — На жаль, не відомо. — І обвівши поглядом своїх давніх сподвижниць, жінок каліфорнійського міста Ітаки, вона розпочала оповідь про життя видатної особи.— Історія життя Розалі Бокем-Скокем,— сказала голова клубу так урочисто, наче збиралася розповісти епопею, що ні змістом, ані величчю не поступається Гомеровій,— особливо цікава й захоплива для нас, жінок. Бокем-Скокем,— а вона воліє, щоб її називали саме так,— прожила життя, повне пригод, романтики, небезпеки й краси, але попри це вона й досі лишається чарівною й простою англійською дівчиною — здоровою й міцною, мов криця, здатною помірятися силою з будь-яким мужчиною. Та й навряд чи знайдеться на світі багато мужчин, що мають за плечима таке звитяжне життя.

Нараз голос голови Ітакійського лекційного клубу-салону полагіднішав — замість героїчних ноток у ньому забринів легкий смуток.

— Що ж до нас,— сумно сказала вона,— то нам, домівницям, матерям, вихователькам своїх дітей, життя Бокем-Скокем видається казковим сном, недосяжною мрією. Ми ж бо не бачили нічого, крім чотирьох стін, пелюшок і каструль! Так, життя її прекрасне — кожна з нас хотіла б опинитись на її місці, але нам не судилося таких пригод, і в усьому світі є лиш одна Бокем-Скокем. Одна-єдина!

Голова клубу помовчала, обводячи поглядом своїх давніх сподвижниць.

— Чим же уславилася Бокем-Скокем і що вирізняє її з-поміж усіх жінок? Перелік подвигів її воістину разючий; почувши його, навряд чи хто й повірить, що все це могла зробити одна жінка, зробити й залишитися живою. Але вона жива, вона серед нас і зараз виступить перед

нами. Бокем-Скокем говоритиме з нами просто й невимушено, — вона звикла говорити так, і вас її мова, сподіваюсь, не шокуватиме. Але спочатку дозвольте мені перелічити її звитяги — побіжно, певна річ, бо повний їх перелік забрав би в нас цілий день, а може, й ніч: адже в житті Бокем-Скокем що не день — то нова пригода. Де б не ступала її нога, пригоди виникають, мов за помахом чарівної палички, і я смію запевнити вас: перше ніж покинути нашу тиху маленьку Ітаку, Бокем-Скокем відкриє в ній те, про що ми ніколи й не здогадувались. Але вернімося до її звитяг.

З 1915 по 1917 рік Бокем-Скокем водила санітарну машину на фронтах першої світової війни. З 1917 по 1918 рік вона з своєю приятелькою подорожувала довкола світу на торговельних суднах, пішки й верхи, зупиняючись у різних найнеймовірніших місцях. Навіть у хатинах тубільців. Вона відвідала двадцять сім різних країн. У Китаї її захопила в полон Південна армія, коли вона то джонкою, то в паланкіні добувалася з Кантона до Ханькоу.

Голова клубу ще помовчала, смакуючи ці казкові назви, і повторила їх майже пошепки:

— З Кантона до Ханькоу. Бокем-Скокем утекла з полону на човні, подолавши у сезон дощів страшні пороги на річці Сянь, коли ніхто тією річкою плавати не наважується. 1919 року вона перетнула Північну Африку від Марокко до Абіссінії. 1920 року стала агентом таємної служби в Сірії. В Дамаску вона познайомилася з королем Фейсалом, і він допоміг їй пробратися в Куфру — таємничу й священну столицю фанатичної секти сенусітів у самому серці Лівійської пустелі. Перевдягнута єгиптянкою, Бокем-Скокем подолала півтори тисячі кілометрів на верблюді, в товаристві самих тільки диких тубільців, що навіть не розуміли по-англійському.

Голова Ітакійського лекційного клубу-салону багатозначно поглянула на двох своїх найщиріших приятельок. Гомер Маколі подумав, що б цей погляд міг означати, а потім запитав себе, чи довго вона ще розпатякуватиме про цю пречудесну й прегарну особу, Розалі Бокем-Скокем.

— 1923 року Бокем-Скокем вирушила на невеличкому тубільному вітрильнику з арабською командою в двотижневу подорож через все Червоне море до не доступного іноземцям порту Джейзана. Цього разу вона

виступала в ролі арабської дівчини. 1925 року Бокем-Скокем сходила на вершини Атлаських гір у Марокко. 1926 року вона пішки перетнула Абіссінію, подолавши тисячу вісімсот кілометрів і встановивши таким чином світовий рекорд.— Тут з нищівною зневагою до себе самої й своїх ітакійських сподвижниць голова Ітакійського лекційного клубу-салону зауважила: — А скажіть-но, будь ласка, хто з нас наважиться пройти пішки хоч би від перукарні Готтшалька до Редінг-парку? — Відповісти було важко, тим-то, зітхнувши, вона додала: — А, до речі, це б нікому з нас не завадило.

Потім, знайшовши в записничку місце, на якому зупинилася, вона провадила далі:

— 1928 року Бокем-Скокем була власним кореспондентом однієї лондонської газети на Балканах, перевдягаючись в одежу тієї країни, з якої писала.

Гомерові Маколі вже набридло слухати; роботи в нього було по вуха, і він сидів, як на жару, й нетерпляче думав: «І чого це весь час перевдягатися?» А голова Ітакійського лекційного клубу-салону тим часом вела далі:

— 1930 року Бокем-Скокем здійснила небезпечну подорож по Туреччині, перевдягнута юною туркенею-горянкою. Там вона познайомилася з Мустафою Кемалем. Він був турок. Бокем-Скокем об'їздила верхи на коні весь Близький Схід, подолавши близько п'ятнадцяти тисяч кілометрів. В Азербайджані вона була свідком сутичок між комуністичною армією й кавказькими племенами. 1931 року вона подорожувала Південною Америкою, досліджуючи бразільські джунглі. Супутниками її були тубільці, і одного з них, як розповідала мені сама Бокем-Скокем, звали Макс.— Вступне слово голови Ітакійського лекційного клубу-салону наближалося до кінця. Вона знову зітхнула.— А втім, подвиги Бокем-Скокем незліченні, і ви зрештою прийшли побачити й послухати її, а не мене.

Кокетно проказавши ці слова, достойна голова достойного клубу захихотіла й почула у відповідь зичливий, підбадьорливий сміх своїх товаришок. Коли ж у залі відновилася належна тиша, вона урочисто виголосила:

— Як голова Ітакійського лекційного клубу-салону, я маю честь відрекомендувати вам Розалі Бокем-Скокем!

Бурхливі оплески почали переростати в овацію. Голова клубу обернулася до лаштунків, аби привітати визначну гостю, та ба, її ніде не було. Аудиторія заплескала ще

дужче; овація тривала добрих дві хвилини, й коли дехто з присутніх почав уже скаржитися сусідкам на біль у долонях, уславлена жінка вийшла нарешті на сцену.

Гомер Маколі сподівався побачити незвичайну істоту, не схожу на всіх інших жінок. Він не уявляв собі, як виглядатиме ця істота, але був певен, що враження вона справить разюче. І не помилився. Розалі Бокем-Скокем виявилася старим гренадером у спідниці, позбавленим усіх жіночих принад: кінська фізіономія, довготелеса, худюща, сутула, неоковирна й незграбна...

Гомер зірвався на ноги, але він і сам не міг би сказати, що підштовхнуло його: обов'язок розсильного чи невимовний подив; в усякому разі, він не кинувся, як йому веліли, до сцени з телеграмою в руці, а наче до місця прикипів.

Ласкава дама, яка допіру напучувала його, підбігла і, не давши йому отямитися, підштовхнула в спину, шепочучи так, що чути було на весь зал:

— Ну ж бо, хлопчику! Йди! Вручи телеграму!

Уславлена жінка на трибуні ніби не помічала метушні.

— Шановні леді,— почала вона.— Члени Ітакійського лекційного клубу-салону...— голос її був такий же бридкий, як і зовнішність.

Гомер Маколі підбіг до сцени й дзвінко оголосив:

— Телеграма Розалі Бокем-Скокем!

Уславлена жінка урвала мову й подивилася на розсильного так, наче поява його була цілковитою несподіванкою для неї.

— Сюди, хлопчику,— сказала вона.— Бокем-Скокем — це я! — Глянувши в залу, вона додала: — Даруйте, шановні леді.

Розписавшись, вона взяла в розсильного телеграму й простягла йому десятицентову монетку.

— Візьми, хлопчику, і дякую тобі.

Гомера це неприємно вразило; але весь цей спектакль був зрештою такий смішний і безглуздий, що він навіть не став відмовлятися, а, почервонівши, схопив монетку, зіскочив зі сцени й побіг до виходу. Тікаючи, він чув перші слова промови Розалі Бокем-Скокем.

— 1939 року, — казала вона, — напередодні нинішньої війни мені випало опинитися з таємним дорученням у Баварії, під виглядом ельзаської дівчини-молочарки...

Вискочивши на вулицю, Гомер помітив на тротуарі Генрі Вілкінсона, каліку, який ще замолоду втратив

обидві ноги в залізничній катастрофі. За тридцять років відтоді він звик сидіти на вулиці, тримаючи на куксах капелюха з олівцями. Гомер не знав, як звуть цього каліку, але змалку бачив його на тротуарі під тим будинком. Досі, однак, він ще жодного разу не купував у нього олівців і не кидав монеток йому в капелюх. Гомерові аж руки свербіли позбутися чайових, одержаних від Розалі Бокем-Скокем. Тим-то, побачивши Генрі Вілкінсона, хлопець кинув монетку в його капелюх і побіг до велосипеда. Але вже від'їхавши метрів на двадцять, Гомер раптом подумав, що зробив не те, що слід було б. Він завернув, помчав назад, кинув велосипед на тротуарі, підбіг до каліки й опустив у капелюх двадцятип'ятицентову монету — цього разу свою власну.

Розділ 30. УМЕБЛЬОВАНІ КІМНАТИ «СВЯТИЙ ПРИТУЛОК

Через півгодини розсильний зіскочив зі свого велосипеда на Ай-стріт, перед дверима вмебльованих кімнат «Святий притулок», і, вбігши досередини, помчав довгими сходами нагору. В просторому вестибюлі портьє не було. В кутку Гомер побачив тумбочку з дзвоником на ній. На стіні над нею був напис: «Дзвоніть». Розсильний озирнувся довкола й здивувався безлічі дверей у цьому маленькому готелі. Потім перечитав прізвище адресата; телеграма призначалася Доллі Готорн. За дверима однієї кімнати грав патефон, і звідти чулися голоси й сміх двох молодих жінок і двох чоловіків. За хвилину з іншої кімнати вийшов чоловік років сорока; він зупинився біля дверей, розмовляючи з дівчиною, — Гомер бачив тільки її голову. Потім двері зачинилися, і чоловік почав спускатися сходами. Гомер натиснув на дзвоник, що стояв на тумбочці. Двері, що допіру зачинились, розчахнулися знову, і дівчина бадьоро гукнула:

— Хвилиночку.

Коли дівчина вийшла, Гомера вразила її врода. Вона була, мабуть, не старша від Мері чи Бесс.

— Телеграма на ім'я Доллі Готорн,— сказав їй розсильний.

— Вона вийшла, — сказала дівчина. — Може, я розпишуся за неї?

— Будь ласка, мадам,— відповів Гомер.

Дівчина розписалася, потім пильно подивилася на хлопця і, наче зважившись на щось, попросила:

— Зажди хвилинку, будь ласка.

Вона побігла через вестибюль до іншої кімнати. Поки її не було, сходами піднявся якийсь чоловік і теж зупинився біля тумбочки. Кілька разів зиркнув на хлопця, а хлопець — на нього. Повернувшись до вестибюля й побачивши чоловіка, дівчина покликала Гомера до своєї кімнати. Коли Гомер увійшов туди, в ніздрі йому вдарив дивний нудотно-солодкий запах.

Дівчина простягла йому листа.

— Будь ласка, відішли його,— сказала вона і, подивившись Гомерові просто в очі, додала: — Це моїй сестрі, дуже важливий лист. Відішли його з поштамту — авіарекомендованим, адресатові особисто. В конверті — гроші. Сестрі вони вкрай потрібні. Марок у мене немає.— Дівчина помовчала, дивлячись на Гомера,— їй дуже важливо було, щоб він зрозумів усю серйозність доручення.— На тебе можна покластися? — спитала вона.

Невідь чому розсильному раптом камінь ліг на серце. Його охопило те саме почуття, що й тоді, в домі мексіканки, чий син загинув на війні.

— Так, мадам,— сказав він.— Я негайно відвезу цей лист на поштамт і відішлю його авіарекомендованим, з позначкою «особисто». Негайно,— повторив він.

— Ось тобі долар,— сказала дівчина.— Сховай листа в кашкет. Нікому його не показуй і нікому не розповідай про нього.

— Добре, мадам,— сказав Гомер.— Я нікому не розповім.— Він сховав листа в кашкет.— Я негайно відвезу його на поштамт, а потім привезу вам здачу.

— Ні,— сказала дівчина,— сюди не повертайся. Ну, йди швидше. І пам'ятай — нікому анічичирк.

— Добре,— відповів Гомер і вийшов з кімнати.

Він попрямував до сходів, а дівчина підійшла до чоловіка, що стояв біля тумбочки. На нижній площадці Гомер зіткнувся з дебелою, розкішно виряджeною дамою років п'ятдесяти — п'ятдесяти п'яти. Побачивши розсильного, дама зупинилася й всміхнулась йому.

— Мені телеграма? — спитала вона.— Я Доллі Готорн.

— Так, мадам,— відповів Гомер.— Я залишив її нагорі.

— Молодець,— сказала Доллі Готорн. Потім, придивляючись до Гомерового обличчя, спитала: — Ти ж

новенький — правда? Я знаю всіх ваших хлопців. Такі гарні, чемні хлоп'ята — і в Західній телеграфній і в Поштово-телеграфній. І всі до мене гарно ставляться, а я їх теж не забуваю.— Доллі Готорн розщепила дорогу, оздоблену різнобарвними камінцями сумочку й вийняла пачку візитних карток.— Ось тримай,— сказала вона, подаючи йому зо два десятки карток.

— Навіщо вони мені? — здивувався Гомер.

— Ти скрізь буваєш із своїми телеграмами,— сказала Доллі Готорн.— І в барах, і в різних подібних закладах... Тож як вручив телеграму і йдеш геть, залиш де-небудь картку — на шинквасі чи там, на столі. Намагайся покласти біля людей, які тут проїздом — біля солдатів, моряків, тих, хто на ніч може потребувати кімнату. В цій жахливій війні наш обов'язок — робити для солдатів усе, поки вони ще на рідній землі. Хто-хто, а я добре знаю, як смутно солдатові від думки, що завтра, можливо, його не буде серед живих.

— Атож, мадам,— сказав Гомер.

Він вийшов на вулицю, а Доллі Готорн пішла сходами вгору, до вмебльованих кімнат «Святий притулок».

Розділ 31. МІСТЕР МЕХАНО

Після пригод у публічній бібліотеці Лайонел з Уліссом продовжували подорож по Ітаці. Надвечір вони протовпилися крізь невеличкий гурт гаволовів, що видивлялися на чоловіка у вітрині третьорядної аптеки. Він рухався, як заведений, хоч насправді був, очевидно, з плоті й кісток. Виглядав він, наче виліплений з воску,— не людина, а якийсь ходячий труп, що його забули поховати. За своє чотирирічне життя Улісс ще не бачив такого видива. Очі в чоловіка були неживі, а губи стулені так міцно, що, здавалось, ніякою силою не розтулити їх.

Чоловік рекламував «Життєдайний еліксир доктора Бредфорда». Обабіч нього стояли два стенди. На одному висіло друковане оголошення: «Містер Механо — людина-автомат — напівлюдина-напівавтомат. Не мертвий і не живий. 50 доларів тому, хто примусить його всміхнутися. 500 доларів тому, хто примусить його засміятись». На другому стенді містер Механо виставляв написані на картоні рекламки, що їх він вельми механічними рухами брав з маленького столика перед собою. Рекламки на різні спо-

соби закликали перехожих купувати винайдений і запатентований містером Бредфордом трунок, який нібито додавав життєвих сил. Містер Механо автоматично виставляв картонні плакатики на стенд і указкою тицяв у кожне надруковане слово, а продемонструвавши всі десять рекламок, знімав їх, клав на стіл і починав усе з початку.

— Це людина, Уліссе,— сказав Лайонел.— Я точно бачу. Ніяка це не машина, а людина! Ти на очі подивися. Це жива людина — бачиш?

Плакатик, що його містер Механо щойно виставив на стенді, проголошував: «Ти висилився, охляв, змарнів, а життя — прекрасне. Життєдайний еліксир доктора Бредфорда зробить з тебе нову людину».

— Глянь, іще одну картку поставив,— сказав Лайонел.— І на ній щось написано.— Тут він раптом відчув страшну втому, і йому захотілося додому.— Ну, гайда, Уліссе,— сказав він.— Ходімо додому. Ми ж уже три рази бачили, як він їх переставляє. Гайда. Вже пізно.

Він узяв приятеля за руку, але Улісс висмикнув її.

— Ну ж бо, Уліссе! Ходімо. Я їсти хочу.

Але Улісс не хотів іти. Він наче й не чув Лайонелевих слів.

— Я пішов, Уліссе,— рішуче сказав Лайонел.

Він сподівався, що Улісс піде за ним, але той і не зрушив з місця. Прикро вражений такою зрадою, Лайонел повільно пішов геть, що три кроки оглядаючись, чи не йде за ним приятель. Але Улісс стояв мов заворожений і видивлявся на містера Механо. І тоді, вже не оглядаючись, Лайонел наддав ходи, прикро бурмочучи: «Ось тобі й вірний приятель...»

Невеличкий натовп, у якому стояв Улісс, поволі танув, і нарешті перед вітриною лишилися тільки він і якийсь дідусь. А містер Механо все брав плакат за плакатом, ставив на стенд і тицяв у кожне слово указкою. Незабаром і дідусь пішов геть. Тепер Улісс залишився на тротуарі сам, дивлячись на дивну істоту у вікні аптеки. Западала темрява. Коли засвітилися ліхтарі, Улісс нарешті вийшов з якогось заціпеніння, майже гіпнозу, навіяного рухами містера Механо. Отямившись, хлопчик озирнувся довкола. День скінчився, й люди розійшлись... Він зостався сам на сам із страхіттям, назви якого не знав,— сам на сам із смертю.

Хлопчик скоса глянув на людину-автомата, і йому здалося, що той дивиться на нього. Безтямний, панічний страх охопив Улісса, і він кинувся тікати. Рідкі перехожі, повз яких він пробігав, люди, що досі всі, як один, видавалися йому прекрасними, стали тепер потворні, від них віяло смертю, як від містера Механо. Улісс біг, доки не висилився. Він зупинився, засапаний, мало не плачучи. Звідусіль на нього насувався страх — нездоланний, невблаганний страх перед містером Механо — перед смертю!

Улісс досі не знав почуття страху і зовсім розгубився. В нестямі, боячись, що чудовисько наздожене його, він знову кинувся бігти, жалібно пхикаючи: «Тату, мамо, Маркусе, Бесс, Гомере! Тату, мамо, Маркусе, Бесс, Гомере!»

Світ, звісно, був повен див, і жити в ньому дуже цікаво, але в цю мить Уліссові треба було рятуватися,— він тільки не знав як. Йому хотілося якнайшвидше опинитися поряд з кимось із своїх близьких. Малюк зупинився, ціпеніючи від жаху, а потім заметався то в один, то в другий бік, відчуваючи, як звідусіль на нього сунеться страшне лихо, лихо, від якого він міг врятуватися, тільки добувшись до батька й матері, до кого-небудь з братів або до сестри. І тут замість рідних він побачив у самому кінці вулиці ватажка сусідських хлопчаків Огаста Готліба. Газетяр стояв на безлюдному розі, вигукуючи заголовки, наче навколо нього юрмився народ, якого треба було повідомити про останні новини з усього світу. Огастові Готлібу було завжди трохи соромно вигукувати заголовки, бо, по-перше, в усіх тих заголовках ішлося про вбивства, а по-друге, на тихих вулицях Ітаки було просто непристойно горлати людям в обличчя. Тим-то газетяр радів, коли люди нарешті розходилися по домах. Почуваючись чи не єдиним жителем міста, він, непомітно для самого себе, все голосніше й голосніше вигукував безрадісні новини дня. Кому потрібні ці новини і яка з них користь? На них, звісно, можна заробити кілька центів. Ну, а далі? Хіба не безглуздя вигукувати щоденний перелік людських помилок, видаючи їх за приємні вісті? І хіба не соромно людям виявляти таку байдужість до страшного змісту цих вістей? Іноді газетяреві навіть снилося, що він вигукує заголовки новин з усього світу, але й уві сні, підсвідомо, він відчував тільки зневагу й відразу до цих новин; йому здавалося, ніби він

волає з височини, а далеко внизу маса людська творить чорні діла, повні невиправних помилок і злодіянь. Аж ось його громоподібний голос розлягається над ними, вони вклякають і дивляться на нього. А він кричить їм: «Схаменіться, схаменіться! Годі вбивати одне одного! Краще саджайте дерева!» Огаст завжди мріяв посадити дерево.

Тільки Улісс побачив Огаста Готліба, страх майже зовсім відпустив його, і він відчув, що не тільки смерть панує довкола, що він ще віднайде і доброту, і ласку. Малюк хотів гукнути Огастові Готлібу, але не міг вимовити й слова. Тоді він щодуху помчав до газетяра, налетів на нього так стрімко, що мало не збив його з ніг, і міцно обхопив руками.

— Уліссе! — вигукнув Оггі.— Що сталося? Чого ти плачеш?

Улісс усе ще не міг здобутися на слово, він тільки жалібно дивився на газетяра.

— Чого ти злякався, Уліссе? — спитав Оггі.— Не бійся, тобі нічого боятися. Ну, не плач. Боятися ж нічого.— Та хлопчик усе ще не міг заспокоїтися.— Не плач, не плач.

Улісс щосили намагався стриматися і тепер уже не ридав, а тільки зрідка схлипував. Оггі сказав:

— Нумо ходім до Гомера, Уліссе.

Почувши це ім'я, Улісс усміхнувся й знову схлипнув.

— До Гомера? — спитав він.

— Еге ж,— сказав Оггі.— Ходімо.

Малюкові аж не вірилося, що це можливо.

— Підемо до Гомера? — спитав він.

— Атож,— відповів Оггі.— Телеграфна контора тут, за рогом.

Огаст Готліб і Улісс Маколі завернули за ріг і вийшли до телеграфної контори. Гомер сидів за столом. Коли малюк побачив брата, вираз його обличчя враз змінився. З Уліссових очей зник жах; тепер він був удома.

Гомер підійшов до брата, взяв його на руки й спитав у Оггі:

— Що сталося? Що він робить так пізно в місті?

— Він, певно, заблукав,— сказав Оггі.— Бо плакав.

— Плакав? — перепитав Гомер і пригорнув до себе братуся, а той ще раз тяжко схлипнув.— Не треба, Уліссе,— сказав він.— Заспокойся. Я відвезу тебе додому на велосипеді. Не плач.

Начальник телеграфної контори Томас Спенглер дивився на трьох хлопців, і старий телеграфіст Вільям Гроген, знявши руку з ключа, теж спостерігав цю сцену. Спенглер і Гроген перезирнулися. Гомер опустив брата на підлогу. Улісс підійшов до сортувального столу й почав роздивлятися речі, що лежали там, і Гомер зрозумів, що малюк уже зовсім оговтався після переляку. Коли Улісс цікавився чимось, то це означало, що з хлопцем усе гаразд. Гомер обійняв Оггі за плечі й сказав:

— Дякую, Оггі. Не знаю, що було б, якби він тебе не зустрів.

Спенглер підвівся й підійшов до них.

— Привіт, Оггі,— сказав він.— Дай-но мені газету.

— Будь ласка, сер,— відповів Оггі й звично заходився згортати газету, але Спенглер зупинив його, взяв і підніс до очей розгорнутий газетний аркуш. Перебігши очима заголовки, начальник телеграфної контори зжужмив газету й кинув її в кошик для сміття.

— Як справи, Оггі? — спитав він.

— Непогано, містере Спенглере,— відповів Оггі.— Сьогодні заробив уже п'ятдесят п'ять центів, хоч почав продавати тільки о першій годині. Коли зароблю сімдесят п'ять центів, піду додому.

— Чому саме сімдесят п'ять? — спитав Спенглер.

— Я й сам не знаю,— відповів Оггі.— Просто поклав собі в суботу заробляти по сімдесят п'ять центів. Тепер на вулицях народу немає, всі вечеряють, але за годину-дві до центру потягнуться любителі кіно, і я розпродам решту.

— От що,— сказав Спенглер,— хай їм цур, отим любителям кіно! Віддавай мені всі свої газети і йди додому зараз. Держи чверть долара.

Пропозиція начальника телеграфної контори глибоко зворушила газетяра, але йому здалося, що, приставши на неї, він поведеться не зовсім чесно. Газети все ж належало продавати по одній, різним особам, притому на людному місці, привертаючи увагу перехожих гучними заголовками останніх новин. Але, по щирості, Оггі втомився й зголоднів. Та й Спенглер був несхожий на жодного із знайомих йому людей: він хотів скупити газети лише для того, щоб викинути їх у кошик для сміття! З усіх останніх новин це була б, мабуть, найутішніша. І все ж чи справедливо це, що гроші на газети згайнує

добра людина — містер Спенглер,— а не отой вуличний набрід чи як їх там назвати?.. Газетяр вирішив, що просто так приймати цю пропозицію негоже.

— Я не хочу віднімати у вас чверть долара, містере Спенглере,— мовив він.

— Пусте,— відказав Спенглер.— Давай сюди газети й гайда додому.

— Гаразд, сер,— сказав Оггі.— Але, може, я колись відпрацюю ці гроші.

— Добре, добре,— сказав Спенглер і кинув газети в кошик для сміття.

Оггі подивився на Улісса, що роздивлявся телефонний апарат, і повідомив містера Спенглера:

— Улісс був заблукав.

— Зате тепер знайшовся,— сказав Спенглер.— Уліссе! — гукнув він малюка.

Улісс обернувся й подивився на начальника телеграфної контори. Подумавши трохи й не знайшовшись на краще, Спенглер спитав:

— Як ся маєш?

Подумавши трохи й не придумавши нічого кращого, Улісс відповів:

— Добре.

Обидва розуміли, що мали на думці зовсім не це.

Знаючи, що й він каже не те, що хотів би, Гомер докинув:

— Авжеж, добре.

Тоді й Оггі з ніяковості повторив ті ж самі слова, немов вкладаючи в них якийсь зовсім новий, глибокий і чудовий зміст. Всі хоч і зніяковіли, але були задоволені, надто Спенглер.

Що ж до старого телеграфіста Вільяма Грогена, то він після цього обміну думок видобув свою пляшку, відкоркував її й добряче ковтнув.

Оггі зібрався додому, але Гомер зупинив його.

— Стривай, Оггі,— сказав він.— Я одвезу тебе велосипедом. Можна, містере Спенглере? Мені треба заїхати по телеграми до «Ітакійських вин», а це по дорозі додому. Якщо дозволите, я доправлю Оггі з Уліссом, а потім заїду до «Ітакійських вин». Можна?

— Авжеж, можна,— мовив Спенглер і повернувся до свого столу.

Сівши, він узяв круто зварене яйце, що, як він вважав, приносило йому щастя чи принаймні оберігало від лиха.

— Навіщо,— сказав Оггі Гомерові.— Мене не треба відвозити. Твоя машина ще двох не витримає, Гомере. Я вмить пішки дійду.

— Поїхали, поїхали,— сказав Гомер.— Пішки ти додому вмить не дійдеш. Це ж кілометрів п'ять. А велосипед вас витримає. Ти сядеш на раму, а Улісс — на кермо. Ходімо.

Хлопці вийшли на вулицю, де стояв Гомерів велосипед. Везти Улісса й Оггі було нелегко, надто з ушкодженою ногою, але Гомер таки довіз їх додому без пригод. Спочатку вони зупинилися біля маленького будиночка поряд з крамницею Ари, там жив Оггі. Сам Ара стояв на порозі своєї крамниці, тримаючи за руку свого сина: обоє дивилися на небо. Віддалік, за пустирищем, на подвір'ї під старим горіхом місіс Маколі знімала з мотузки білизну. Мері й Бесс грали й співали у вітальні: звідти долинали приглушені відстанню звуки піаніно й голос Мері.

Оггі зліз з велосипеда й пішов додому. Гомер постояв хвильку, притримуючи велосипед і позираючи то на небо, то на свій дім. Оггі знову вийшов на вулицю й підійшов до бакалійника Ари.

— Як торгується, містере Аро?

— Дякую, Оггі,— відповів крамар.— Не нарікаю.

— Я маю сімдесят п'ять центів,— сказав Оггі,— і хочу їх витратити. Мені на завтра потрібна сила всяких харчів.

— Добре, Оггі,— сказав крамар. Але перше ніж увійти до крамниці, він показав синові вгору, на хмари, й сказав: — Бачиш, Джоне? Настала нічка. Скоро ми ляжемо в ліжко й заснемо. Будемо спати до ранку. А коли настане день, ми знову встанемо. І буде новий день.

Крамар із сином і сусідським хлопцем ввійшли до крамниці. А Улісс тим часом, сидячи на кермі велосипеда, не зводив очей з матері. Гомер знову розігнав велосипед і поїхав до свого дому.

Улісс обернувся і, зазирнувши братові в очі, сказав:

— Мама!

— Атож,— відказав Гомер.— Це наша мама там, на подвір'ї, під деревом.

Коли вони під'їжджали до матері на подвір'ї під деревом, обличчя молодшого брата осяялося усмішкою, але в очах, як і в очах старшого брата, таївся глибокий смуток.

Тримаючи кермо велосипеда так, що руки його водночас придержували брата, Гомер проїхав через пустирище

на подвір'я, зупинився під горіхом, зліз і поставив Улісса на ноги. Улісс стояв там, де його зсадив брат, і дивився на матір. Тепер, здавалось, і не було жаху, навіяного містером Механо.

— Він заблукав, мамусю,— сказав Гомер.— Оггі побачив його й привів до контори. Я взагалі поспішаю, але, мабуть, зайду гляну, як там Бесс і Мері.

Гомер увійшов у будинок і зупинився в темній їдальні, наслухаючи співу своєї сестри й дівчини, коханої його брата. Коли пісня скінчилася, він увійшов до вітальні.

— Добривечір,— сказав він.

Дівчата оглянулися на нього.

— Добривечір, Гомере,— сказала Мері й щасливим голосом додала: — А я одержала листа від Маркуса!

— Правда, Мері? — сказав Гомер.— І як він там?

— Пише, що добре,— відповіла Мері.— Їх незабаром відправлять, тільки він не знає куди. Пише, щоб ми не тривожилися, якщо він якийсь час не писатиме нам.

— Він написав нам усім,— сказала Бесс.— Мамі, мені й навіть Уліссові.

— Невже? — здивувався Гомер.

«А мені? — подумав він.— Чому ж вона не каже про лист для мене? Невже мені немає?» Зрештою він не витримав і тихо спитав:

— А мені хіба немає листа?

— Звісно, є,— відповіла Мері.— І, мабуть, найдовший з усіх. Я ж сказала — написав усім, отже, виходить, і тобі.

Гомерова сестра взяла зі столу листа й простягла його братові. Гомер узяв його й мовчки втупився очима в конверт. Тоді сестра сказала:

— Ну, чого ж ти не розклеюєш його? Почитай нам, що він пише.

— Ні, Бесс, — відповів Гомер. — Зараз ніколи. Я візьму його з собою до контори й почитаю, коли матиму час.

— Ми з Мері цілий день сьогодні шукали роботу,— сказала Бесс.— Але так і не знайшли.

— Зате хоч насміялися,— докинула Мері.— Куди не поткнешся — скрізь одне й те ж. Сміхота!

— Не знаю, чи це сміхота,— сказав Гомер,— але я радий, що роботи ви не знайшли. Вам вона не потрібна. Мого заробітку нам вистачає, а твій батько, Мері, непо-

гано заробляє в «Ітакійських винах». Вам не треба шукати роботи.

— Ні, треба, Гомере! — сказала Бесс.— Ми теж повинні працювати. І найближчим часом влаштуємося. В двох місцях нас просили зайти іще.

— А я кажу, вам це ні до чого,— одрубав Гомер. Він розсердився.— Ні тобі, Бесс, ані тобі, Мері. Хай працюють чоловіки. А ви сидіть дома, порайтеся, грайте на піаніно, співайте... Я хочу, щоб на вас приємно було дивитися, коли вертаєшся додому. Це єдине, що мені від вас потрібно.— Помовчавши, він уже лагідно звернувся до Мері: — Коли Маркус повернеться, ви наймете маленький будиночок і заживете своєю сім'єю, як вам хочеться. А ти, Бесс, теж знайдеш собі хлопця до вподоби. І хай це буде єдиний ваш клопіт. Війна війною, але голову на плечах треба мати. Сиди дома й допомагай матері, Бесс, а ти, Мері, дбай про батька.

Так владно Гомер ще не розмовляв, і Бесс в душі навіть замилувалася братом.

— Затямте це собі,— сказав на закінчення Гомер.— А тепер проспівайте ще яку-небудь пісню, і я піду.

— Яку б ти хотів? — спитала Бесс.

— Все одно яку,— відповів Гомер.

Бесс заграла на піаніно, а Мері заспівала. Гомер стояв у тьмяно освітленій вітальні й слухав. Дівчата ще не доспівали пісні, а він уже навшпиньках вийшов з дому. На подвір'ї він побачив Улісса. Той стояв біля курника й дивився на одне-єдине яйце.

— Мамусю! — гукнув Гомер. Мати обернулася до нього.— Завтра доконче сходимо до церкви. Усі. І Мері візьмемо з собою.

— Чого це раптом? — здивувалася місіс Маколі.— Ми ж і так чи не щонеділі ходимо і майже завжди беремо й Мері.

— Знаю,— нетерпляче сказав Гомер.— Але завтра доконче підемо. І доконче з Мері.

Він спитав Улісса.

— Що це в тебе в руці?

— Яйце, — відповів Улісс так, наче йшлося про найсвятішу річ на землі.

Гомер розігнав велосипед і помчав до «Ітакійських вин».

Розділ 32. ОПОРА ЛАСКАВА ДОЛОНЬ ТВОЇХ

В той час як Гомер їхав на велосипеді до винокурні, далеко від нього, так далеко, що навіть час там був не такий, як в Ітаці, американський пасажирський поїзд мчав по американській землі крізь американську ніч. Поїздом їхали американські хлопці, і серед них — Маркус і його приятель Тобі. Всі вони були вдягнені в солдатську уніформу й навчені ремесла війни. Але з їхніх очей, з їхнього безжурного настрою, з їхнього сміху, веселого галасу й пісень видно було, що це не просто солдати, а народ, при тому гарний і великий народ. Видно було, що хоч їх і навчили шикуватися шерегами й підкорятися наказові, хоч і позбавили волі в ім'я воїнської дисципліни, вони не перетворилися на автоматів й лишилися простими людьми з простою людською поведінкою. Якщо вони й галасували і, можливо, не усвідомлювали всієї важливості свого становища, то людської гідності все ж не втрачали. Видно було, що за цим галасом ховається бажання притлумити глибокий внутрішній страх, і видно було, що вони ніколи не піддадуться цьому страхові. І не заради красного слівця чи фальшивої мети ці хлопці ладні були забути про страх, а коли треба, то й накласти життям. Видно було, що це — прості американські хлопці; щоправда, декому з них уже переступило за сорок, але здебільшого це були ще зовсім діти — діти з великих міст і маленьких містечок, з ферм і контор, з багатих і бідних родин, діти, вихоплені і з виру, і з тихих заводей життя; одні з них розпрощалися з мріями про блискуче майбутнє, інші — з мріями про тихе й спокійне існування; були серед них хлопці кмітливі й діяльні, були й такі, що зірок з неба не хапають.

І посеред усього цього гармидеру, сміху, пустощів, тривоги, бравади, в яких у чудесний спосіб сполучалися глибоке невігластво й глибока мудрість, Маркус Маколі стиха розмовляв із своїм приятелем Тобі Джорджем.

— Ну,— сказав Тобі,— здається, поїхали.

— Поїхали,— кивнув головою Маркус.

— Знаєш, Маркусе,— сказав Тобі,— мені все ж таки пощастило: якби не війна, я б з тобою не познайомився й нічого не знав би про твою родину.

Маркус зніяковів:

— Дякую,— сказав він.— Я теж радий знайомству з тобою. — Він помовчав, а тоді заговорив про те, що

мучить кожну людину перед лицем смертельної небезпеки: — Скажи правду, тобі прикро від думки, що тебе можуть убити?

Тобі відповів не зразу.

— Авжеж. Я можу вдавати, ніби мені однаково, мовляв, я герой, і мені начхати. Але насправді я б дуже не хотів умирати. А ти?

— Я б теж ні,— сказав Маркус.— Ну, та годі про це.— І, помовчавши, він спитав: — Про що ти мрієш? Як ти собі уявляєш своє життя після війни?

— Не знаю,— щиро відповів Тобі.— Я... я ладен його прийняти таким, яким воно буде. В мене ж бо родини немає. Мені нікуди вертатися, тому й особливих планів немає. Але я все одно хочу вернутися, а там — побачимо. Були б, певно, плани, якби на мене чекала дівчина, як на тебе — Мері. Але й дівчини в мене немає. Та я все одно хочу повернутися, якщо, звісно, пощастить.

— Ясно,— сказав Маркус.

Вони знову помовчали. Потім Маркус спитав:

— Скажи, звідки в тебе любов до співів?

— А хіба я знаю,— відповів Тобі.— Я співати завжди любив.

Кілька хвилин вони дослухалися до стукоту коліс, до галасу в вагоні, а тоді Тобі спитав:

— Про що ти думаєш?

Маркус відповів не зразу.

— Я думаю про батька, — сказав він, — і про матір, і про сестру Бесс, і про брата Гомера, й брата Улісса. І ще я думаю про Мері та її батька, містера Аріну. Я думаю про всіх наших сусідів, про пустирище, про дітлахів, про нашу вулицю, про крамничку Ари й про самого Ару. Про залізничну колію, до якої я бігав дивитися на поїзди, про недільну школу, церкву, парк біля будинку суду, публічну бібліотеку, про моїх старих учителів, про друзів дитинства — дехто з них уже помер, але не на війні... вони просто померли.

— Дивна річ,— усміхнувся Тобі.— Може, ти навіть не повіриш, але я тепер теж думаю по Ітаку, як про своє рідне місто. Скажи, якщо з нами нічого не станеться, якщо ми зостанемося живі,— ти візьмеш мене з собою до Ітаки? Я так хотів би побувати в усіх тих місцях, про які ти мені розповідав, послухати, що було тут, а що — там...

— Авжеж,— сказав Маркус.— Авжеж, візьму. Я й сам цього хочу. Хочу познайомити тебе з моєю родиною. Ми люди бідні, зайвих грошей у нас зроду не водилося, але батько мій був чудова людина. За багатством він ніколи не ганявся. Прагнув тільки, щоб вистачило на життя.

— Його звали Метью Маколі?

— Атож, Метью Маколі. Він працював на виноградниках, на консервних заводах і гуральнях, виконував просту, звичайну роботу. Зустрівши його на вулиці, ти б навіть не звернув на нього уваги, бо він нічим з-поміж інших не вирізнявся. Але яка це була людина! Я-то добре знаю, бо він був мій батько. Усього себе віддавав родині — матері й нам, дітям. Цілий рік, мабуть, відкладав гроші, щоб сплатити перший внесок за арфу — так, саме за арфу! Я знаю, тепер ніхто не грає на арфі, але мати про неї мріяла, і він зібрав гроші й сплатив перший внесок, а потім ще п'ять років виплачував. Зате купив найкращу, найдорожчу арфу. Ми, малі, вважали, що в кожній хаті є арфа, раз вона у нас є. А потім він купив піаніно для сестри Бесс — воно вже коштувало дешевше. Знаєш, я, поки не виріс, гадав, що всі люди такі ж чудові, як мій батько. А як виріс — зрозумів, що в світі є чимало непоганих людей, чимало й гарних, але таких, як він, немає. Цебто, може, вони й є, але мені такі ще не траплялися. А втім, я ще погано розуміюся на людях. А щоб людину оцінити, з нею таки треба багато солі з'їсти. На світі, може, є безліч чудових людей, тільки ніхто не догадується, що вони чудові.

— Хотів би я знати таку людину, як твій батько, — сказав Тобі.— Просто знати, бути з нею знайомим. Я оце подумав — лихо не без добра: мені невідомо, хто був мій батько, зате я маю право вірити, що він був така ж чудова людина, як твій.

— Може, й справді був.

— Сподіваюсь. Розумієш, я ж навіть не знав, що в людей бувають батьки, доки не пішов до школи й не почув, як про них розповідають інші діти.— Тобі ніяково посміхнувся.— Я спочатку не міг збагнути, бо вважав, що кожна людина в світі сама собі, як я. Сама собі звідкись береться й сама собі росте. А коли зрозумів, ой як тяжко мені стало! Я раптом відчув справжню самотність. Цебто відчув її ще гостріше. Через це, либонь, я й співати люблю. Коли співаєш — забуваєш, що ти сам-один

на білім світі.— Потім він стиха, навіть якось соромливо попросив: — Розкажи мені про Бесс — яка вона?

Маркус бачив, що приятелеві ніяково, і не хотів бентежити його.

— Та ти не соромся,— сказав він.— Питай про неї, скільки хочеш. Я взагалі хотів би познайомити вас. Ти їй, напевно, сподобаєшся.

— Я? — здивувався Тобі.

— Атож, ти. Мені здається, що ти їй дуже сподобаєшся. І взагалі я хотів би взяти тебе з собою додому, щоб ти в нас пожив. Якщо ви сподобаєтеся одне одному... а кращої за Бесс, по-моєму... хоч вона мені й сестра... одне слово, я певен, що ти їй дуже сподобаєшся!

Потім Маркус заговорив дуже швидко. Він знав, що про такі речі не розводяться, але й не сказати цього не міг. Тим-то він поквапно випалив ці слова, щоб Тобі зрозумів його зразу й щоб недовго треба було ніяковіти.

— Одружуйся з нею й живи в Ітаці, — сказав він. — У нас гарне місто. Там ти будеш щасливий. Ось візьми її фото — дарую тобі на пам'ять.— Він дав Тобі маленький знімок своєї сестри. — Поклади його в солдатський квиток — я в своєму ношу фотокартку Мері. Бачиш?

Тобі Джордж узяв фотографію сестри свого приятеля і довго розглядав її, а Маркус дивився на нього. Нарешті Тобі сказав:

— Яка вона гарна! Не знаю, чи можна закохатися в дівчину заочно, але я, здається, можу. Аж... аж голова обертом пішла. Щиро кажучи, я досі боявся заводити з тобою розмову про Бесс. А тепер от подумав, ми вже їдемо, і невідомо, що з нами буде, то, може, ти не образишся. Розумієш, я ніколи не можу позбутися відчуття, що я гірший за інших: ніколи не забуваю, що ім'я мені дали не батько з матір'ю, а директор сирітського будинку, що я не знаю навіть, хто були мої батьки... не знаю їхньої національності, своєї власної національності. Я вже чув од людей, що я, мабуть, напівіспанець-напівфранцуз, інші казали, що я не інакше, як напівіталієць-напівгрек, а ще інші запевняли мене, ніби я напіванглієць-напівірландець. В кожного своя теорія, а де правда — не знаю.

— Ти американець,— сказав Маркус.— Американець— і крапка. Це кожному видно.

— Авжеж,— сказав Тобі.— Це ясно. Звісно, я американець. Але знати б, з яких саме американців,

— Ти просто американець, на ім'я Тобі Джордж,— сказав Маркус.— А решта нікого не обходить. Отож сховай цю фотокартку. Ми з тобою повернемося до Ітаки, в тебе буде сім'я, і в мене буде сім'я, і ми будемо ходити один до одного в гості, слухати музику й співати пісень — заживемо, як боги.

— Знаєш, Маркусе,— сказав Тобі.— Я вірю тобі. Їй-богу, вірю. Адже ти кажеш це не задля красного слівця, не для того, щоб просто підбадьорити товариша по дорозі на фронт. Я тобі вірю й понад усе в світі хочу повернутися разом з тобою до Ітаки. Хочу там жити й хочу, щоб усе було, як ти кажеш.— Він помовчав, розмірковуючи, що могло б стати цьому на заваді.— Якщо я не сподобаюся Бесс... якщо вона покохає когось іншого... якщо вона вийде заміж на той час... я все одно оселюся в Ітаці. Розумієш, Ітака вже видається мені рідним містом. Уперше в житті я відчуваю, що в мене є рідна домівка, і сподіваюся, ти не розсердишся, що родина Маколі — це моя родина, бо саме таку родину я обрав би для себе, якби можна було вибирати. Бог дасть, я сподобаюся Бесс, і вона не покохає іншого. Бо мені вона дуже подобається.— Він говорив тепер зовсім тихо, але, попри страшенний гамір у вагоні, Маркус чув кожне його слово.— Хоч Бесс навіть гадки не має про це, вона — моя. І я робитиму все, щоб вижити й повернутися до Ітаки й до неї. Ітака — мій дім. Звідти я родом, і там я хочу жити. І померти там, якщо пощастить.

— Ми повернемося,— сказав Маркус.— Настане день, і ми всі зберемося разом в Ітаці: Бесс і ти, Мері і я, і моя мати, й Гомер, й Улісс. От побачиш.

Довго друзі сиділи замріяні, думаючи кожен про своє. Їх окликали інші хлопці, і вони озивалися, весело вигукуючи щось, і навіть заспівали разом з ними пісню, яку самі склали,— про вуличних жінок і про те, чого вони варті. І раптом, урвавши спів, Тобі спитав так, наче слова пісні навели його на цю думку.

— Ти молишся богові?

І Маркус відповів зразу ж:

— Звісно, молюся.

— В сирітському будинку,— сказав Тобі,— нас примушували молитися. Там це було законом: хочеш не хочеш, а молись.

— Ну, закон, може, й непоганий,— сказав Маркус,— але з-під палки молитва — не молитва.

— Точно, — сказав Тобі. — Через те я й покинув молитися, коли вийшов з притулку. З тринадцяти років жодного разу не помолився. Але зараз почну знову.— І, не заплющуючи очей, не схиляючи голови, не складаючи рук, він стиха заговорив, і те, що він казав, було, безперечно, молитвою: — Зроби так, щоб я повернувся до Ітаки, якщо можеш. Хай здійсниться воля твоя, але, якщо можеш, зроби так, щоб я повернувся до Ітаки. До рідного дому. Борони нас усіх. Помилуй нас. Дай притулок бездомним. Поможи мандрівникові вернутися додому, а мені — до Ітаки.

Вимовивши це, він знову підхопив слова непристойної пісні. А потім раптом загорлав:

— Амінь!

— Гарна молитва,— сказав Маркус.— Сподіваюсь, господь почує її.

Але його приятелеві, видно, спало на думку, що в своїй молитві він згадав не все, що треба було згадати, і він повів далі:

— Борони місто моє. Зроби так, щоб я ще побачив вулиці його. Борони всіх Маколі. Борони Бесс, хай вона дізнається, що я кохаю її. Борони Маркуса і Мері. Борони його матір, і його брата Гомера, і його брата Улісса. Борони їх дім і пустирище поряд з їхнім домом. Борони арфу, й піаніно, й пісні. Борони залізничну колію, щоб і я міг подивитися, як мчать нею поїзди. Борони ту землю, на якій усе це стоїть, і дай мені повернутися туди, бо серцем і душею я там, дай повернутися до Ітаки. Зроби так, щоб я повернувся до Ітаки, якщо можеш. Оце й усе.— І він знову загорлав: — Амінь!

Солдати заспівали нову пісню, яку теж склали самі. Це була пісня про скороминущість усього сущого, надто жіночого кохання, і хлопці весело смакували цинічну мудрість куплетів. Тобі і Маркус співали разом з усіма. Нараз Тобі урвав спів і запитав:

— А ти за що молишся, Маркусе?

Маркус теж покинув співати й відповів:

— За те саме, що й ти. Достоту.

І друзі знов підхопили безтурботну пісню.

Коли пісня скінчилася, у вагоні запанувала тиша. Ніякого приводу для мовчання наче й не було, але всі солдати чомусь принишкли й посмутніли. Нарешті солдат, на ім'я Джо Хіггінс, підійшов до Маркуса й Тобі і запитав:

— Що сталося, чого носи повішали? Маркусе, Тобі, де ваші пісні, де музика?

— А що вам зіграти, Джо? — спитав Маркус.

— Ет, не знаю, — відповів Джо. — Всі сороміцькі пісні ми вже переспівали, то, може, затягнемо що-небудь старе, що-небудь пристойне?.. Добре було б який-небудь псалом. Щось із того, що ми змалку пам'ятаємо.

— А чого ж, можна,— сказав Маркус.— Який псалом ти любиш, Джо?

— Ну,— сказав Джо,— тільки не смійтеся з мене... Я б хотів послухати «Опору». Знаєте, «Опора ласкава долонь твоїх».

Маркус спитав у Тобі:

— Ти знаєш слова цього псалма? Бо як не знаєш, я підкажу.

— Щоб я та не знав? — відповів Тобі.— Та я ж співав його мало не щонеділі протягом десяти років.

— Чудово,— сказав Маркус.— Тоді починаймо.— Маркус обернувся до Джо.— А ти теж підтягуй, якщо хочеш. Тут уміти співати не обов'язково. Головне, щоб хотілося!

— Згода,— сказав Джо.— Ви почніть, а я за вами.

Маркус заграв старий псалом, а Тобі заспівав:

О радість єднання, блаженство безмежне —
Опора ласкава долонь твоїх;
В ній мир і надія, вона моя тверджа —
Опора ласкава долонь твоїх.

Джо почав підтягувати Тобі, хоча й невміло, але дзвінким, приємним голосом, і тепер всі солдати у вагоні слухали їх, а дехто підходив ближче, щоб краще чути мелодію й слова чудового старовинного псалма.

Джо і Тобі співали:

Турбот я не маю, тривоги не знаю, думки забуваю сумні,
Коли я звіряюсь, коли покладаюсь на ласку долонь твоїх.

Ці слова підхопили вже всі, хто стояв навколо співаків.

Розділ 33. МАРКУСІВ ЛИСТ ДО БРАТА

Ця субота була чи не найдовшим і найтяжчим днем у житті Гомера Маколі. Те, на що він раніше не звертав уваги, раптом почало набувати особливого значення, і речі, допіру не зрозумілі, тепер розкривали перед ним свій

прихований зміст. Страшне, трагічне нічне жахіття назавжди вкарбувалося в його свідомість. Він усе робив, щоб не пустити Вістуна Смерті в Ітаку. Це йому снилося, але тепер сон обернувся в дійсність.

У кишені його лежав нерозпечатаний, непрочитаний лист від Маркуса.

Накульгуючи, Гомер увійшов до телеграфної контори. Він натомився за день і йому дуже хотілося відпочити. Найперше він зазирнув у реєстр викликів, але нових записів не було. Подивився на гачок, куди нашпилювали прийняті телеграми, але жодної нової не надійшло. Робочий день його скінчився. Гомер підійшов до старого телеграфіста й сказав:

— Містере Грогене, візьмімо в складчину два вчорашніх пироги — яблучний і з кремовою помадкою?

Старий телеграфіст встиг уже добре хильнути.

— Дякую, хлопче,— сказав він.— У складчину я піти можу, тільки пирогів не їстиму — не хочеться.

— Коли вам не хочеться, містере Грогене,— сказав Гомер,— то і я не буду. Я думав, може, ви голодні. А я зовсім їсти не хочу. Цілий день на ногах, а так і не зголоднів. Аж дивно якось. Здавалося б, коли день і ніч працюєш, апетит мусить бути вовчий, а я хоч би тобі що. О шостій з'їв полумисок овочевого рагу і більше про їжу й не згадував.

— Як твоя нога? — спитав Гроген.

— Нічого,— відповів Гомер.— Я вже забув про неї. Не заважає.— Він уважніше придивився до обличчя старого телеграфіста й лагідно сказав: — Ви п'яні, містере Грогене?

Гомер спитав це так просто й серйозно, що старий не образився.

— Атож, хлопче,— відповів містер Гроген і сів на своє місце. Потім подивився на хлопця по той бік столу.— Я куди краще почуваюся, коли п'яний.— Старий видобув пляшку й ковтнув з неї.— Я не збираюся читати тобі лекції про шкідливість алкоголю. І не казатиму того, що шамотять оті старі дурні,— мовляв, «хай мій приклад буде для тебе наукою; бачиш, що зі мною зробила горілка». Все це дурниці! Ти тепер буваєш у різних місцях, узнаєш речі, про які раніше й гадки не мав. Тож послухай, що я тобі скажу. Коли йдеться про не знайомих тобі людей, ніколи не поспішай з висновками. Навіть коли поведінка людини здається тобі непростимою,

не поспішай осуджувати її. Спершу спробуй ту людину зрозуміти! Ти вибач мені цей повчальний тон, але я тебе поважаю і хочу, щоб ти зрозумів: картати людину за те, що вона така, а не інакша — безглуздо. Я, наприклад, зовсім не знаю, хто ти, звідки, хто тебе народив і виховав, але все, що я в тобі бачу, мені подобається. І слава богу! Що ближче людина до могили, то більше радіє, що є на світі гарні люди, які житимуть, коли її не стане. Якби я не випив, то, може, й не казав би тобі цього, а це теж доводить, що не слід гудити людей, якщо вони поводяться не так, як усі. Я дуже хотів сказати тобі це, а тобі конче потрібно це знати. Виходить, добре, що я випив, бо інакше цієї розмови не було б. Зрозумів?

— Не дуже, містере Грогене, — признався Гомер.

— Я кажу тобі речі, які можуть тебе збентежити,— пояснив старий телеграфіст.— І я б тобі їх не казав, якби не був напідпитку. А зводяться вони ось до чого: радій, що ти такий, який ти є. Так, радій за себе. І знай, що людина може й мусить радіти з того, яка вона, бо якщо вона добра, то доброта її поширюється на всіх, хто її оточує, поширюється і на тебе, і на мене, і на весь світ. У тебе — добра вдача, тож радій з цього. Всі, кого ти стрічатимеш на своєму шляху, будуть вдячні тобі за це. І з першого ж погляду розумітимуть, що ти — гарна людина.

Тут Гомер раптом згадав дівчину з умебльованих кімнат, і як вона розмовляла з ним, а старий телеграфіст тим часом вів далі:

— Вони розумітимуть, що ти не зрадиш і не образиш їх. Розумітимуть, що ти не зневажатимеш їх, навіть якщо цілий світ їх зневажає. Розумітимуть, що ти побачиш у них те, чого ніхто доти не помічав. Я кажу, щоб ти знав це. І не треба червоніти. Ти велика людина вже тепер у свої чотирнадцять років. Ніхто не скаже, звідки в тебе ця велич узялася, але вона в тебе є, а тому знай про неї, не задавайся й бережи її в собі. Зрозумів?

Розсильному було страшенно ніяково, і він промимрив:

— Здається, зрозумів, містере Грогене.

— В такому разі дякую,— сказав старий телеграфіст.— Я спостерігав тебе і п'яний, і тверезий, відколи ти почав у нас працювати, і щоразу — і п'яний, і тверезий,— я бачив, що не помиляюся. Я працював у різних містах і в різних країнах. Замолоду я хотів побачити весь світ і багато де побував. Все своє життя я шукав таких, як

ти, куди б я не потрапляв, і знаходив їх, знаходив тебе скрізь і всюди, навіть у найвіддаленіших закутках землі. Деякі риси я знаходив у кожному стрічному, але мені було мало цього. І нарешті тепер, на останній своїй зупинці в Ітаці, я знайшов тебе знову, і ти став кращий ніж будь-коли й людяніший ніж будь-коли. Отож, якщо ти мене зрозумів, дякую. Що це в тебе в руці — лист? Я сказав уже все, що хотів. Читай свого листа, хлопче.

— Це лист від мого брата Маркуса,— сказав Гомер.— Я ще не мав навіть часу розпечатати його.

— То розпечатуй,— сказав старий телеграфіст.— І читай листа від свого брата. Читай уголос.

— Ви хотіли б послухати, містере Грогене? — спитав Гомер.

— Атож, якщо можна, дуже хотів би,— відповів старий телеграфіст і ще раз ковтнув з пляшки.

Гомер Маколі розірвав конверт, вийняв листа від свого брата Маркуса, розгорнув його й почав повільно читати:

«Любий Гомере!

По-перше, всі мої речі, що лишилися вдома, тепер твої, а коли вони більше не будуть тобі потрібні, віддай їх Уліссові — мої книги, патефон, пластинки, одяг, коли він буде тобі до міри, велосипед, мікроскоп, риболовні снасті, колекція мінералів з П'єдри і решта речей, що лишилися після мене. Я віддаю їх тобі, а не Бесс, бо ти тепер — найстарший мужчина в нашій родині в Ітаці. Гроші, зароблені минулого року на консервному заводі, я, звісно, віддав мамі — вам вони тепер потрібні. Але сума ця невелика, і незабаром мама й Бесс, напевно, почнуть думати про те, щоб улаштуватися на роботу. Я не маю права просити, щоб ти не пускав їх на роботу, але сподіваюся, що ти й сам їм цього не дозволиш. Я покладаюся на тебе, бо я теж зробив би так на твоєму місці. Мама, звісно, захоче піти працювати, та й Бесс теж. Але ти стій на своєму. Не знаю, чи зможеш ти годувати родину, не кидаючи школи, але сподіваюся, що ти знайдеш якийсь вихід. Крім кількох доларів, без яких мені просто не обійтися, я всю свою солдатську платню переказую мамі, але її вам не вистачить. Мені нелегко приступати до тебе з такими вимогами, тим паче, що сам я почав працювати тільки в дев'ятнадцять років, але мені чомусь віриться, що ти можеш те, чого я не міг.

Я скучу за тобою і часто про тебе згадую. Я не нарікаю на долю, і хоч я ніколи не визнавав війни, — бо знаю,

що всяка війна — це безумство, навіть коли вона необхідна,— я пишаюся, що служу своїй країні, цебто й Ітаці, і рідному дому, і нашій родині. Мої вороги — не люди, бо люди не можуть бути моїми ворогами. І річ не в тім, хто вони, який колір шкіри мають і яким богам уклоняються: я воюватиму не з людьми, не з собі подібними, я з тією скверною, якої і сам мушу позбутися, скверною, що перетворює людину на звіра.

Я не відчуваю себе героєм. Видно, не народжений для таких почуттів. І ненависті в мене немає. Я б навіть не сказав, що став патріотом, бо завжди любив свою країну, свій народ, наше місто, наш дім і нашу сім'ю. Я волів би не служити в армії. Я волів би, щоб не було війни. Та коли вже вийшло так, що я став солдатом і вирушаю на фронт, то воюватиму не за страх, а за совість. Я не знаю, яка доля чекає на мене, але готовий до всього. Мені дуже страшно,— тобі я можу признатися в цьому,— але я знаю: надійде час, я зроблю все, чого вимагає від мене обов'язок, а може, навіть більше. Але скрізь і завжди я коритимуся тільки наказові сумління. Зі мною хлопці з усіх кінців Америки, з тисяч і тисяч таких міст, як Ітака. Мене можуть убити на війні. Скажу тобі відверто: мені зовсім не хотілося б умирати. Понад усе в світі я хочу повернутися до Ітаки й жити багато-багато років з тобою, з мамою, сестрою й братусем. Я хочу повернутися, й побратися з Мері, й обзавестися власним домом і сім'єю.

Схоже на те, що нас незабаром відправлять на фронт. Ніхто не знає, на який саме фронт, але все свідчить про те, що ми вирушимо дуже скоро. Тим-то, можливо, я довго не зможу тобі писати. Сподіваюсь, це не останній мій лист. А як вийде, що останній,— не думай, що ти мене втратив. Не вір, що мене більше немає, і не дозволяй іншим повірити в це.

Я заприятелював тут з одним хлопцем-сиротою — його немовлятком підкинули до притулку. Дивно, що з-поміж усіх хлопців саме він став моїм другом. Його звуть Тобі Джордж. Я розповів йому про Ітаку й про нашу сім'ю. Коли-небудь я приїду з ним до Ітаки.

Читаючи цього листа, не засмучуйся. Я радий, що з усієї родини Маколі воювати пішов саме я; було б дуже прикро й несправедливо, якби на моєму місці був ти.

В листі я можу сказати тобі те, чого не міг би висловити вголос. З-поміж усіх Маколі ти — найкращий. І ти

повинен лишатися найкращим: хай ніщо й ніколи тобі в цьому не заважає! Зараз тобі чотирнадцять, але ти повинен дожити до двадцяти, а потім до тридцяти, і сорока, і п'ятдесяти, і шістдесяти. Ти повинен сповна прожити все своє життя. Я вірю, що так воно й буде. Я завжди буду з тобою. Адже саме за тебе ми воюємо в цій війні. Так, саме за тебе, мого брата. Я не міг би сказати тобі цього віч-на-віч. Ти кинувся б на мене й обізвав би мене йолопом, а тим часом усе, що я пишу,— чистісінька правда. Я напишу твоє ім'я, щоб ти пам'ятав: Гомер Маколі. Ось хто ти. Я дуже скучу за тобою. Страшенно хочу знову побачити тебе. Коли ми зустрінемося, я дам тобі побороти мене й покласти на обидві лопатки у вітальні перед очима в мами, Бесс, Улісса, а може, навіть і в Мері — гаразд, клади, я ж бо так радітиму, що знову бачу тебе! Хай благословить тебе господь. Прощавай.

Твій брат *Маркус*»

Читаючи листа, розсильний сів. Він читав дуже повільно, і раз у раз йому до горла підступали сльози й серце стискалося, як тоді, в домі мексіканки, і вночі, коли він плакав, кружляючи по Ітаці на велосипеді. Скінчивши читати, він підвівся. Руки його тремтіли. Закусивши губу, він подивився на старого телеграфіста, якого цей лист зворушив не менше, і ледь чутно прошепотів:

— Якщо брата вб'ють на цій триклятій війні, я плюну на весь світ. Я зненавиджу його раз і назавжди. І хай тоді ніхто не жде від мене добра. Я буду ненавидіти, ненавидіти, ненавидіти...

Голос його урвався і, ридаючи, він підбіг до шафи, скинув форму і, на ходу надягаючи свій піджак, вибіг з контори.

Старий телеграфіст довго сидів не рухаючись. В кімнаті було дуже тихо. Нарешті він покрутив головою, допив віскі, підвівся й озирнувся довкола.

Розділ 34. ЦІЛУЮ...

Візерунок життя ітакійців так само, як візерунок життя цілого людства, складався на перший погляд з ліній заплутаних і позбавлених сенсу, але в міру того, як дні і ночі зливалися в місяці й роки, візерунок цей набував гармонійності й краси. Лінії, що позначали потворність, пом'якшувалися благородними лініями милосердя. Сили

жорстокості блякли й сходили нанівець — їх витісняли могутніші сили людяності. Зловісні барви кривди згасали під яскравими барвами правди, і разом вони утворювали колір навіть прекрасніший, ніж різке сяйво голої істини.

Багато разів оживав телеграфний апарат, і містер Гроген, сідаючи за друкарську машинку, вистукував послання любові й надії, нещастя й смерті — послання, що їх всесвіт адресував своїм дітям: «Їду додому», «З днем народження», «Воєнне міністерство з глибоким сумом сповіщає, що ваш син...», «Зустрічай мене на Південному Тихоокеанському вокзалі», «Цілую», «В мене все гаразд», «Прощай». Скільки таких послань розносив Гомер Маколі!

У вітальні дому Маколі бриніла арфа, й почуття висловлювалися словами пісні. А солдати йшли все далі й далі дорогами війни — долом і горою, морем-океаном, на крилах літаків — до нових країн, нових днів і ночей, нових снів, нових і незвичних почуттів, назустріч неймовірному гуркоту, неймовірним випробуванням, незвіданим, нелюдським небезпекам. Обличчя тих, що жили, ледь помітно змінювалися — обличчя Маркуса, Тобі, Гомера, Спенглера, Грогена, місіс Маколі, Улісса, Діани, Оггі, Лайонела, Бесс, Мері, дівчини з умебльованих кімнат, Розалі Бокем-Скокем, містера Ари, його сина Джона, Великого Кріса, міс Гікс і навіть містера Механо.

Товарний поїзд з негром на гальмовій площадці мчав далі. Ховрашок позирав на світ із своєї нірки. Абрикоси на дереві містера Гендерсона набували усмішливої сонячної барви, так само як веснянки на носах у хлопців, що приходили їх красти. Квочка походжала із своїм виводком курчат. Улісс спостерігав. Гомерова нога загоїлася, й він більше не кульгав. В Ітаку прийшов великдень. А потім прийшла неділя після великодня. А потім іще одна неділя, і ще, і ще, і ще.

Цієї неділі всі Маколі, а з ними Мері Аріна, сиділи в пресвітеріанській церкві. Улісс сидів у притворі. Просто перед ним — релігії відомі такі випадки — сидів чоловік з лисою головою. Від неї не можна було відірвати очей: вже сама форма її гідна була якнайпильнішої уваги — справжнісіньке яйце! Півдесятка волосинок, що самотньою купкою росли на цій лисині, мали вигляд непристойний і задерикуватий. Зморшка, що ділила голову навпіл, як екватор — землю, була чудом творіння. Улісс дивився на лису голову мов заворожений.

Преподобний Холлі та його паства тим часом виконували благочестивий речитатив з житія господнього. Спочатку преподобний Холлі читав строфу, а потім паства підхоплювала суголосним притишеним хором.

— «Побачивши ж народ, зійшов Він на гору,— співучо читав преподобний Холлі,— і, як сів, приступили до Нього учні Його».

А паства підхоплювала:

— «І відкрив Він уста свої, і навчив їх, глаголючи:

Блаженні убогі духом, бо їхнє Царство Небесне.

Блаженні засмучені, бо вони втішаться.

Блаженні лагідні, бо вони осягнуть землю.

Блаженні голодні та спраглі правди, бо вони нагодовані будуть.

Блаженні милостиві, бо помилувані вони будуть.

Блаженні чисті серцем, бо вони побачать Бога.

Блаженні миротворці, бо вони синами Божими названі будуть.

Радійте та тіштеся... Ви — сіль землі... Ви світло для світу.

Так нехай ваше світло світить перед людьми, щоб вони бачили ваші добрі діла й прославляли Отця вашого, що на небі...»

Поки в церкві тривало сольне й хорове читання святого письма, Улісс Маколі розглядав лисину. Раптом об'єкт його уваги прикрасився мухою, яка й собі заходилася досліджувати безволосу голову, вмить пожвавивши цікавість малюка. З хвилину він стежив за мухою, відтак повільно простяг руку, щоб упіймати її, але місіс Маколі перехопила його руку й лагідно затримала в своїй. Видивляючись на лисину й на муху і поволі поринаючи в солодку напівдрімоту, Улісс бачив тепер перед собою не гладеньку лискучу шкіру, а пустелю. Зморшка на тій шкірі обернулася на струмок, сім волосинок — на пальми, а муха — на лева. Потім Улісс опинився в своєму недільному костюмчику на березі струмка, а лев стояв на другому березі. Улісс стояв і дивився на лева, а лев зупинився навпроти й дивився просто на нього. А в церкві тим часом усе читали й читали святе письмо.

Улісс побачив, що недалеко від нього на піску спить араб у просторих шовкових шатах. Поряд з арабом лежить чи то мандоліна, чи то щось схоже на неї і стоїть глечик з водою. Улісс побачив, як лев, такий же тихий

і умиротворений, як спляча людина, підходить до араба й обнюхує його голову — просто знічев'я, а не для того, щоб з'їсти.

Читання святого письма скінчилося. Могутньо, на повні груди зітхнув церковний орган, хор і парафіяни заспівали псалом «Тверджа непорушна».

Пустеля зникла. Натомість Улісс побачив неозорий океан, а сам він був у воді — ліпився до скелі, що високо здіймалася над водяною широчінню. Тільки голова і руки його були над водою. Він озирався, шукаючи очима порятунку, але бачив тільки синю гладінь. Та незважаючи на це, він був повен віри й надії. І нарешті Улісс побачив, як здалеку до нього по воді йде велетень — Великий Кріс. Великий Кріс підходить до Улісса, мовчки нахиляється, бере за руку і, піднявши, ставить на прозору поверхню. За мить, однак, Улісс провалюється у воду й борсається в ній, але Великий Кріс знову витягує його й ставить на ноги. Тримаючи хлопця за руку, Великий Кріс разом з ним іде по воді. Ген далеко, на обрії, бовваніють вежі прекрасного білокам'яного міста, оточеного зеленим садом. Велетень і хлопчик прямують до цього міста.

Співи скінчилися. Раптом хтось поторсав Улісса за плече. Він здригнувся й прокинувся. Його розбудив Лайонел, і в руці Лайонел тримав тацю на пожертви. Улісс знайшов свою монетку, поклав її й передав тацю матері.

Лайонел єлейно й вельми таємниче прошепотів Улісові:

— Ти вже спас свою душу?

— Га? — спитав Улісс.

— Ось прочитай,— сказав Лайонел і вручив приятелеві брошурку релігійного змісту.

Улісс покрутив книжечку в руках, але не зумів прочитати надрукований величезними літерами заголовок: «Ти вже спас свою душу? Це ніколи не пізно зробити!»

Обійшовши притвор, Лайонел тим часом запитував те саме в літнього добродія:

— Ви вже спасли свою душу?

Чоловік суворо подивився на хлопця й просичав:

— Іди, іди собі.

Перше ніж піти, Лайонел, однак, з виглядом великомученика простяг літньому добродієві одну з брошурок. Розсердившись, добродій мовчки вибив брошурку з

Лайонелевої руки; хлопець злякався: скидалося на те, що йому й справді доведеться прийняти муки за віру!

Дружина літнього добродія пошепки спитала в чоловіка:

— Що сталося, любий?

— Цей хлопець спитав у мене, чи я спас свою душу, — відповів той.— А потім дав мені оце!..— Він нахилився, підняв з підлоги брошурку й показав її дружині.— Дав мені оце читво! — І літній добродій роздратовано прочитав уголос: — «Ти вже спас свою душу? Це ніколи не пізно зробити!»

Дружина заспокійливо поплескала літнього добродія по руці й сказала:

— Навіщо хвилюватися, любий. Звідки ж хлопцеві знати, що ти аж тридцять років був місіонером у Китаї?

Пожертви збиралися під тихий, ніжний акомпанемент органа; високий жіночий голос виводив псалми. Лайонел, Оггі, Шег та багато інших юних ітакійців стояли в центральному проході з тацями в руках. Коли музика скінчилася, хлопці мовчки, з незвичною й кумедною поважністю промарширували до столу перед кафедрою, склали гіркою таці й розійшлися кожен до своїх батьків.

Розділ 35. ЛЕВУ НА СМІХ

Після церковної відправи й недільного обіду Огаст Готліб у своєму палісаднику лагодив драну тенісну сітку, сподіваючись ще зробити з неї щось путнє. Інок Хоппер, його одноліток, біжачи вулицею, побачив Оггі, зупинився як укопаний і, швидко кліпаючи очима, почав спостерігати, що робить його приятель. В руках у Інока була камера від бейсбольного м'яча; дивлячись на Оггі, він щосили вдарив нею об тротуар. Камера високо підскочила, Інок впіймав її й знову вдарив об тротуар, потім ще раз упіймав і ще раз ударив. Інок Хоппер був найверткіший хлопець в Ітаці, а до того ж найпрудкіший, найзавзятіший і найгаласливіший.

— Ти що робиш, Оггі? — спитав він.

— Сітку.

— Нащо? — спитав Інок.— На рибу?

— Ні,— відповів Оггі.— На звіра.

Інокові Хопперу набридло дивитися.

— Слухай,— сказав він,— ходімо погуляємо в бейсбол. Або полізли на водокачку!

— Ні, мені треба полагодити сітку,— мовив Оггі.

— Та нащо вона тобі здалася? — нетерпляче вигукнув Інок.

— Ловити звірів.

— Де ти тут бачив звірів? Ходім краще зі мною. Гайда на Малагу, скупаємося.

— Ще й яких звірів ловитиму! — сказав Оггі.

— Цією тенісною сіткою ти й блохи не впіймаєш. Нумо краще погуляємо в що-небудь. Або полізли зайцями в «Біжу» — там сьогодні фільм про Тарзана!

— Спочатку я впіймаю собаку,— сказав Оггі,— щоб перевірити сітку. А якщо вона витримає, то наловлю такого, що тобі й не снилося!

— Та це ж просто драна тенісна сітка,— сказав Інок.— Ти нею нічого не впіймаєш. Ходімо в парк до в'язниці, побалакаємо з арештантами.

— Ні, мені треба сітку закінчити. Я хочу її сьогодні випробувати. А як побачу, що вона міцна, то завтра таке буде, таке буде!..

— «Буде, буде»! Що буде? У нас тут ніяких звірів немає. Одна корова. Дві собаки. З півдесятка кролів. Кілька курей. Звідки ж воно візьметься, оте твоє «буде»?

— Та ти подивись, яка це сітка,— сказав Оггі.— Такою й ведмедя впіймати можна.

— Слухай, я тобі серйозно кажу, ходім куди-небудь,— сказав Інок.— Ну нащо тобі здалось оце дрантя? Такою сіткою ти не тільки ведмедя, а й іграшкового ведмедика не впіймаєш. Гайда до китайського кварталу, пройдемося головною вулицею.

Огаст Готліб на мить опустив сітку, щоб обміркувати цю ідею. Потім подивився на Інока Хоппера й спитав:

— Ти боїшся китайців?

— Отакої! — обурився Інок. — Я нікого не боюся. Вони якби й схотіли, мене б не спіймали. Не наздогнали б. Я ж знаєш як бігаю!

— Від лева однаково б не втік.

— Не втік?! Він би тільки й бачив мене, твій лев. Я від будь-кого втечу: від тигра, ведмедя, китайця — від будь-кого! Мене ніхто наздогнати не годен. Слухай, ходім через залізницю на спортивний майданчик, пограємось там з хлопцями.

— Тебе, мабуть, і сіткою впіймати важче, ніж лева,— сказав Оггі.

— Немає такої сітки, щоб мене впіймала, — сказав Інок.— Ходімо на ярмаркову площу, побігаємо наввипередки. Даю тобі сто метрів фори.

— Тебе й власний батько не впіймає, — сказав Оггі.

— Ще б пак,— сказав Інок.— Тільки б він мене й бачив.

Тут до них підійшов Лайонел.

— Що це ти робиш, Оггі? — спитав він.

— Сітку. Ловити звірів.

— Він цією сіткою й блохи не впіймає, Лайонеле,— сказав Інок.— Ходім. Ходім на пустирище, погуляємо в м'яча.

— Це ти мені? — спитав Лайонел.

— Атож, тобі. Ходім. Ти мені кидатимеш щосили, а я тобі — легенько. Гайда, вже й так півдня пропало.

— Гаразд, ходім, — сказав Лайонел. — Тільки цур — кидатися легенько. Бо я з м'ячем не дуже вправний. Іноді замість руками носом ловлю. Або лобом. А потім з гулями ходжу.

— Гаразд, не бійся. Кидатиму легенько. Ходім!

Інок Хоппер і Лайонел Кебот перейшли через вулицю на пустирище, а Оггі знов узявся до роботи. Незабаром він скінчив шити: тепер в руках у нього була майже квадратна сітка. Хлопець розтяг її на землі, закріпивши кінці кілками, і почав з гордістю оглядати. Через паркан на його подвір'я переліз Шег Мануг'ян.

— Що це в тебе? — спитав він.

— Сітка. Ловити звірів. Допоможеш мені випробувати її?

— Допоможу. А як це робиться?

— Дуже просто,— сказав Оггі.— Я візьму сітку й сховаюся за крамницею Ари. А ти покличеш Інока. Він на пустирищі гуляє в м'яча з Лайонелем. Інок бігає швидше за лева. Виходить, і впіймати його важче, ніж лева. Якщо сітка витримає Інока, то вона будь-кого витримає. Ну, почали. Я ховаюся. Готово. Гукай Інока. Скажи, що хочеш у нього щось спитати.

— Гаразд.— Шег обернувся до пустирища і голосно крикнув: — Іноку! Агов, Іноку!

Інок Хоппер озирнувся й ще голосніше крикнув у відповідь:

— Чого тобі, Шегу?

— Ходи сюди,— кричав Шег.— Я хочу в тебе щось спитати.

— Що ти хочеш спитати? — кричав Інок.

— Ходи сюди, тоді й почуєш.

— Гаразд,— крикнув Інок і помчав до Шега.

Лайонел рушив слідом за ним, не знаючи, що робити — теж бігти чи йти повільно.

— Ну, все, Шегу,— прошепотів Оггі.— Тепер мерщій сюди, ховайся! Коли він вибіжить з-за рогу, ми вискочимо й накинемо на нього сітку. Ясно?

Інок мчав до них, горлаючи:

— Гайда на Малагу, скупаємося! Півдня вже змарнували! Скільки можна воловодитися!

Інок вилетів з-за рогу крамниці містера Ари. Оггі й Шег вискочили йому назустріч і накинули на нього сітку. Але Інок Хоппер і справді нісся, як дикий звір, може, навіть як лев. Мужні мисливці відчайдушно намагалися вдержати його, але сітка не витримала, і незабаром Інок Хоппер був уже на волі. Випробування анітрохи не образило його, а, навпаки, розвеселило й додало йому ще більшої енергії.

Він стукнув м'ячем об тротуар і загорлав:

— Ну, ходім, Оггі! Гайда! Цією сіткою навіть блохи не впіймаєш. Гайда! Годі воловодитися!

— Гаразд,— сказав Оггі й закинув сітку до себе на подвір'я. — Ходім у парк, побалакаємо з арештантами.

Оггі, Інок, Шег, а трохи позаду Лайонел рушили до парку, в якому стояв будинок суду. Незабаром Інок Хоппер випередив своїх товаришів на цілий квартал. Він кричав їм здалеку:

— Наддайте ходи! Чого ви плентаєтеся? Швидше не можете?

Інок кинув м'ячем у пташку, що сіла на дерево, але не поцілив.

Розділ 36. ДЕРЕВА Й ЛОЗИ

Томас Спенглер і Діана Стід поїхали в неділю за місто покататися навколо Кінгсбурга. Машина була стара, на два місця, з відкидним верхом.

— Дивись, смоковниці,— показав Спенглер на дерева, за якими починалися виноградники.— Оті лози за ними — мускатних сортів. А це — маслини. А онде стоїть окремо гранатове дерево. А це вже лози іншого сорту —

малага. Дивись, цілий персиковий сад. А тут починається абрикосовий. Ця долина — найпрекрасніша в світі. Бачиш, горіхове дерево? А оце поряд — хурма. Чого тільки в нас тут не росте!

— Любий,— сказала дівчина,— ти просто закоханий у дерева — правда?

— Я в усе закоханий,— сказав Спенглер і квапливо додав: — Тільки не питай, чи я кохаю тебе. Кохаю. І тебе, і весь світ, і все, що в ньому є.— Він голосно промовив: — Я бачив чисту річку життя, прозору, мов кришталь. І посеред її течії й по берегах здіймалися дерева життя, на яких росли двадцять різних плодів. Листя ж цих дерев зціляли людські недуги. — Спенглер поцілував дівчину в щоку біля ока.

— Любий,— сказала вона,— ти щасливий?

— Атож, атож,— квапливо закивав головою Спенглер.— Я взагалі не люблю цих балачок про щастя й не знаю, чи існує воно в чистому вигляді, та якщо існує, то, мабуть, я його тепер відчуваю. Дивись, он іще один маслиновий гай.— Він обняв дівчину вільною рукою й сказав: — Ти навіть не уявляєш собі, як я її чекаю. І весь час думаю: хто ж це буде? Я хотів би, щоб була дівчинка. Хотів би мати маленьку дівчинку, в усьому схожу на тебе. І щоб голос у неї був твій.— А потім він додав ніжно: — Я гадав, що ти дурненька.— Він поцілував її в уста.— Але той, хто здатний на таке, не може бути дурний. А ти здатна.

— Ах, любий, я теж не можу її дочекатися, — сказала вона.— І мені зовсім не страшно. Аніскілечки.

Маленький автомобіль їхав понад річкою Кінгс, на розлогому березі якої італійці влаштовували свої пікніки. Цієї неділі там зібралися п'ять великих компаній: італійці, греки, серби й хорвати, вірмени й американці. Кожен гурт розважався й танцював під свою музику. Спенглер на кілька хвилин зупиняв машину біля кожної компанії, щоб послухати музику й подивитись на танці. І щоразу ділився з Діаною своїми враженнями.

— Тут зібралися греки,— казав він.— Я їхню музику відразу впізнав — приятелював колись із грецькою сім'єю. Бачиш, як танцює дівчина? Так танцюють у них на батьківщині.

Вони від'їхали на невелику відстань і зупинилися знову.

— А онде вірмени,— сказав Спенглер.— Їх з іншими не сплутаєш: бачиш, скільки там дітей і священиків! Вони вірять у бога і в те, що людина повинна мати багато дітей. Вірмени чимсь схожі на греків. І чимсь на всіх інших людей. Ти подивись, як витанцьовує отой дідусь! А музика яка — чуєш?

Машина рушила далі й знову зупинилася.

— А це, по-моєму, серби й хорвати,— сказав Спенглер. — І інші югослави теж. Вони всі — як брати.

Він обняв дівчину й прошепотів:

— Знаєш, я хотів би, щоб вона була сербинкою, ну, і трошечки грекинею. Не завадило б, щоб і вірменкою, італійкою, полькою й росіянкою. І щоб мала трохи німецької, іспанської й французької крові, щоб мала щонебудь від кожного народу в світі.

Вони від'їхали й зупинилися знову.

— А цих людей ти й сама знаєш,— сказав Спенглер дівчині.— Італійці. Корбетт, мабуть, теж десь тут, серед них, з жінкою й дітьми. Чуєш, як вони співають? «O Sole Mio».

Автомобіль під'їхав до останньої компанії, найгаласливішої. Тут усе ходило ходором, завивали бугі-вугі, свінг і джайв, і викаблучували їх так, що аж страшно було дивитися.

— Американці! — сказав Спенглер.— А це ж всі вони — греки, серби, поляки, росіяни, вірмени, німці, іспанці, португальці, італійці, абіссінці, євреї, французи, англійці, шотландці, ірландці,— ти подивись, ти послухай, що вони виробляють!

Вони подивилися, послухали, а потім рушили далі.

Розділ 37. ІТАКА, МОЯ ІТАКА!

Надвечір в Ітаку прибув пасажирський поїзд Сан-Франціско — Санта-Фе, і з нього зійшло дев'ять чоловік, серед них двоє молодих солдатів. Та перше ніж поїзд рушив далі, з вагона вийшов третій солдат. Накульгуючи на ліву ногу, він повільно попростував до міста.

Перший солдат сказав своєму приятелеві:

— Ну, брате, ось ми й в Ітаці. Вдома.

— Ось вона! — сказав другий солдат.— Господи, ось вона! — І він радісно заспівав.— Вдома! Вдома! Це ж моя Ітака! — А потім сказав. — Не знаю, як ти, а я

інакше не можу, — і, ставши навколішки, поцілував цементну підлогу вокзала.— Здрастуй, Ітако! І ще раз, здрастуй! І ще раз!

— Ходім, Генрі,— покликав перший солдат.— Встань. Люди ж дивляться. Ще подумають, що ми з тобою божевільні.

— Хай думають,— сказав Генрі.— Я інакше не можу. Господи, це ж моя Ітака! — Він підвівся й узяв приятеля за руку.— Ходім, Денні, ходім швидше.

— Гадаєш, тільки твої рідні здивуються, як побачать тебе? — сказав Денні.— От побачиш, що буде з моїми, коли я з'явлюся! Квадратними очима дивитимуться!

Двоє солдатів завернули на вулицю, де стояла крамничка містера Ари, і тут раптом кинулися бігти. Один солдат стрімголов злетів на ганок ближчого будинку, а другий — на ганок сусіднього. Елф Райф вигулькнув з-за рогу і, зупинившись у палісаднику між двома будинками, став чекати, що буде далі. Двері обох будинків розчинилися водночас. Жінки, що їх відчинили, водночас обняли солдатів. І зразу ж до них з розпростертими обіймами повибігали чоловіки, діти й інші жінки. Елф Райф першим побачив помилку й загорлав:

— Це ж не наш! Не наш! Це Денні Бут, сусідський хлопець! Він не в ту хату поліз! Хіба ви не бачите?! Це ж син місіс Бут! А наш онде цілується з місіс Бут! Це не наш, мамо, не наш!

— Здрастуй, Денні,— сказала місіс Райф Денні Буту.— А ми думали, що ти — Генрі.

— Нічого, місіс Райф,— сказав Денні.— Тепер я піду привітаюся з мамою. Ходімте всі разом!

На ганку сусіднього будинку Генрі Райф казав місіс Бут:

— Добридень, місіс Бут! Ходімте до нас. Всі, всі, будь ласка! Ох і радий же я, що ми знову зустрілися, місіс Бут! — Він поцілував її ще раз.— Денні онде, біля нашої хати, цілується з моєю мамою.

Обидва подвір'я заповнилися людьми, що радісно бігали від будинку до будинку, а Елф Райф весь час горлав:

— Це не наш, онде наш! Поліз не в ту хату! Він живе в сусідній хаті! Агов, Генрі, мама тут! А то місіс Бут! То ж не наша хата, Генрі!

Розділ 38. ЛЮБОВ НЕВМИРУЩА, НЕНАВИСТЬ ВМИРАЄ ЩОМИТІ

В неділю по обіді, прогулюючись по Ітаці, Гомер Маколі, його сестра Бесс, його брат Улісс та їхня приятелька Мері Аріна проходили повз чергу перед кінотеатром «Кінема» й побачили в ній Лайонела. Гомер зупинився.

— Здоров,— сказав він.— Зібрався в кіно?

— В мене грошей немає.

— Чого ж ти тоді стоїш у черзі?

— Ми з Оггі, Шегом та Іноком пішли в парк до в'язниці побалакати з арештантами. А потім вони мене прогнали. Ну, я походив-походив, бачу, люди тут стоять, і собі став теж.

— І давно стоїш? — спитав Гомер.

— Та вже, мабуть, годину.

— А кіно ти хочеш подивитися? — спитав Гомер і вийняв з кишені гроші.

— Та не так, щоб дуже. Це я просто так тут став, знічев'я. А взагалі я кіно не дуже люблю.

— Ну то ходім з нами,— сказав Гомер.— Погуляємо по центру, подивимось на вітрини, а потім — додому. Ходім.— Він підняв линву, й Лайонел, підпірнувши під неї, вийшов із черги.

— Дякую,— сказав Лайонел.— Мені вже й самому набридло стовбичити там.

Вони пішли далі. Раптом Улісс зупинився, смикнув брата за рукав і показав на тротуар. Під ногами в малюка лежала монетка — один цент, портретом Лінкольна догори.

— Центик! — сказав Гомер.— Підніми його, Уліссе, це на щастя. Завжди носи його з собою, і тобі щаститиме.

Улісс підняв монетку й радісно всміхнувся.

Коли вони проходили повз телеграфну контору по той бік вулиці, Гомер зупинився й подивився на неї.

— Отут я працюю,— сказав він.— Майже півроку.— Він замовк, а потім пробурмотів: — А здається, ніби цілих сто років.— Зазирнувши у вікно контори, він здивувався: — Невже то містер Гроген там сидить? Сьогодні ж наче не його зміна! Заждіть хвильку,— сказав він своїм супутникам,— я зараз.

Він кинувся через вулицю й вбіг до контори. Телеграфний апарат на столі перед містером Грогеном

стрекотів, але старий телеграфіст не записував телеграму. Гомер підбіг до нього й крикнув:

— Містере Грогене! Містере Грогене!

Але старий не озивався.

Розсильний вискочив з контори, майнув на той бік вулиці й сказав своїм супутникам:

— Містер Гроген погано почувається. Я залишуся й догляну його, а ви йдіть додому. Я скоро повернуся.

— Гаразд, Гомере,— сказала Бесс.

— А що з ним? — спитав Лайонел, не знаючи, про кого йдеться.

— Потім поясню, зараз ніколи,— відповів Гомер.— Ідіть додому. Він просто стара людина, Лайонеле.

Гомер повернувся до контори й кілька разів поторсав містера Грогена за плече. Потім побіг до глечика з водою, наповнив паперовий стаканчик і плеснув воду в обличчя старому. Містер Гроген розплющив очі.

— Це я, містере Грогене,— сказав Гомер.— Я не знав, що сьогодні ваша зміна, а то прийшов би. Я ж завжди приходжу, коли ви працюєте в неділю. Добре, що ми вийшли погуляти і я побачив вас. Зараз я збігаю по каву.

Старий похитав головою, простяг руку до телеграфного ключа й сигналом зупинив телеграфіста на тому кінці дроту. Потім вставив у друкарську машинку бланк і почав друкувати телеграму.

Гомер помчав до бару Корбетта й попросив чашку кави.

— Хазяїн заварює свіжу каву, Гомере,— сказав бармен Піт.— Зажди хвильку.

— А готової зовсім нема? — спитав Гомер.

— Всю випили. Він щойно поставив новий кавник.

— Мені страшенно потрібна чашка кави,— сказав Гомер.— Я повернуся на хвильку до контори, а потім прибіжу ще раз. Може, на той час скипить.

Коли Гомер ускочив до контори, телеграфний апарат знову стрекотів, але містер Гроген не приймав телеграму. Гомер знову поторсав його.

— Містере Грогене, вам передають телеграму, а ви не записуєте! Зупиніть їх, містере Грогене, хай трохи заждуть! Корбетт саме заварює нову каву, я вам зараз її принесу. Зупиніть їх, містере Грогене. Ви ж їх не чуєте!

Гомер вискочив з контори.

Старий телеграфіст подивився на телеграму, яку друкував. Він перечитав те, що вже встиг записати:

«ІТАКА КАЛІФОРНІЯ САНТА-КЛАРА-АВЕНЮ 226 МІСІС
КЕЙТ МАКОЛІ
ВОЄННЕ МІНІСТЕРСТВО ІЗ СУМОМ СПОВІЩАЄ
ЩО ВАШ СИН МАРКУС...»

Старий телеграфіст спробував підвестися, але приступ почався знову, і він схопився за серце. А за мить повалився на свою машинку.

Гомер Маколі ввійшов до контори; на блюдці в його руці подзенькувала чашка з кавою. Підійшовши до старого, він поставив каву на стіл. Телеграфний апарат більше не стрекотів, і в конторі було напрочуд тихо.

— Містере Грогене! — сказав Гомер.— Що з вами? — Він підняв голову старого, щоб зазирнути йому в обличчя, і в цю мить помітив недодруковану телеграму. Ще не прочитавши її, Гомер зрозумів, про що в ній ідеться, зрозумів, але не захотів повірити в це. Він стояв, закам'янілий, підтримуючи старого, і шепотів: — Містере Грогене! Містере Грогене!..

До контори ввійшов недільний розсильний Фелікс. Він подивився на Гомера й старого телеграфіста і запитав:

— Що сталося, Гомере? Старому погано?

— Він помер,— відповів хлопець.

— Ти з глузду з'їхав!

— Ні,— відповів Гомер, і в голосі його забриніла лють.— Він мертвий.

— Я покличу містера Спенглера,— сказав Фелікс. Він зняв телефонну трубку, набрав номер, почекав, а потім повісив її й сказав: — Його немає вдома. Що ж нам робити? — Він підійшов, щоб подивитися на недодруковану телеграму, з якої Гомер не зводив очей. Прочитавши її, Фелікс сказав: — Телеграма ж не закінчена, Гомере. Може, твого брата тільки поранило, або він пропав безвісти.

Гомер подивився на містера Грогена й відповів:

— Ні, він чув кінець телеграми. Він не додрукував його, але він його чув.

— А може, й не чув,— сказав Фелікс.— Я ще раз спробую додзвонитися до містера Спенглера. Може, він уже повернувся.

Гомер Маколі обвів поглядом телеграфну контору. І раптом він плюнув із страшним гнівом і відразою. Потім сів і втупився очима просто перед себе. Очі його були сухі.

Томас Спенглер, повертаючись з прогулянки, зупинив машину перед телеграфною конторою й посигналив. Фелікс вискочив з дверей і підбіг до машини.

— Містере Спенглере! — закричав він.— Я весь час вам дзвоню. Сталося лихо! Містер Гроген... Гомер каже, що містер Гроген умер!

— Їдь додому,— сказав Спенглер Діані Стід.— Я затримаюся. Вечеряй без мене. І краще переночуй сьогодні в батьків.— Він вийшов з машини й поцілував дівчину.

— Добре, любий,— сказала вона.

Спенглер поспішив до контори. Подивившись спочатку на містера Грогена, потім на Гомера, він сказав Феліксові:

— Подзвони докторові Нельсону, 11—33. Попроси негайно прийти.

Спенглер підняв старого з стільця й відніс його на кушетку, що стояла в глибині контори. Потім підійшов до Гомера Маколі й сказав:

— Не побивайся, Гомере. Містер Гроген був стара людина. Він умер саме так, як хотів умерти. Не побивайся, хлопче, не треба.

Телеграфний апарат застрекотів, і Спенглер підійшов до нього. Сівши в крісло містера Грогена, він побачив незакінчену телеграму. Він довго дивився на неї, а потім звів очі на Гомера, який сидів по той бік столу. Відтак викликав телеграфіста на другому кінці дроту й попросив повторити незакінчене повідомлення. Той повторив його від початку до кінця. Спенглер передав, що тимчасово припиняє прийом. Потім підвівся, підійшов до свого столу й сів, втупившись очима кудись у простір. Рука його машинально лягла на круто зварене яйце, що мало принести йому щастя. Так само машинально він постукав яйцем об стіл, шкаралупа тріснула, Спенглер повільно облупив яйце і в нападі відчаю з'їв його. Помітивши шкаралупу на столі, він зметнув її в кошик для сміття.

— Феліксе,— сказав він,— виклич телеграфіста Гаррі Берка, скажи, щоб негайно йшов сюди. Коли прийде лікар, попроси його, щоб він сам щодо всього розпорядився. А я з ним пізніше побалакаю.

Гомер Маколі підвівся, підійшов до друкарської машинки й вийняв з неї незакінчену телеграму. Копію він

настромив на гачок, де зберігалися інші копії, а саму телеграму згорнув і поклав у конверт, який сховав у кишеню піджака.

Спенглер підійшов до розсильного й обняв його за плечі.

— Ходім, Гомере,— сказав він.— Ходім пройдемося.

Вийшовши з телеграфної контори, вони два квартали пройшли мовчки. Нарешті Гомер заговорив:

— Ну, що тепер робити? — сказав він спокійно, майже лагідно.— Я просто не знаю, кого ненавидіти. Весь час думаю й думаю, хто б це міг бути, і не розумію. Не розумію. Що ж робити? Що мені робити? Що я можу сказати? Як далі жити? І чи можна кого-небудь любити?

Назустріч їм вулицею йшли Оггі, Інок, Шег і Нікі. Хлопці привіталися до Гомера, і він привітався до них, назвавши кожного на ім'я. Вечоріло. Сонце зникало за обрієм, небо було густо-червоне, місто огортала темрява.

— Кого ненавидіти? — знову заговорив Гомер.— Не знаю. Байфілд збив мене з ніг, коли я біг двісті з бар'єрами, але я не можу ненавидіти навіть його. Просто він така людина, нічого не вдієш. Не розумію, як воно так виходить. Не розумію, кому це потрібно. Не збагнути. Але одне я хочу знати: як таке могло статися з моїм братом? Оце єдине я хочу знати. Нічого подібного зі мною ще не траплялося. Коли вмер батько, все було інакше. Він прожив гарне життя. Виростив гарних дітей. Ми дуже побивалися за ним, але ні на кого не гнівалися. А тепер мені од гніву аж дихати важко, але на кого гніватися — я не знаю. Хто цей ворог? Може, ви знаєте, містере Спенглере?

Начальник телеграфної контори не зразу здобувся на відповідь.

— Я знаю, що цей ворог — не народ,— нарешті проказав він.— Якби це було так, то я сам був би собі ворогом. Народ скрізь однаковий: один народ не міг би ненавидіти другого, бо тоді він ненавидів би самого себе. Та й людина не може ненавидіти людей: вона ж бо часточка всього людства. А якщо людина ненавидить себе, в неї тільки один вихід: піти геть, покинути своє тіло, покинути світ, покинути людство. Твій брат не хотів покидати цей світ, він хотів жити. І він буде жити.

— Як? — спитав Гомер.— Як він буде жити?

— Не знаю, як саме,— відповів Спенглер,— але я мушу вірити в те, що він житиме. Може, він залишиться

в тобі, в твоєму маленькому братові Уліссі. У вашій любові до нього.

— Ні,— сказав Гомер.— Цього замало. Я хочу бачити його. Хочу бачити так само, як хоче мій брат Улісс. Я хочу бачити, як він ходить, як стоїть. Хочу відчувати його запах. Розмовляти з ним. Чути його голос. Його сміх. Навіть сваритися з ним, як ми з ним сварилися. А де ж я тепер його знайду? Де б не шукав — уже не знайду. Тепер уже все. Світ став не той. І люди не ті. Вони стали гірші, бо втратили щось гарне, добре. І в Ітаці все перемінилося, бо мій брат більше ніколи нічого тут не побачить.

Вони йшли парком, повз в'язницю, до містечка розваг.

— Я не буду тебе втішати,— сказав Спенглер.— Та я й не зумів би. Але пам'ятай, що гарна людина ніколи не вмирає. Ти ще побачиш Маркуса не раз. На вулиці. В будинках. Скрізь. На виноградниках, у садах, у річковій воді й у хмарах — скрізь і в усьому, з чого складається наш світ. Ти відчуватимеш його в усьому, що любов'ю створене й для любові існує, в усьому, що росте й дає життя. Сама людина, живий образ її може від нас піти, її можуть від нас забрати, але те найкраще, що в ній було, зостається. Зостається назавжди. Любов — безсмертна й дає безсмертя всьому сущому. А ненависть вмирає щомиті. Ти вмієш накидати кільця на кілки?

— Вмію, але не дуже вправно,— відповів Гомер.

— В мене теж не дуже виходить,— сказав Спенглер.— Може, ходім зіграємо, поки видно?

— Ходім,— сказав Гомер.

Розділ 39. КІНЕЦЬ І ПОЧАТОК

Зійшовши з поїзда, що привіз додому Денні Бута й Генрі Райфа, кульгавий солдат пішов гуляти по Ітаці. Він ішов повільно, до всього придивляючись і стиха розмовляючи сам з собою.

— Ось вона яка, Ітака! — казав він.— Ось вокзал на Санта-Фе, а над ним ітакійське небо. Ось кінотеатр «Кінема», і ітакійці стоять перед ним у черзі. Ось публічна бібліотека. Пресвітеріанська церква. А ось Ітакійська середня школа й її стадіон. Ось Санта-Клара-авеню, і крамниця Ари, і ось цей будинок! Ось він, мій дім.

Солдат довго стояв, видивляючись на будинок.

— Мама й Бесс,— казав він.— Гомер і Улісс. А в сусідньому будинку — Мері та її батько, містер Аріна.— Все це підказувала йому не пам'ять, а почуття.— Ітака, моя Ітака! — Солдат пішов далі.— Ось парк, і в'язниця, і в'язні за вікнами. А ось двоє ітакійців накидають кільця на кілки.

Солдат повільно підійшов до них і прихилився до дротяної огорожі.

Гомер Маколі й Томас Спенглер мовчки кидали кільця. Очок вони не лічили й на те, що було вже затемно, не зважали. Гомер здригнувся, помітивши солдата за огорожею. Хлопцеві здалося, що він його знає. Він підійшов до огорожі й зазирнув солдатові в обличчя.

— Пробачте, що я витріщаюся на вас,— сказав Гомер,— але мені здалося, що я вас знаю.

— Нічого,— відповів солдат.

— Може, ви хотіли б зіграти? — сказав Гомер.— Якщо хочете, ставайте замість мене. Тепер уже, щоправда, затемно.

— Та ні, дякую,— сказав солдат.— Не зважайте на мене. Я просто постою, подивлюся.

— Я таки помилився. Ми незнайомі,— сказав Гомер.— Ви тутешній?

— Так,— відповів солдат.— Я повернувся додому. Назавжди.

— Цебто вам більше не доведеться воювати?

— Еге ж. Мене відпустили. Назовсім. Я оце тільки дві години як з поїзда зійшов. А тепер гуляю, роздивляюся, згадую.

— Чого ж ви не йдете додому? — здивувався Гомер.— Хіба ви не хочете, щоб ваші рідні знали, що ви повернулися?

— А я йду додому. Йду. І до рідних своїх прийду. Тільки поволі. Не зразу. Мені спочатку треба трохи оговтатися. А я ніяк не можу. Просто не віриться, що я тут. От іще трохи попоходжу, а потім — додому.

Солдат повільно пошкандибав геть. Гомер Маколі зачудовано дивився йому вслід.

— Дивно,— сказав він Спенглерові.— Мені все-таки здається, що я знаю цього хлопця. Мені не хочеться більше грати, містере Спенглере,— признався він і, помовчавши, спитав:— Що ж мені робити? Що я їм скажу? Мене вже чекають удома. Хвилюються, мабуть. Я ж обіцяв, що до вечері повернуся. Як же я ввійду в дім і

подивлюся їм у вічі? Вони зразу все зрозуміють. Я не хочу казати їм, але знаю — вони зразу все зрозуміють.

Спенглер обняв Гомера.

— Зажди,— сказав він.— Не йди ще додому. Посидь трохи. Треба, щоб минув якийсь час.

Вони мовчки посиділи на лаві в парку. Потім Гомер промовив:

— Чого я чекаю?

— Чого чекаєш? Щоб часточка його, яка вмерла, вмерла і в тобі — та часточка, що є тільки плоттю. Плоть тлінна. Коли вона вмирає, це дуже боляче, але ти потерпи. Біль теж вмирає, і коли він пройде, тобі полегшає. І ти знов зрозумієш, що на світі існує не тільки горе, а й радість. Цей біль скороминущий, але скільки ти житимеш, він повертатиметься знову і знову. Та щоразу, як він відпускатиме тебе, ти все краще й краще розумітимеш те прекрасне, що є в кожному з нас. Тож перетерпи цей біль, і ти прийдеш додому, не несучи в своєму серці смерті. Дай смерті час на те, щоб вона пішла геть. Я посиджу з тобою, доки вона тебе залишить.

— Добре,— сказав Гомер.

Начальник телеграфної контори й розсильний сиділи в парку біля в'язниці міста Ітаки й чекали.

Звуки арфи в домі Маколі вгамовували будь-який біль. Обличчя жінки, що торкалася струн, сяяло ніжністю й силою. Дівчина, що грала на піаніно, була серйозна й простодушна, а та, що співала,— лагідна й ласкава. Маленький хлопчик зачудовано слухав, дивлячись на них широко розплющеними, довірливими очима. Хлопець, що сидів на сходах ганку,— солдат, що приїхав у місто, якого ніколи раніше не бачив, в дім, куди ніколи раніше не входив, до родини, з якою ніколи не був знайомий,— думав про те, що тепер він знає, що таке щастя. Бо він прийшов додому. Туди, де він народився. Туди, де він виріс. До своєї сім'ї.

Раптом Улісс Маколі підійшов до відчинених дверей і почав показувати на ганок. Бесс вирішила подивитися, що він там побачив. Вона сказала матері:

— Мамо, у нас хтось сидить на ганку.

— Що ж, запроси людину до хати,— сказала місіс Маколі.— Хто б то не був, тобі нема чого боятися.

Бесс Маколі вийшла на ганок.

— Зайдіть, будь ласка, до нас,— сказала вона солдатові.— Мати запрошує вас.

Солдат повільно повернув голову, подивився на дівчину й ледь чутно мовив:

— Бесс, посидь зі мною! Посидь зі мною, поки я не заспокоюся. В мене тремтять ноги, і якщо я зараз підведуся, то впаду. Посидь поряд зі мною, Бесс.

Дівчина сіла на сходинку поряд із солдатом.

— Звідки ви знаєте, як мене звуть? — стиха спитала вона.— Хто ви?

— Я не знаю, хто я,— відповів солдат,— але я знаю, хто ти, і знаю твою матір і твоїх братів. Сядь ближче до мене, Бесс, побудь зі мною, доки я заспокоюся.

— Ви знаєте мого брата Маркуса? — спитала Бесс.

— Так,— відповів солдат.— Твій брат дав мені життя... батьківщину... сім'ю. Так, я знаю його, адже він і мій брат теж.

— Де Маркус? — спитала Бесс.— Чому він не повернувся додому разом з вами?

Солдат простяг дівчині каблучку, що її дав йому Маркус.

— Бесс, твій брат Маркус просив передати тобі цю каблучку.

Помовчавши, Бесс Маколі глухим, тихим голосом спитала:

— Маркус умер?

— Ні,— відповів солдат.— Повір мені, Бесс.— Він поцілував дівчину в уста.— Він не вмер.

Вулицею додому повертався Гомер Маколі. Бесс вибігла йому назустріч.

—Гомере! —гукнула вона.—Він прийшов від Маркуса. Вони приятелювали. Він сидить у нас на сходах.— І, крутнувшись, вона вбігла до хати.

Гомер Маколі зазирнув в обличчя Тобі Джорджеві й спитав:

— Ви — Тобі? Мені здалося, що я вас знаю, коли ми балакали в парку.— Він помовчав хвильку й сказав:— Телеграма надійшла сьогодні. Вона у мене в кишені. Що нам робити?

— Розірви її, Гомере,— сказав солдат.— Розірви й викинь. В ній написано неправду, викинь її.

Гомер вийняв телеграму з кишені й квапливо розірвав. Але маленькі клаптики не викинув, а сховав, щоб зберегти назавжди.

— Допоможи мені підвестися,— сказав солдат.— І ходім до хати.

Гомер Маколі нахилився до Тобі Джорджа, сироти, що повернувся нарешті до рідного дому; солдат сперся на його плечі й повільно встав на ноги.

І тоді Гомер сказав гучно, без тіні смутку в голосі:

— Мамо! Бесс! Мері! Заграйте що-небудь гарне! Солдат повернувся додому. Вітайте його!

Залунала музика.

— Можна, я трохи постою й послухаю,— попросив солдат.

Гомер Маколі й Тобі Джордж, усміхаючись, слухали музику. Солдатові солодко мліло серце, а розсильний відчував, як у душі його зріє нова, ще йому самому не зрозуміла радість.

Мері Аріна заспівала, а Улісс Маколі вийшов на ганок і взяв солдата за руку. Коли пісня скінчилася, місіс Маколі, Бесс і Мері підійшли до відчинених дверей. Мати дивилася на двох своїх синів, що стояли обабіч незнайомця, солдата, який знав третього її сина. Вона всміхнулася солдатові й зрозуміла, що третій син її вмер. Але вона всміхалася солдатові, бо тепер він став її сином. Вона всміхалася так, наче це був Маркус. І солдат, тримаючи за руки двох своїх братів, рушив до дверей, до світла, до тепла рідної домівки.

СУМНА ІСТОРІЯ

Переклали
Федір Соломатін,
Юрій Райський
та Севір Нікіташенко

— Хочу пити,— сказав хлопчик.

— І я,— підхопила дівчинка.

— Потерпіть, вже недалеко,— озвався чоловік.— Ось прийдемо додому, тоді пийте, скільки схочете.

— А котрий наш дім? Оцей?

— Ні. Наш трохи далі.

Вони йшли курною дорогою, вздовж якої тягся зарослий бур'яном зрошувальний рівчак. Гарячий полудень був напоєний запахами листя, води, стиглих фруктів і комах.

Дім був старий, біла колись фарба на його стінах зблякла, і виглядав він якось безпорадно й кумедно, та що поробиш, так тут будували.

— Ключ у тебе? — спитала жінка.

— Звісно, в мене.

— Е ні, ти мені його покажи.

— Якби в мене й не було його, то однаково зайшли б у дім, будь певна,— сказав чоловік і показав ключа.

— Невже неодмінно треба було тягтися сюди пішки?

— А хіба тобі не сподобалася прогулянка? Мені сподобалась. Жити в селі і не ходити пішки?

— Цілу милю? Та ще після п'яти годин мук у поїзді?

— То й що ж? Ну, гаразд, ти тут влаштовуйся. А я піду на станцію по речі.

— Знову пішки?

— Авжеж.

— З двома важкими валізами?

— Які там вони важкі!

— Та візьми краще таксі.

— Я хочу пройтися. Тобі подобається цей дім?

— Щиро кажучи, зовні він не дуже показний,— озвалася жінка.

— Та я ж не тебе питаю,— заперечив чоловік.— Чи подобається тобі цей дім, Реде?

— Не знаю. По-моєму, він от-от розвалиться.

— Авжеж. Та нехай вже від сміху.

Вони піднялися на ганок, чоловік встромив у замок ключ, покрутив його і рвучко розчинив двері. Хлопчик трохи загаявся на порозі, озирнувся іще раз на виноградник. Потім переступив поріг і останнім увійшов у прохолодну сутінь дому.

— Тут є вода? — спитав він.

— Можеш напитися просто з крана,— обернувся до нього батько,— але якщо потерпиш хвильку, я напомпую води з підземного джерела, і тоді ми всі нап'ємося.

— Гаразд,— сказав хлопчик. Вони вийшли у двір, батько стиснув ручку помпи, і ось із крана вдарила цівка холодної води.

— От і все,— сказав чоловік.— Відпочивати будемо у дворі. Можете роззутись і походити босоніж по воді.

Ред зняв черевики і зачалапав по калюжі.

— Отак воно краще,— усміхнувся чоловік.— А тепер нагнися, підстав рота і пий досхочу.

— Без склянки?

— Без. Ось дивись!

Чоловік нагнувся, нахилився до струменя і почав пити. Після нього спробував напитися хлопчик і залив собі обличчя. Потім з будинку вийшла жінка з дівчинкою. Дівчинка й собі спробувала напитися, але теж облилася.

Дівчинка скинула черевички, і вони з хлопчиком весело зашльопали по калюжі. Чоловік підійшов до фігового дерева, схопився за нижню гілку, підтягнувся, зіп'явся на дерево і став на гілку. Жінка мовчки стежила за ним, а діти з насолодою брьохали по калюжі. Батько понишпорив у листі й зірвав чотири стиглі фіги. Одну він з'їв сам, другу очистив і простягнув жінці. Потім покликав дітей і обчистив по одній кожному з них.

— Що це таке? — спитала дівчинка.

— Фіги. Ну гаразд, відпочивайте тут, а я пішов по валізи.

Він повернувся, щоб іти, але хлопчик підбіг до нього.

— Я теж піду з тобою!

— Іти доведеться цілу милю. І стільки ж назад.

— Так, як ми йшли?

— Так. На станцію і назад.

На станції до них підійшов незнайомий чоловік, усміхнувся до хлопчика і заговорив з батьком.

— А ви брат Дейда, еге ж? Я Уоррен Уолц. Я одразу збагнув, що це ваш хлопчик. Викапаний батько!

Батько розмовляв з Уорреном Уолцем, стоячи на платформі. Коли Уолц зняв свій цупкий солом'яний капелюх, Ред побачив, що голова його зовсім лиса. Напроти зупинився локомотив. З його кабіни вихилився чоловік і уважно глянув на Реда.

— Добрий день,— привітався хлопчик.

— Це твій тато? — поспитав той чоловік.

— Так, оцей,— відповів Ред, присуваючись ближче до батька.

—А я про цього й питаю,— усміхнувся машиніст.— У того троє дівчаток.

— Жартуєш! — кинув Уолц машиністові Коді Боуну.— Краще познайомся, це Івен, брат Дейда.

— Ви професор?

— Та як вам сказати, в усякому разі, я викладаю в університеті.

— Виходить, професор. Що ж ви там викладаєте?

— Англійську мову.

— Ти ба! То там є професори і з англійської мови?

— Професори там є які завгодно.

— І навіть по локомотивах?

— Таких, здається, нема. А взагалі слід було б мати і професорів по локомотивах.

— А де він, цей ваш університет? Може, я його знаю?

— У Станфорді.

— У Станфорді? Такий молодий хлопець, як ви?

— Мені вже сорок чотири.

— Ти ба, я б ніколи не дав стільки. Хоч і про Дейда не скажеш, що йому п'ятдесят; що не кажіть, а ви замолоді, як на свої сорок чотири.

Коді Боун глянув на Реда, який одійшов від батька й уважно розглядав локомотив.

— Чому ця машина така гаряча й чорна?

— Вона вже старенька,— сказав Коді.— Я сам вже їжджу на ній у Кловісі двадцять п'ять років. А ти теж збираєшся стати професором, як батько?

— Так.

— Але ти, сподіваюсь, поживеш поки що з нами?

— Тиждень.

— Чудово. Ну, то поки поїдеш у Станфорд, обов'язково приходь покататися. Я візьму тебе до себе в кабіну.

Машиніст кивнув обом чоловікам, і паровоз повільно рушив. Ред мовчки дивився на машину, що проходила повз них. Потім, коли вона від'їхала, Ред побачив, як ця велика чорна машина наблизилася до трьох вагонів і штовхнула їх буферами. Паровоз одвіз вагони вперед ярдів на сто, потім переїхав на іншу колію і зачахкав геть. Ред дивився, аж поки дивитися вже не було на що, крім виноградних кущів обабіч колії.

— Реде! Хочеш поїхати додому в автомобілі містера Уолца?

— А ти?
— Нас запросили обох. Тож вирішуй.
— Мені однаково.
— Він хоче йти пішки. Щиро дякуємо.
— Дозвольте, я хоч одвезу ваші речі!
— О'кей і ще раз дякую. Сподіваюсь, ми ще вас застанемо, коли повернемося?
— Ні,— відповів Уолц.— Мені самому треба бути вдома, але я певен, що Мей неодмінно схоче до вас завітати і познайомитися з місіс Назаренус і дітьми. Тобто вона неодмінно схоче ближче з вами познайомитися. Ну і я, певна річ, охоче приїду.
— Приїжджайте обов'язково,— сказав Івен.— Тільки навіщо зволікати, давайте домовимося відразу на сьогоднішній вечір.
— Я залишу валізи на ганку.
Уолц підхопив валізи і заквапився до автомобіля, що стояв за станційним будинком.
— Що, тепла земля? — спитав Івен хлопчика.
— Тепла.
— Добре ногам?
— Авжеж. Глянь-но! Між рейками теж росте трава!
— А, ти он про що.
— Чому вона росте всюди?
Вони повагом рушили назад.
— Така вже це сильна штука. Одного разу у Франції я їхав поїздом, і він зупинився біля якогось замку. Замок весь із каменю. В одній кам'яній брилі була розколина. І трава вибивалась просто з цієї розколини.
— Як же вона туди потрапила?
— Вітер заніс.
— Вітер заніс траву в розколину?
— Вітер заніс в розколину пил і землю. Разом з ними він заніс туди насіння, і незабаром в розколині виросла трава. Справжня тобі зелена трава.
— Зелена?
— Авжеж. Тобі тут подобається, Реде?
— Подобається. Особливо трава.
— А фіги тобі сподобались?
— Фіги я їв і раніш.
— Але ж ті були не з дерева! Чи тобі однаково?
— Ні, з дерева смачніші.
— Хочеш покататися з Коді на локомотиві?

— А де?

— Мабуть, десь коло станції.

— Я подумаю.

Містечко, куди вони прийшли, називалося Кловіс. Назустріч їм їхали у візку старий з старою.

— Добридень! — сказав Івен і кивнув старим. Ті привітно всміхнулися у відповідь і покотили далі.

— Хто це? — спитав Ред.

— Не знаю.

— Хіба не всі знають усіх?

— Не завжди. Хоча, буває, тільки зустрінешся і вже майже знаєш людину, хто б то не був. Головне, зустрітися.

— Я їх тепер теж знатиму, коли зустріну.

— Вони тобі подобаються?

— Подобаються?

— Еге ж, чи подобаються?

— Не знаю,— сказав Ред.— Адже я їх уперше бачу. Але не знаю, подобаються вони мені чи ні. Ти хочеш знати, чи так вони мені подобаються, як ти і мама?

— А твоя сестричка?

— Ну, звісно, і Єва теж. Отже, ти хочеш знати, чи так вони мені подобаються, як усі ви?

— Будь-як.

— Не знаю. Мені приємно на них дивитися.

— Але ж Коді Боун тобі подобається?

— Так.

— Чому?

— Тому що Коді... Бачиш, я сам не знаю, чому він мені подобається! Мені подобається трава, але я не знаю чому. Хіба обов'язково знати чому?

— Необов'язково. А дерева тобі подобаються?

— Подобаються.

— А виноградники?

— Звичайно.

— А сонце?

— Сонце я люблю.

— «Люблю» — це сильно сказано!

— Сонце я люблю над усе.

Сонце вже схилялося надвечір, та жаданої прохолоди не було, — навпаки, спека зробилася просто нестерпною. Реду подобалося, як гріє йому ноги м'який і гарячий дорожній пил.

— Глянь, тату! Он ідуть мама з Євою! І босі! Вони вийшли нам назустріч.

— Ти гарна, мамо,— сказав він, коли вони усі четверо зійшлися на дорозі.

— Он як?

— Ти *дуже* гарна.

— Ну, а ти як гадаєш? — звернулася вона до Івена.

— Він висловив мою думку,— відповів той.

В домі пахло кавою, шкірою і камінням. Каву Ред знайшов одразу. Вона була не в кухні, де їй належало бути, а у вітальні у відкритій запиленій бляшанці на книжковій полиці.

— Чого це вона на книжковій полиці? — спитав він.

— Дейд не любить, коли в його домі ідеальний порядок,— відповів Івен.— Від ідеального порядку він стає ще нещасніший.

— Хіба він нещасний?

— Адже ти пам'ятаєш свого дядька, Реде?

— Авжеж. Та хіба він нещасний?

— Не знаю, може, і ні.

— Ні, ти скажи — він нещасний?

— Йому це байдуже, тож, мабуть, і нещасний.

— Якщо він нещасний, то через віщо?

— Так вже буває.

Треба дізнатись, подумав Ред. Треба про все добре дізнатись. Так буває завжди. Спершу ти бачиш що-небудь, потім цікавишся, що то таке, а вже потім треба все про це розвідати, а якщо людина не може дізнатись, що це, тоді вона стає нещасною.

— Де тут троянди? — спитав він.

— Троянди? — здивувалась мати.— Які троянди, Реде?

— Ті, що пахнуть. Ти хіба не відчуваєш пахощів троянд, мамо?

— І тобі пахнуть, Івене?

— Та щось таке,— сказав він і потягнув носом.

— А я нічого не відчуваю,— сказала вона.— По-моєму, нічим не пахне, а взагалі я завжди кепсько розрізняла запахи.

Вона обернулася до дівчинки.

— Ти відчуваєш, як пахнуть троянди, Кралечко?

— Єва! — насупилася дівчинка.

— Ти відчуваєш пахощі троянд, Єво? — спитав Івен.

Єва принюхалась.

— Ні, тату, не відчуваю. І спасибі за те, що ти так гарно зі мною розмовляєш.

— Гаразд, не ображайся.

Дівчинка обернулася до матері.

— Мене звуть Єва Назаренус! — сказала вона.

— Адже це я нарекла тебе Євою, тож мушу вже знати.

— Чому ж ти звеш мене Кралечкою?

— Це твоє прізвисько. Твого брата теж звуть не Ред. Виходить, і у нього є прізвисько.

— Його звуть Рекс.

— Ну, добре, добре,— зітхнула Свен.— Тепер кожна малявка неодмінно хоче бути особою. Ніхто вже більше не хоче бути ніким. Ти — Єва Назаренус, твій брат — Рекс Назаренус, а ваш батько — Івен Назаренус.

— А моя мама — Свен Назаренус!

— Вірно. А тепер піди пошукай ті троянди.

— Не потрібні мені вони.

— А що тобі потрібно?

— Нічого мені не потрібно.

— Навіть чарівний принц, який закохається в тебе?

— Не треба мені нічого.

— І лимонаду не треба?

— Не треба.

— І шоколадної помадки не хочеш? Ну, що ж, тоді піду і приготую її для себе, а ти будеш мені допомагати і дивитися.

— Солодкої помадки?

— Солодкої, Кралечко!

— Все одно не потрібна мені твоя помадка.

— Чому ж?

— Ти знову назвала мене *так*.

— Ну, гаразд, ти вже вибач мені.

— Що означає це слово?

— Кралечка? Це означає «гарна». Правда ж, Івене? — обернулася вона до чоловіка.

Івен глянув на дочку, що сиділа на підлозі з трьома книжками, які їй, видно, вже добре-таки набридли.

— Правда.

— Чому ж тоді ти не називаєш мене «Кралечкою»?

— Будь ласка. Ти дуже гарна, Кралечко.

— Все одно не хочу, щоб мама мене так називала. Нехай вона зве мене Євою Назаренус. Тоді я допомагатиму їй робити помадку.

Дівчинка підвелася, взяла матір за руку, і вони разом подалися на кухню. Біля дверей Єва зупинилася і промовила:

— Ми з мамою дівчатка, тату?

Свен засміялася, і *дівчатка* пішли на кухню.

— Як приємно пахне! Тільки я ніяк не доберу, де ті троянди,— сказав Ред.

— Десь та є.

— Певне. Я відчуваю їхні пахощі.

«Цей хлопчисько — мов мисливський сетер,— подумала на кухні Свен.— До всього донюхується».

— Чи не наколеш ти нам горіхів, Івене? — гукнула вона з кухні.

— Ні.

— А ти, Реде?

— Не можу, мамо. Я мушу знайти ці троянди.

— Чого вони йому так далися, Івене?

— Бо вони десь є, і він хоче знати де.

— От іще кара божа,— зітхнула Свен.

— Я їх однаково знайду, мамо. Вони, мабуть, старі й висохлі і лежать десь у книжці.

Свен стала на порозі кухні. В руках вона тримала миску з готовою помадкою, поруч стояла Єва з дерев'яною ложкою.

— Невже він і справді не видумує, Івене?

— Звичайно. Я певен цього.

— Але звідки він догадався, як вони пахнуть?

— Нічого він не догадувався. Просто бачив їх у якійсь книжці засушені.

— Ти їх бачив, Реде?

— Звісно, бачив.

— Де?

— Дома. Дві білі троянди у словнику і чотири червоні у біблії.

— Хто ж їх туди поклав?

— Як хто? Ти сама й поклала. Ти хіба забула, як я знайшов їх колись? Я тоді ще спитав, нащо ти їх туди поклала.

— Нащо ти їх туди поклала, мамо? — спитала Єва.

— Не пам'ятаю. Мабуть, побачила колись троянди в книжці і вирішила, що треба й собі засушити.

Вони знову вийшли на кухню, та Івен і Ред добре чули, як вони там базікають і шепочуться. Батько і син раз у раз підводили голови і дослухалися. Вони знали,

що «дівоча» розмова стосується саме їх. Та й «дівчатка» чудово знали, що їх слухають. І це їх тішило. Вони приїхали в село і тепер житимуть на винограднику, в старому, але чистому й прохолодному домі.

— Ось вони! — вигукнув Ред.— І зовсім не в книжці, просто хтось зв'язав кілька квіток і поставив у цей срібний глечик на камінній полиці. Колись вони були червоні. Червоні-червоні, не такі бляклі, як зараз.

Хлопчик попрямував у кухню.

— Хочеш понюхати, як вони пахнуть, мамо?

Свен глянула на троянди.

— Здається, я зараз заплачу,— сказала вона.

— Мамо!

Свен підійшла до піаніно, сіла на стілець і заплакала. Ред стояв і мовчки дивився на матір, поруч стояла Єва. Івен підвівся з крісла.

— Ти не плачеш, мамо? — вигукнув Ред.— Адже це вона не по-справжньому. Правда ж, тату?

Він обхопив її руками й зазирнув в очі.

— Мамо, ти ж не плачеш, ні?

Єва притислася до брата і міцно обняла його за шию.

— Мамо! — сказала вона.— Не плач, мамо! Чому вона плаче, Реде?

— Що сталося, Свен? — спитав Івен.

— Я просто не можу, коли щось гарне і мертве. Самий тільки вигляд оцих троянд лякає мене до смерті.

— Дурниці, Свен,— засміявся Івен.

— Хочу їсти фіги просто з дерева. Як сьогодні. І хочу, щоб усе було завжди, як сьогодні. Завжди.

— Завжди? — сказав Ред.— Що ти хочеш, щоб було завжди, мамо?

— Кинь, Свен! Годі вже тобі дуріти!

— Ні,— сказала вона і знову заплакала.

Івен підійшов і міцно притиснув до себе всіх трьох. Свен перестала плакати і засміялася. Потім кинулася до дітей, пестячи їх і цілуючи.

— Любі мої дітки,— говорила вона, плачучи й сміючись.— Мій чоловік і мої дітки...

Вона враз підхопилася і пішла в кухню, наче нічого й не сталося. Що ж трапилося з мамою? Чому вона спершу розплакалася, а потім почала сміятися і цілувати їх усіх? Ред знову поставив сухі троянди в срібну вазу і відніс її на місце. Потім, не злазячи з стільця, глянув на батька.

Івен непорушно стояв біля розчинених дверей, втупивши погляд просто себе.

— Тату!

— Що, Реде?

— Чому мама плакала?

— Не знаю. Свен! — гукнув він.— Я хочу прогулятися.

Вона вибігла з кухні.

— Почекаєте мене?

— Авжеж, Свен.

— Хай їй всячина, тій помадці,— сказала вона.— Кому потрібна ця помадка? І нащо я її тільки готувала, наче мені більше нічого робити. А куди ми підемо?

— Може, до міста?

— Справді?

— До станції й назад?

— А назад на таксі?

— Ну, звичайно.

Майже всю дорогу Івен ніс дівчинку на руках. Але коли замигтіли вогні міста, вона захотіла на землю, їй треба було самій розібратися, що до чого. Щось було, очевидно, в навколишній природі таке, чого вона не могла собі пояснити. Та ось вона підвела голову і побачила небо, на якому зірки палахкотіли, мов святковий фейєрверк.

— Я хочу їх дістати! — закричала Єва.— Я хочу дістати зірки!

— Івене! Глянь на небо! Ти тільки глянь, які зірки!

— Бачу, Свен.

Поки вони всі четверо дивилися на небо, з кінотеатру, мружачись на світло, вийшла жінка з трьома дівчатками, наблизилась до них і мовила з жартівливою ноткою в голосі:

— Добридень. Я Мей, дружина Уоррена Уолца.

Ред і Єва вже не дивилися на зірки — вони втупилися очима в дівчаток. Незабаром вони всі п'ятеро захоплено грали в класи; Свен і Мей тим часом жваво розмовляли про всілякі дрібниці, а Івен слухав. Нарешті Мей — добродушна товстуля — сказала дівчаткам, що час додому, і наказала їм взятися за руки. Вони слухняно простягли одна одній рученята.

— Може, зайдемо до нас? — запропонувала Свен.

— А не пізно?

— Ну що ви! Справді, ходімо до нас і побалакаємо часинку!

Але Мей з дівчатками попрощалися і пішли додому.

— Вони усі дівчатка! — сказала Єва.— А де ж хлопчики?

— Їхній тато не схотів іти в кіно,— мовила Свен.— Він лишився дома.

— А де ж їхні інші хлопчики?

— Більше у них нема. Тільки тато.

— А чому він не схотів іти в кіно?

— Не знаю. Мабуть, він уже бачив цей фільм.

Містечко Кловіс мерехтіло вогниками, як зорями. Не те, щоб вогні вулиць і магазинів були надто яскраві, просто вони весело мерехтіли, і через це все навкруги мало веселий і святковий вигляд.

Біля бару Ред почув, як там регочуться чоловіки. Один підійшов до них і попрохав у Івена десять центів. Івен дав йому чверть долара.

— Показуєш, які ми багаті? — посміхнулася Свен.

— Та ні, мамо,— втрутилася Єва.— Просто цей дядя загубив свою маму. А тато дав йому грошей, щоб він її знайшов.

Уже в таксі, сидячи на колінах у батька і мало не засинаючи від утоми, вона спитала:

— А коли він її знайде, тату?

— Завтра.

Коли таксі зупинилося біля їхнього дому, вона вже спала. Івен одніс її в дитячу кімнату, роздягнув і поклав у ліжко.

Коли він повернувся, Ред стояв посеред вітальні. Свен сиділа в гойдалці на ганку, втішаючись вечірньою прохолодою.

— Звідки це пахне мокрим камінням? — спитав хлопчик.— Адже це знадвору пахне. Правда ж, тату? Шкірою пахне старе крісло. Але ж каміння в домі немає!

— А може, це пахне знадвору? І, може, то зовсім не каміння й не вода, може, це трава, листя, земля, вода і щось іще все разом пахне мокрим камінням. А може, і щось інше. Ти не стомився, Реде?

— Стомився.

Хлопчик глянув на батька, усміхаючись самими очима, лице його залишалося серйозним.

— Сьогодні в Кловісі мама була якась дивна.

— Чому ж?

— Не знаю. Але вона була весь час дуже дивна, і коли розмовляла з місіс Уолц та її дівчатками, і коли сказала тобі, що ти показуєш, які ми багаті.

— Справді?

— Дуже дивна. Вона захоплювалася всім і водночас була якась сумна. А це ж дуже дивно, коли людина захоплюється всім і сумна. Правда ж, тату?

— Не розумію, Реде.

— Я хотів сказати, що це дуже дивно, коли одна людина дивиться на іншу і бачить, як їй усе подобається і вона сумна. Адже це дуже дивно — правда ж?

— Не знаю, Реде.

— Слухай, тату, завтра я обов'язково розшукаю це каміння або те, що пахне мокрим камінням.

— Гаразд.

— Мамо!

— Що, Реде?

— Ти була сьогодні дуже дивна в Кловісі.

Хлопчик вийшов на ганок і, припавши до матері, узяв її руку й поцілував у долоню, бо якось бачив, як це зробив Івен, і тому, що це було приємно. Свен стиснула голову сина долонями і зазирнула йому в очі. І тоді Ред побачив в материних очах сум.

— Ти теж сьогодні був дивний, Реде.

— Хіба я був захоплений?

— Захоплений?

— Атож. Такий, як ти в Кловісі.

— Чому це ти вирішив, що я була захоплена?

— Я бачив. Хіба я теж був такий?

— Так, мій хлопчику. Ти теж був усім захоплений.

— На добраніч, мамо,— зітхнув Ред. Він квапливо поцілував долоні її рук і, не підводячи очей, попрямував у дім.

— На добраніч, тату,— почула вона його голос у вітальні.

— Ти зможеш сам роздягтися? — спитав Івен.

— Мені вже шість років. Незабаром буде шість з половиною.

— Гаразд, Реде.

Івен пройшов на кухню і заходився мити грона чорного винограду, персики і нектарини, залишені Дейдом у холодильнику. Він мив фрукти і думав про свого брата. Не пощастило Дейдові з сім'єю, усе в нього в минулому, усе *було* і все тепер назавжди втрачено. Тільки й лишився від колишнього щасливого Дейдового життя цей дім, збудований для великої родини, дім, що його брат сам збудував для себе, коли йому було двадцять дев'ять

років. Дві великі спальні і три маленькі, одна велика спальня призначалася для хазяїна і його дружини, друга — для Івена і Свен, якщо вони коли-небудь надумають у нього погостювати. І три маленькі для дітей, які тепер зробилися чужі... Цей чорний виноград теж з Дейдового виноградника. Івен вже хотів був нести фрукти на ганок до Свен, коли в кухню зайшов Ред.

— Слухай, тату, а може, цей запах зосім не від каміння, а від самого Дейда? Таке буває?

— Авжеж, може бути. В усякому разі, запах каміння може бути частиною його запаху. Хочеш персик перш як лягти спати?

— Ні.

Івен вийшов на ганок. В одній руці він тримав таріль з виноградом, в другій — маленький столик. Він поставив столик біля дружини і опустив на нього таріль.

— Хочеш випити, Свен?

— Так.

— Зараз.

Він знову пішов на кухню, відкоркував пляшку віскі, наповнив срібне відерце льодом з холодильника, дістав високі келихи для коктейлів, обчистив лимон і налив у карафку холодної води. Потім виніс усе це на ганок, і вони випили. Івен чиркнув сірником і прикурив сигарету, але Свен потяглася до неї, він віддав сигарету їй, а собі прикурив іншу. Вони курили, пили і мовчали. Івен сидів на поруччі ганку трохи боком до Свен. Вони мовчали, і в тиші, що запала, вони чули подих одне одного. Нарешті Свен дуже тихо покликала чоловіка. Вона не прошепотіла його ім'я, але вимовила його так тихо, що, здавалось, покликала не вона, а їхня маленька Єва. Рік тому голосок у Єви був такий тихий, що звучав майже нечутно.

— Що тобі, Свен?

— Я боюся, Івене!

— Чому?

— Я страшенно боюся, Івене!

— Не треба боятися, Свен.

— Я не хочу боятися і все-таки боюсь. Адже я знаю, який ти; такий, як твій брат, та й батько ваш був, мабуть, такий самий. Наш Ред теж такий.

Івен сповз з поруччя і знову налив свій келих, бо знав, що вона ще щось скаже. Його аж стиснуло щось, коли він бачив, як важко їй говорити. Він знову налив її ке-

лих і, простягаючи його Свен, глянув їй в очі. Потім відсунув обидва келихи убік, міцно обійняв її і так, не цілуючи, тримав в обіймах. Коли він почув її ридання, його охопила лють. Він посадовив її в крісло, взяв свій келих і зійшов з ганку на доріжку.

— В чім річ, Свен?

— Я боюся тобі сказати, Івене!

— В чім річ?

— Краще б я вмерла!

— Чому, Свен?

— Дай мені ще випити. Прошу тебе, дай мені спершу ще випити!

Він одним стрибком перескочив через сходинки ганку і став біля столика з пляшкою. Налив свій келих, у якому ще залишався лід, і одним духом вихилив його. Потім він долив чистого віскі в неповний келих Свен і простягнув їй.

— Випий, Свен,— сказав він.

Вона випила теж одним духом.

— Я ж знаю, який ти,— сказала вона.

— Який, Свен?

Тепер він уже майже знав, *що* вона боялася йому сказати. Кинувши собі в келих кілька кубиків льоду, він долив туди віскі і знову випив, відмовляючись вірити в те, що вже знав.

— Може, краще не говорити мені цього, Свен?

— Ні, я мушу тобі це сказати, Івене.

Вона випорожнила свій келих і глянула на чоловіка.

— Ред сказав, що в Кловісі ти була з усіма дуже ласкава. Він сказав, що сьогодні ти була дуже гарна. Наш хлопчик сказав, що ти була дивна, тому що була сумна і захоплювалась усім.

— Так.

— Чому ж це?

— Можна мені випити ще? Прошу тебе, Івене!

— Ні!!! — вибухнув він.— Скажи, в чому річ! Чого ти тягнеш! Кінчай з цим одразу! Навіщо зволікати! Давай з'ясуємо усе зараз!

— У мене буде дитина,— швидко проказала Свен.— Це не наша дитина, Івене!

Івен схопив пляшку за шийку, і Свен вся зіщулилась, думаючи, що він хоче її вдарити. Він налив свій келих до половини, розвів віскі водою з карафки і простягнув його Свен. Схопивши її келих, він знову наповнив його по

вінця чистим віскі і випив одним духом. Потім сів з келихом у руках на поруччя ганку і враз тихо заплакав. Свен підвелася з гойдалки і наблизилася до нього.

Івен скочив з ганку на доріжку, люто пожбурив келих у виноградник і побіг геть.

Він вибіг на дорогу, зупинився і побачив, що Свен повільно спускається сходами. Тоді щодуху побіг по тій самій дорозі, по якій усі четверо проходили годину тому. Пробігши ярдів п'ятдесят, він обернувся ще й побачив, що вона лежить на землі біля ганку. Назустріч йому мчав автомобіль; він стишував швидкість, доки не зупинився зовсім. В автомобілі сиділи Уоррен Уолц і його дружина. Івен кинувся назад, і автомобіль знову повільно рушив по дорозі. Івен іще раз обернувся і побачив, як він зупинився на розі, як з нього вискочив Уоррен і кинувся до Свен. Тоді він побіг через дорогу у виноградник.

Ред чув батьків крик, та це не здивувало його — таке траплялося й раніше. Він викликав у нього несвідому огиду, ненависть. Якось Ред навіть кинувся на батька з кулаками, але Івен підхопив його на руки і сказав:

— Ти нічого не розумієш, Реде.

Він опустив його на підлогу, і Ред відчув сором, що, може, й справді він нічого не розуміє. І все ж йому хотілось, щоб батько так не гримав на матір. Коли Свен сама сердилась на Івена, це теж було не дуже приємно, але в цьому принаймні було щось кумедне, і, хоч Ред і дратувався, слухаючи, як мати допікає батькові, її гнів ніколи не видавався йому справжнім. Здавалося, ніби вона гнівалася на щось інше.

Він ураз схопився, а потім виліз із ліжка. Хвилину постояв у темряві під дверима. Його трусило як в лихоманці, в животі він відчув огидну нудоту. Нарешті він пройшов у темний передпокій, а звідти — у вітальню.

Уоррен Уолц побачив хлопчика, вже коли той намагався підвести Свен із землі. Він тягнув її за руку, та потім, збагнувши, що так нічого не вдіє, спробував підняти з землі її голову.

— Я Уоррен Уолц,— почув Ред.— Сьогодні ми бачились з тобою на станції.

— Що з моєю мамою?

— Одступись, хлопчику. Дай-но я підведу її сам.

Тут наспіла Мей, удвох вони підвели Свен на ноги і повели сходами нагору. Вона побачила, що Ред притримує двері, пропускаючи їх уперед, випручалася з рук Уолців, схопила сина на руки і зайшла в дім, грюкнувши дверима перед самісіньким носом гостей. Вона йшла темною вітальнею з Редом на руках, об щось спіткнулася і, втративши рівновагу, впала.

Ред скочив на ноги і допоміг їй підвестися.

— Мамо, ввімкни світло,— сказав він.

— Ні,— прошепотіла вона,— мені не потрібне світло.

На ганку Уолци тільки здивовано перезирнулися.

— Це *його* ми бачили на дорозі, Уоррене?

— Авжеж.

— Може, нам краще піти за ним?

— Не знаю. Зрештою це нас не стосується.

— Ти б все-таки пішов за ним. Адже не можемо ми отак сісти в автомобіль і поїхати! Я постою на ганку і почекаю, поки вона не вийде або поки ти повернешся.

— А може, краще відвезти тебе додому,— відповів він.— По-моєму, нам не слід сунути носа в їхні справи.

— Але ж щось трапилось, Уоррене! Чому вона не запалює світло?

— А може, я одвезу тебе краще додому.

— Піди за ним, Уоррене. Я почекаю тебе тут.

— Та невже ти не розумієш, що вони побилися? Тепер їм обом соромно, от вони й хочуть, щоб їм дали спокій.

— Ти все-таки піди за ним, Уоррене.

— Та на біса це мені!

— Його брат — твій приятель.

— Його брат не має приятелів. І не наше це діло.

— Може, ти вмовкнеш і підеш за ним? — в голосі Мей зазвучали злі нотки.

— Чорти б тебе взяли разом з ними! — кинув Уоррен і попрямував до автомобіля. Він увімкнув мотор, розвернувся і поїхав дорогою. Жінка дивилася услід, аж поки машина зникла, потім нерішуче піднялася сходами до дверей. В домі було тихо.

Ред знову лежав у ліжку і дивився в темряву широко розплющеними очима.

— Не плач, мамо,— сказав він.

— Він твій батько,— схлипнула Свен.— Тебе він любить. І Єву він любить.

— Але ж і тебе він любить, мамо!

— Так.

— Чому ж ти плачеш?

— Я не можу сказати тобі, Реде. Я не можу сказати тобі, але я дуже тебе люблю.

І вона заплакала ще голосніше.

«В чому ж річ,— думав Ред.— Чому все не як у людей? Чому все завжди буває таке дивне, небезпечне, таємниче і тонке, ладне в першу-ліпшу мить розсипатися на друзки?»

— Я дуже люблю і тебе, і його,— сказала Свен.— А Єву я не люблю, бо вона така сама, як я. Єву я інколи ненавиджу.

— Мамо!

— Ні-ні, не слухай, Реде, я її теж люблю. Ти ж знаєш, що люблю.

— Це ж вона знайшла зірки, мамо,— пам'ятаєш?

— Пам'ятаю, Реде. Я дуже її люблю.

— Більше їх ніхто не знайшов. Це ж тільки вона знайшла їх — правда?

— Правда. Це вона знайшла зірки, Реде.

— То в чім же справа, мамо?

— Я не можу сказати тобі, Реде.

— А ти не знаєш?

— Знаю.

— Тоді скажи мені.

— Не можу, Реде.

— Що ж нам тепер робити?

— Не знаю,— схлипнула Свен.

Івен вибіг з виноградника і побрів незнайомою дорогою. Він весь палав, почував себе п'яним і смертельно втомленим. Скоро він спіткнувся і впав.

«Нещасна моя доля»,— подумав він і залишився лежати на дорозі, скривившись від болю і вдихаючи пил, що знявся, коли він упав. Потім він уперся руками в землю і, зробивши зусилля, звівся на ноги. Він знову поплентався дорогою, знову спіткнувся, знову боляче вдарився, крикнув: «Реде, мій сину! Єво, дочко моя!» — і заплакав, уже не соромлячись сліз. Сльози котилися по його розбитому обличчю і змішувалися з кров'ю. Поруч зупинився автомобіль, і хтось став над ним.

— Можу вас підвезти, коли хочете. Я їду у Фресно.

Він підвівся сам, хотів подякувати, але зараз несила було глянути комусь у вічі. Вже сидячи в машині, він витер з обличчя землю і кров.

— Не дуже багато п'яних здибаєш у нашому селі.

— Я вам дуже вдячний,— прошепотів він,— але мені важко говорити.

— А ви не проти, якщо я трохи побалакаю?

— Ні.

— Ну, я, значить, вже минув цей виноградник, коли раптом обернувся й побачив вас. От я й подумав: треба мені глянути, що там з вами таке. Сам не знаю чому, адже це не моє діло. Іншим разом я б просто обминув вас. Оце й усе.

Більше він нічого не сказав до самого центру міста. Він поставив автомобіль на стоянці. Івен обернувся до нього, щоб подякувати, і вперше побачив його обличчя. Він не сподівався побачити перед собою такого молодого хлопця і тому здивувався.

— Будьмо знайомі. Івен Назаренус,— сказав він.

— Я вас знаю,— відповів юнак.— А я — син Коді Боуна. Я добре знаю вашого брата. Ви дуже схожі. А крім того, мій старий розповідав мені, що познайомився з вами на станції.

Юнак зичливо посміхнувся і виліз з машини. Івен теж виліз і почвалав по вулиці. Побачивши бар, він зайшов, та, глянувши на публіку, знову вийшов на вулицю. До тротуару під'їхало таксі. З машини вийшли юнак з дівчиною і попрямували до бару. Івен кинувся до таксі і попрохав водія одвезти його в аеропорт.

В аеропорту він купив квиток до Сан-Франціско, потім зайшов у телефонну будку і спробував з'єднатися з Дейдом. В готелі йому відповіли, що Дейд вийшов. Коли до відльоту залишалося п'ять хвилин, він знову попрохав телефоністку з'єднати його з готелем. Цього разу трубку зняв сам Дейд.

— Ти можеш мене зустріти в аеропорту?

— Авжеж. Коли?

— Десь за годину.

— Я чекатиму, Івене.

Дейд помовчав.

— Івене...

— Я все розповім тобі, коли зустрінемось.

— Гаразд.

Івен вийшов з будки і попростував до літака.

Брата, п'ятдесятирічного мужчину, він побачив біля воріт, трошки осторонь від невеличкого гурту людей — чоловік шість чи вісім, в тому числі двоє маленьких хлопчика і дівчинку. Підходячи ближче, Івен глянув на

дітей; хлопчикові було років чотири, дівчинці близько шести. У Івена враз защеміло серце.

Брати глянули один одному в очі, й Івен сказав:

— Пройдемося?

— Еге ж.

Мовчки вони вийшли за браму аеропорту і пішли по шосе, що вело до Сан-Франціско. І тоді Івен швидко й квапно розповів братові все.

— Як там Ред?

— Мені боляче про нього думати. Вона ж його мати, Дейде!

— А як Єва?

— У мене серце крається, коли я думаю про неї.

— Як почуває себе Свен?

— Що?!!

— Я питаю, як почуває себе Свен?

Івен зупинився. Він не знав, що йому робити: залишитися чи повернутися й піти геть.

— Мені не до жартів, Дейде!

— Як почуває себе мати твоїх дітей, Івене?

— Ти хіба не чув, *що* я тобі сказав? Чи я це самому собі розповідав?

— Я все чув, Івене. Як почуває себе Свен?

Вони замовкли і знову пішли по шосе, поки не натрапили на якусь дорогу.

— Куди веде ця дорога? — спитав Івен.

— До Сан-Бруно.

Молодший брат звернув з шосе і швидкою ходою подався по дорозі, старший поспішав за ним, намагаючись не відставати ні на крок.

— А про що, по-твоєму, я мав би тебе запитати? — сказав Дейд.

— Про що хочеш. Краще спитай мене, чому я її не вбив.

— О'кей. То чому ж?

— Тому, що я люблю її. Господи, що ж це з усіма нами діється? Ти спитав, як вона себе почуває. Звідки я знаю? Мені здається, вона вмирає. Що ж це з усіма нами діється, Дейде?

— Як там вона?

— Не знаю. Мені здається, вона вмирає. Що ж це з нами діється, Дейде?

— Діти знають?

— Ред усе намагався збагнути, чого це в твоєму домі пахне мокрим камінням. Що це діється з Редом, Дейде?

— І він знає?

— Так. Тепер він уже все, певно, зрозумів. Шкірою пахне крісло у вітальні. Каву він знайшов на книжковій полиці. В срібному глечику над каміном він знайшов букетик засохлих троянд. Він казав, що, може, цей запах мокрого каміння залишився від тебе, бо ти живеш тепер в цьому домі сам, в домі, де не так давно мешкали твої хлопчики і донька. Тепер він уже знає. Щось він уже знає. Адже вона дуже близька йому. Він любить її так само, як і я, тільки трошки інакше, по-своєму. Що ж це з усіма нами діється, Дейде?

— Просто не збагну, звідки цей запах мокрого каміння,— сказав Дейд.

— Чий це букет?

— Її.

— Як себе почуває вона? Як почуває себе мати *твоїх дітей*, Дейде?

— Не знаю, Івене.

— Мене ти можеш питати,— сказав молодший брат.— Мене ти можеш питати, а от коли я тебе питаю, ти кажеш, що не знаєш. Невже це кінець? Мені уже жаль її. Невже це тільки через твою гордість? Між вами все скінчено, Дейде?

— Так, Івене.

— Після всього пережитого? Після дев'яти років?

— Так.

— Але чому? Хто ми, по-твоєму, такі?

— Я знаю тільки, що це гидко,— сказав Дейд.— Коли ж людина не має гордості, то це ще гидкіше.

— Гаразд, Дейде, гаразд. Але хіба ми самі не буваємо гидкіші? Хіба ми не буваємо такими гидкими, що далі нікуди?

— Не знаю.

— Я тобі сказав, що мені вже її жаль. Що ж це з нами діється, Дейде?

— Ти пам'ятаєш хлопців, яких ми знали колись і які тепер мертві? Те саме відбувається з нами й тепер. Річ у тому, що ми не вмерли, ми живі. Хто, по-твоєму, мої діти? Хто вони усі троє?

— Розумію. Ти хочеш, щоб я піддався на ту жалість, яку відчуваю до неї. Сам би ти на це не погодився, а від мене хочеш, щоб я ухопився за будь-що.

Почалися будинки, і брати пройшли тротуаром кварталів зо три. Потім Івен повернув назад, і вони попрямували в аеропорт.

Десь о п'ятій ранку Івен знову був у домі свого брата в Кловісі. Він зайшов і побачив, що дівчинка скинула з себе ковдру і лежить, згорнувшись калачиком. Він подумав, що зараз побачить сина, але Реда він побачив з матір'ю: хлопчик спав так само спокійно, як і Єва. Свен і уві сні була якась напружена і жалюгідна. Він стояв і дивився на них, аж поки Свен не розплющила очей. Якусь хвилину вона нічого не могла зрозуміти, а потім згадала і підхопилася. Лице її скривилося, і вона беззвучно заплакала. Голова її схилилася на груди, волосся прикрило набухлі груди. Вона встала з ліжка, обняла чоловіка і зашепотіла щось, мало схоже на слова. Він повів Свен у їхню спальню і відкинув ковдру на її ліжку. Схлипуючи, вона залізла під ковдру, а він сів поруч і почав чекати, хоч він ніяк не міг зрозуміти, чого йому, власне, ще чекати.

Він довго сидів у кімнаті, закляклий, як мрець, втупившись у підлогу невидющими очима, слухаючи, як мучиться Свен. Не було сил ні думати, ні говорити. Так минула година чи й більше, а потім їх розшукала Єва і кинулася йому в обійми, наче знала, що вона одна може дати їм відпущення усіх гріхів. Івен безтямно притис до себе дочку, припав губами до її шиї і так лишився, заціпенілий, нездатний щось думати чи розуміти. Свен перестала плакати, коли дівчинка з'явилася в кімнаті, бо розуміла, що треба взяти себе в руки.

— Ти встав сьогодні раніше за мене, тату,— сказала Єва.— А я ж завжди прокидаюся найперша.— Вона повернулася до Свен.— Ти теж уже проснулася, мамо?

Свен силувано усміхнулася. Дівчинка залізла до неї в ліжко і міцно пригорнулася до матері.

— Де це ти так розбив обличчя, тату?

— Я спіткнувся і впав.

— Тату! — не повірила йому дівчинка.— Адже ти ніколи не падаєш! Це Ред падає! І я падаю! Ти ж ніколи не падаєш, тату!

— Я впав, дочко.

— Ти впав, тату? — крикнула вона, злазячи з ліжка.

Вона кинулася до батька і заходилася цілувати його. Він глянув на дружину, та побачивши, що вона ось-ось заплаче знову, похитав головою. Свен опанувала себе.

— Бідний татко! Ти впав, як маленький хлопчик?

— Ні,— сказав він і далі вже мимоволі говорив, звертаючись до обох.— Я впав як чоловік, як батько.— Страшенно сердячись на себе, він раптом міцно притис до себе дочку і, силувано засміявшись, додав:

— Адже впасти може кожен, Єво!

— Тобі дуже боляче, тату?

— Ні.

— Мамо, коли тато ще раз падатиме, ти йому допоможи.

— Гаразд.

— Можна, я піду розповім Редові, тату?

— Звичайно.

Вона вибігла. Минула хвилина, і Свен знову пошепки покликала чоловіка, наче вона сама була маленька дівчинка.

— Ти краще йди і приготуй їм сніданок,— сказав він.— Відпочинеш, коли вони підуть у двір.

Свен підхопилася і побігла до ванної. Дівчинка разом з Редом зайшла в кімнату.

— Дай-но я гляну, тату!

Він заходився уважно розглядати батькове обличчя.

— Тату!

— Що, Реде?

— Я чув, як ти кричав учора ввечері.

— Не треба про це зараз, Реде,— сказав він, вказавши очима на Єву.— А тепер ідіть одягайтеся.

— Ти мені поможеш, тату? — спитала дівчинка.

— Авжеж.

Він рвучко підхопився з ліжка і разом з дівчинкою пішов у її кімнату. За хвилину туди прибіг Ред, тримаючи в руках одежу. Він не хотів залишатися сам і прибіг, щоб одягатися разом з сестричкою.

— А я слухав, як у саду співали пташки,— сказав він.

— І я,— сказала дівчинка.

— Я навіть не виліз із ліжка,— вів далі Ред.— Я навіть не прокинувся, та все одно чув, як вони співають. Вони співали довго і тепер ще співають. А одна з них — певно, це була одна з них — цілу ніч співала в темряві, поки мама плакала і чекала, що ти повернешся додому.

— Реде!

Івен глянув на сина і докірливо похитав головою. Ред похнюпився, а потім спитав:

— Що таке пташка, тату?

— Не знаю, як тобі пояснити. Загалом така ж випадковість на землі, як і всі ми.

— Випадковість? Як той випадок на дорозі, коли дві машини наскочили одна на одну і перекинулися догори колесами?

— Ні, Реде, випадковість — це, наприклад, коли ти зустрічаєш людину, якої раніше ніколи не знав, і вона тобі так подобається, що ти одружуєшся з нею. Так само ти не можеш бути певен, котрі саме твої діти, коли вони народжуються. І це випадковість.

— Не розумію.

— А я розумію,— сказала дівчинка.

— Нічого ти не розумієш. Ти тільки говориш так.

— А от розумію! — крикнула Єва.— Я все розумію!

— Тоді поясни.

— І поясню.

Ред засміявся.

— Нічого вона не розуміє, тату!

— Не смійся! Адже я все пояснила! Правда ж, тату?

В кімнату зайшла Свен, свіжа й чиста після купання, зачесана і вдягнута в чисту блакитну сукню.

— Ну й сніданок я вам зараз приготую! — Вона силкувалася поводитися так, наче нічого не сталося.— Зараз я нарву фіг просто з дерева, обчищу й наріжу, а потім помажу солодким кремом, а ще дам вам хрусткого підсмаженого бекону, варених яєць, грінок і молока.

Виходячи, вона кинула оком на Івена, але той навіть не глянув у її бік. Він пішов у душову, а коли викупався й одягнувся, діти вже гралися на подвір'ї. Ред видерся високо на фігове дерево, а Єва стояла внизу і ловила стиглі плоди, які хлопчик зривав і кидав униз. Голоси їхні були набагато дзвінкіші, ніж звичайно, бо їм було дуже весело на селі, в іншому кліматі, в зеленій долині, де все повнилося соком і де сонце таке близьке й гаряче. Свен була десь у домі. Він зняв телефонну трубку і попрохав з'єднати його з Уорреном Уолцем. Коли той підійшов, Івен сказав:

— Чекаю вас на обід. І беріть з собою дівчаток. Годині о шостій. Вип'ємо. Нам усім не завадить трохи випити.

Він вийшов на ганок і постояв на осонні. Незабаром під'їхав автомобіль, і з нього виліз Коді Боун.

— Учора ввечері я зустрів вашого сина,— сказав йому Івен.

— Він мені казав. Щоранку я їду цією дорогою на роботу, отож, думаю, заїду й спитаю, може, малий хоче покататися на паровозі.

— А де ви будете з ним кататися? Тобто Ред неодмінно схоче знати, куди ви його повезете.

— Ми їздимо в депо.

Вони підійшли до фігового дерева, і хлопчик одразу помітив Коді. Спершу він не був певен, що це Коді, бо коли він його бачив уперше, Коді був частиною локомотива. Та ось Коді усміхнувся, Ред побачив його рівні зуби і пізнав.

— Це моя дочка Єва,— сказав Івен.

— Он як! Значить, Єва.

— Добрий день,— привіталася дівчинка.

Хлопчик тим часом зліз з дерева і підбіг подивитися на «дядю з паровоза», його особливо цікавило, який він сам по собі, без машини. Різниця, звичайно, величезна, але це був той Коді, який сподобався йому відразу.

— Хочете фігу? — спитав Ред.

— Звісно, хочу,— відповів Коді і з'їв усю фігу.— Оце заїхав тебе побачити, Реде,— сказав він.

— Містер Боун заїхав спитати, чи не хочеш ти покататися на паровозі,— сказав Івен.

— А коли? — стрепенувся Ред.

— Зараз,— відповів батько.— Звичайно, якщо ти хочеш.

Ред поглядав то на батька, то на Коді, певно, ніяк не можучи наважитись.

— Гаразд,— нарешті погодився він.— Хочеш подивитися, як я їхатиму, Єво?

— Хочу.

Вони пішли поза домом до машини Коді, а Свен стежила за ними з вітальні. Вона бачила, як машиніст всадовив дітей на переднє сидіння, а Івен відчинив задні дверцята і вмостився позаду. Коли автомобіль зник, вона знову заплакала, потім заходила по кімнатах, машинально переставляючи речі, що попадали під руку. Вона чула, як її чоловік розмовляв по телефону з Уорреном Уолцем, і знала, що увечері їй знову треба опановувати себе. Та що вона могла вдіяти?

— Він, як і його брат,— казав Уоррен Уолц дружині.— Про вчорашнє — ні слова. Наплювати йому на те, чого

це все нам коштувало і в якому безглуздому становищі ми опинилися. Навіть не питає, чи хочемо ми їхати на цей обід. Просто наказ. Чекаю на обід. О шостій беріть дівчаток. Вип'ємо. І все отак.

— Що ж там у них скоїлося, Уоррене? Ні сіло ні впало грюкнути дверима перед моїм носом?

— Я його шукав по всьому Кловісі! Зазирав всюди, де ще було відчинено. Обійшов усі бари, більярдну, парк, побував навіть у Сьюзі.

— Он як! А мені ти про це не розповів!

— Я мав досить клопоту й без цього. Ти до смерті налякалася.

— Я була певна, що вона відчинить двері. Інші теж сваряться, але ж якось додержують правил пристойності. Адже це вони запросили нас! А про Сьюзі ти міг би мені розповісти. Як там?

— Так собі.

— А яка там публіка?

— Двоє мексіканців і якийсь старий.

— А хто він?

— Не знаю.

— А ти не подумав, що в місті почнуть базікати, що ти туди ходиш?

— Справді, про це я не подумав.

— Такі плітки — то дуже прикро. Це ж тобі не Сан-Франціско і навіть не така діра, як Фресно, де годібні відвідини можуть залишитися непоміченими. Вже, певно, Дейд гасає по Сан-Франціско не для того, щоб ходити там по музеях.

— Що ти хочеш цим сказати?

— Те, що він кожні два місяці не вилазить звідти цілими тижнями. Може, не так?

— Ти, певно, маєш рацію.

— Тільки Дейд уникав знайомства з сусідами.

— Я нічого не знаю про цього Дейда. І скажу більше — не хочу й знати! Не моя справа, чого він ганяв у Сан-Франціско. Та й брат його, здається, добра штучка. Зараз ось подзвоню йому і скажу, що ми не зможемо приїхати.

— Ні, ми мусимо поїхати.

— А то чому?

— Та хоча б щоб дати їм змогу додержати правил пристойності. Хай вони не вміють поводитися, зате ми вміємо.

— Мені з ними якось не гаразд. Весь час почуваю себе так, наче я не доріс до них. Не хочеться мені туди їхати.

— І все-таки ми мусимо до них поїхати.

— Тебе, я бачу, дуже цікавить, що там у них вийшло. А мені наплювати! Та й що там у них могло бути? Кажу тобі, він навіжений, як і Дейд. Посварився з жінкою, от його і прорвало. Потім прогулявся, тим і кінчилося. Ні, Мей, я до них не поїду. Не подобається, коли мною попихають.

— А я певна, що своїм дзвінком він хотів уладнати справу, наскільки це тепер можливо взагалі. Цим запрошенням він, очевидно, хотів показати, як йому соромно за вчорашнє. Запрошення, щоправда, трохи лаконічне, але він сподівався, що ти зрозумієш, як йому соромно. І крім того, це ж він подзвонив нам. Йому справді ж байдуже, що ми виявилися замішані в цю історію. Тому він і подзвонив заздалегідь. І якщо ми тепер відмовимося, це вже буде зовсім негарно.

— Не подобається він мені — і край,— кинув Уоррен.

— Хай і так,— сказала Мей.— Та я однаково вважаю, що ми досить виховані, аби піти до них, наче нічого й не трапилось. У них чудесні дітлахи, і вони вже подружилися з нашими дівчатками. Хай хоч їм буде весело.

— Кажу тобі, не до вподоби мені це, та й край. Краще послатися на якусь поважну причину і відмовитися.

— Послатися неважко, ось тільки поважної причини нам не знайти. Якщо ми до них не поїдемо, то остаточно зіпсуємо взаємини. Простіше забути про вчорашнє і поїхати, наче нічого й не було.

— Звісно, простіше,— відповів Уоррен,— але ж я не певен, що мені вдасться забути про вчорашнє. Ти влаштувала мені сцену. Страшенно перехвилювалася сама. А на якого дідька! Ти повернулася з кіно й сказала, що вони *дуже* просили нас приїхати. Ми поклали дітей спати, попрохали місіс Блотч посидіти у вітальні і поїхали в гості. Що ж ми там знайшли? П'яного маніяка на дорозі, який навіть з нами не привітався... Навіть не надав такої змоги нам. Його дружину, яка валялася, мов нежива, під ганком. Їхнього сина, який намагався її підняти. Потім ця жінка грюкнула дверима у нас перед носом. Я шукав його всюди, облазив усе місто, заходив бозна-куди — бракувало ще, аби хтось мене там побачив. Ти півночі простояла на ганку, налякана до смерті. Потім ми повернулися додому і просиділи до третьої ранку, бо ніяк

не могли отямитися і все сподівалися, що вони все-таки подзвонять і щось пояснять. Ні, Мей, я аж ніяк не певен, що забуду про вчорашнє. Краще забуду про нього, а заодно і про його братика.

Мей ще не бачила чоловіка таким роздратованим і не чула в його голосі стільки гіркоти.

— Ось як ми зробимо,— провадив він.— Ми зараз спакуємось і поїдемо на тиждень у Йосеміт. Ми ж однаково мали намір з'їздити туди наприкінці літа, то чому б не сьогодні? І щоб не телефонувати, я зараз поїду до них і так скажу. Як на мене, усе цілком пристойно. Він зрозуміє. В усякому разі, йому *доведеться* зрозуміти. Скажу, що дітлахи ціле літо мріяли про цю подорож, а тепер ні про що інше, як про свій Йосеміт, і знати не хочуть, тож ми й вирішили поїхати, коли їм так вже кортить.

— Ми ж і справді часто робимо так, як хочеться дітям.

— Не в цьому річ! Я навіть запрошу їх з нами. Він, звісно, відмовиться — і хай. Я не хочу всієї цієї історії. Кажу тобі, не подобається мені це. От зараз і поїду туди. А ти поки що починай пакувати речі.

— І не подумаю. Все це не так страшно, як ти змалював.

— Ні, Мей, я хочу з цим покінчити раз і назавжди.

— Це буде нерозважливо.

— Нехай. Але ти, може, зробиш нарешті що-небудь і для *мене?* Може, забереш-таки дітей і спакуєш речі?

— Не розумію твоєї злості, Уоррене! Може, поясниш?

— Ми самі себе робимо дурнями, Мей!

— Он як!

— Я хотів сказати, що це вони зробили нас дурнями.

— Та ну!

— Ми наполохалися через цих людей, яким байдуже, є ми чи ні, які вважають нас настирливими, а наше товариство — нудним. Вони вважають, що ми смішні, і глузують з нас.

— А я й не подумала про це! Ось що я тобі скажу. Не будемо поки нічого вирішувати. Часу ще досить. У Йосеміт ми встигнемо завжди, їхати туди три години. Можна мені поки що взяти машину? Мені треба з'їздити до Фресно. В крамницю. Все вирішимо, коли я повернусь.

— А скільки це забере часу?

— Години зо дві, не більше.

— Тільки не затримуйся. Я почну збиратися.
— Уоррене! Я ж сказала, вирішимо, коли я повернусь!
— О'кей.
Вона якось дивно глянула на нього, і він це помітив.
— Мей,— мовив він.— Мені не подобається...
— Вирішимо, коли я повернусь,— повторила вона.
Вона вдягла жовтий шерстяний светр і вийшла на ганок. Уоррен вийшов слідом, щоб узяти пилку. Дівчатка гралися під старою маслиною, яку він збирався обрізати.
— Мама їде до Фресно,— сказав він.— Може, ви хочете з нею?
Дівчатка подумали і сказали, що поїдуть.
Незабаром він залишився один і почав шукати висохлі гілки, щоб їх спиляти; тоді виліз на дерево й заходився коло сухої долішньої гілки. Та нараз кинув пилку, зайшов у дім і подзвонив приятелеві в Мадеру,— його він знав років на двадцять більше, ніж Дейда Назаренуса. Він подзвонив йому з певним наміром, та нараз передумав і вирішив не казати, чого подзвонив. Натомість запросив приятеля до себе в гості. Потім повернувся до маслини, щоб одпиляти хоч одну суху гілку, коли вже почав.
Мей тим часом сиділа за кермом б'юїка випуску 1948 року, розмірковуючи над тим, що могло так розтривожити Уоррена. Щебетання дівчаток, завжди таке любе їй, дратувало. Вона обернулася і дала ляпаса молодшій за те, що тій не сиділося. З'їхавши на узбіччя, вона зупинила машину, обняла заплакану дівчинку і заплакала сама. А за хвилину плакали вже всі четверо, плакали так, наче знали чому.

Єва Назаренус сиділа між Рексом Назаренусом та Коді Боуном: з одного боку дядя, з другого — хлопчик. Третій, її тато, сидів у неї за спиною, на задньому сидінні.
Вона їхала з трьома «хлопцями», їхала по розпеченому шосе, обабіч якого тяглися зарослі бур'яном зрошувальні рівчаки. За рівчаками правильними смугами тяглися фруктові сади й виноградники, і з машини їй здавалося, що вони пробігають повз неї то великі, то маленькі.
Це вже було щось інше, зовсім нове. Цим новим зараз було сонце, а рано-вранці — птахи. Та ще відсутність людей навколо; замість них тут росло безліч дерев. Їх було стільки, що якби комусь схотілося вилізти на

дерево, то не треба довго вибирати, а просто підходь до першого-ліпшого й лізь, як вранці на фігове дерево виліз Ред. Треба лізти вище й вище, аж до верхівки, а тоді дотягтися руками до стиглих плодів і кидати їх у її наставлений фартушок. Ті фіги, що їх кидав Ред, вона не всі піймала. Деякі трохи пом'ялися, та все одно були смачні. Вона сама з'їла три, а решту залишила татові, мамі і дяді, якого вони бачили вчора і який загубив свою маму, на випадок, якщо він раптом приїде.

Вона давно вже чула про Кловіс, про рядька Дейда Назаренуса в Кловісі. І ось тепер вона сама в цьому місті і їде в автомобілі подивитися, що робитиме Ред. Цікаво, що ж він робитиме? Мабуть, щось незвичайне. Цей дядя поруч теж незвичайний. Вона його зовсім не знала, але відчувала, що він хороший. Ред спершу сидів тихо, та, побачивши, як перед машиною шосе перебіг кролик, одразу стрепенувся.

— Дивись, тату! Кролик! Ти бачив? Чому він такий?

Єва слухала, як тато намагається пояснити Редові, чому кролик *такий*. Це було не так просто, але Єва вже звикла до того, що тато завжди серйозно відповідає Редові, їй і мамі, ставлячись до кожного запитання дуже вдумливо, і всебічно обмірковує відповідь. Єві схотілося втішити його, вона стала на сидіння, перелізла до нього і вмостилася біля тата. Вона не хотіла нічого казати, він завжди був поруч, і вона знала це, ось і тепер він допоміг їй перелізти через спинку. Він все ще говорив, відповідаючи Редові на його запитання, та враз глянув дочці в очі, замовк і міцно пригорнув її до себе. Вона теж припала до його грудей, бо він був найкращий, єдиний, хто справді розумів і любив її, кращий за всіх інших дорослих дядів, від нього одного так рідно й хвилююче пахло, як і мав пахнути тато, у якого обличчя і руки були як у неї, аж чудно. Вона знову припала до нього, потім, відпустивши його, тихенько сіла поруч, склавши руки на колінах. Вона вже не слухала розмови дорослих. Їй було дуже добре сидіти отак і дивитися на тата.

Коді Боун знав Дейда Назаренуса десь років із двадцять, відтоді як той приїхав сюди на старенькому форді з опущеним верхом і гасав по всьому околу в пошуках ділянки під дім і виноградник. Нарешті він вирішив купити зайвий виноградник у Орвала Олбі, який свого часу придбав свої шістдесят акрів майже за безцінь. Дейд приїхав сюди з якогось містечка в Нью-Джерсі.

Він нічогісінько не тямив у виноградниках і так само в цінах на землю, але він забрав собі в голову купити добру ділянку, де б можна було збудувати великий дім, і йому сподобалася ця місцевість, сподобався Кловіс і шістдесят акрів старого Орвала. І купив-таки цю ділянку, віддавши за неї, звісно, купу грошей, збудував на ній чудовий дім, кілька років і за холодну воду не брався, живучи в цьому величезному домі один як палець, а потім зник на місяць. Повернувся він з молодою дружиною, невеличкою і чорнявою, яка, видно, його кохала. Була то городянка з розумними, допитливими очима, їй кортіло розібратися в усьому незрозумілому і новому для неї, ну, а коли їй щось було нецікаво, вона враз про це забувала і хапалася за нове. Усі, хто її знав, відчували якусь втіху, дивлячись на неї. Вона вміла бути з усіма дуже мила, коли хотіла, миліша за будь-яку жінку в Кловісі, та вже наступної миті їй усе могло набриднути до смерті. Вона любила квіти, і Дейд мусив найняти садівника, який викохав на їхній ділянці справжній ботанічний сад: всілякі троянди, бузок усіх сортів, різноманітні дерева, олеандри і безліч всякої іншої рослинності. Звали її Беатріс, але Дейд називав її Трікс. Коді чув, що у Дейда молодший брат, викладач університету, та обидва рази, коли цей брат приїздив погостювати до Дейда, Коді, як на те, не було в місті. Він добре знав і Дейда, і Трікс, знав їхніх дітлахів і був певний, що ніщо на світі не розіб'є того, що створили разом Дейд і Трікс. І от раптом він дізнався, що Дейд залишився на своєму виноградникові сам. Трікс і діти виїхали кудись, а Дейд уникав навіть розмови про них.

Коли Коді нарешті побачив молодшого Дейдового брата, побачив його на пероні з Уорреном Уолцем, він одразу упізнав його. Івен тримав за руку сина, дуже схожого на нього, а ще більше — на дядька Дейда. Приїхавши додому, Коді про все розповів молодшому синові Барту, розповів про Дейдового брата і про його хлопчика, на ім'я Ред.

— Та й схожі Дейд і цей Івен; і розмова, й хода — ну, дві краплини води! Молодший викладає у Станфорді. Хочу покатати його хлопчину на паровозі. Оченята в нього допитливі, аж горять! Знаю, що боїться, чортеня, але покататися, видно, кортить страшенно.

Барт повернувся з Фресно, коли Коді вже лягав спати. Вони з сином жили удвох; мати померла років де-

сять тому, старші брат і сестра були одружені, один жив в Лос-Анжелесі, друга — в Сан-Франціско.

— Познайомився вже з ним і я.

— З ким це?

— З Дейдовим братом. Їду, коли бачу, хтось біжить виноградником. Я розвернувся, під'їхав, а він перечепився, упав і лежить на землі. Потім підвівся, захитався, знову спіткнувся, упав і більше не підводився. А я навіть не знав, хто він. Я вимкнув мотор і підійшов глянути. Потім одвіз його до Фресно. Йому було зовсім кепсько.

— П'яний?

— Не думаю, щоб це од вина. Хоч хильнув він, мабуть, добряче.

— Де ти його висадив?

— Біля публічної бібліотеки. Він тут-таки перейшов вулицю і зайшов до бару на розі.

— Про що він з тобою розмовляв?

— Ні про що. Так і сказав, що не хоче розмовляти.

— Ти бач! А вдень мені здалося, що в нього все гаразд. Невже таки нічого й не сказав?

— Сказав, як його звуть, коли вже зупинилися. Та й казав, наче дякував за те, що я підвіз його.

— Певно, з дружиною побився,— мовив Коді.— Дейд і Трікс теж вічно билися. До бійки вони скорі. Добре, що хоч відразу все забувають. Наступного дня вже милуються, мов нічого й не було.

— Зроду ще не бачив людини в такому стані,— сказав Барт.— Я навіть перелякався.

— Пусте, синку. Просто всі вони такі спритники, та й усього.

— Може, й так,— мовив Барт.— Та мені здалося, що тут йшлося про щось серйозне.

— Їхатиму вранці в депо, зазирну до них.

За сніданком Барт знову почав про вчорашнє.

— Щось у них таки трапилося, батьку. Не знаю що, але, повір мені, мабуть, щось серйозне. Через те я, певно, так і налякався, бо мені здавалось, що він ось-ось упаде мертвий або уб'є когось від люті.

— Люті?

— Скоріше — шаленства. І нічого смішного там не було. У такому стані він міг убити будь-кого.

Тепер, сидячи з цим чоловіком і його дітьми в автомобілі і їдучи в депо, Коді прислухався до розмови між

батьком і Редом І з Івенового тону бачив, що Барт казав правду. Коді й не думав втручатися в цю справу, та коли його машина мало не врізалася в автомобіль, який вилетів на них, не звертаючи уваги на червоне світло, і всі вони попадали з своїх місць, він різко загальмував, обернувся до Івена і філософськи зауважив:

— Отак і наше життя, самі несподіванки, га?

Він висловив це міркування не для того, щоб починати розмову; у нього це вийшло якось несамохіть. Але відразу похопився, відчувши, що сказав не те, що слід.

— Я хочу сказати, що ніколи не вгадаєш, що буде з тобою наступної хвилини. Дивно, як цей тип не врізався в нашу машину! Що ж, все кінчилося добре, а значить, і поїздка на паровозі відбудеться,— правда ж, Реде?

Він обернувся до хлопчика і побачив широко розплющені, допитливі очі. Ред був досі ще збуджений, але не наляканий.

— А де я сяду? — спитав Ред.

— Поруч зі мною.

— А можна мені сісти на вашому місці, щоб теж визирати у вікно?

— Гадаю, що можна.

— Єво, а ти дивися на мене з платформи — гаразд? Дивися, як я вестиму локомотив.

— Добре,— сказала Єва.

Автомобіль зупинився перед депо.

— Піду вдягну комбінезон,— сказав Коді, вилізаючи.— За п'ять хвилин я під'їду до вас на своїй чорній крихітці.

— Ми чекатимемо вас,— сказав Івен.

Заклад Сьюзі містився поруч, від депо його відокремлювала вузенька вулиця. Він займав увесь другий поверх над більярдним залом і являв собою велику квартиру з кухнею та двома ванними кімнатами. Парадні двері були зачинені. Їх замикали о четвертій ранку і відчиняли тільки опівдні. Хазяйка і двоє дівчат сиділи в залі й курили, сьорбаючи чорну каву. Сьюзі, дебела негритянка, гукнула своїм вихованкам, щоб вони підійшли до вікна і поглянули, що робиться в депо.

— Онде той самий Коді Боун.

— Він що, теж тут буває? — спитала дівчина, на ймення Пеггі.

— Хто, Коді? Не доведи господи! Та ми з ним приятелі ще відтоді, як я орендувала це приміщення! І щороку

він згадує про мій день народження. Якось я вирядилася як пава і сказала йому, що у мене сьогодні день народження. Вирядилася я тоді як на іменини, та тільки день народження у мене був тоді такий, як сьогодні. Дивіться, а він там ще з кимось. Оті троє — чоловік, дівчинка і хлопчик!

— А той, що забігав учора вночі? — спитала друга дівчина, Той, напівяпонка, напівіндіанка.— Як його, Уоррен Уолц? Він що, бував тут і раніше?

— Скільки тобі казати, Той, що мої дівчата не знають нічиїх прізвищ! Тут не те, що в інших закладах! Прийшов сюди чоловік — ніхто не повинен про це знати! А якщо ти називаєш його на ймення, то тільки тут — і ніде більше.

— Та знаю! — сказала Той.— Просто я хотіла спитати, чи бував він і раніше.

— Он вони ідуть,— сказала Сьюзі.— Зупинилися саме навпроти вікна, і той, чужий, тримає дітей за руки.— Вона обернулася до Той.— А вчорашній учора зайшов уперше. А тобі що?

— Просто мені вже доводилося бачити, як плачуть чоловіки.

Сьюзі сплеснула руками.

— Ні, ви тільки погляньте! Коді їде на своїй чорній крихітці! Так він зве свою машину. Не подумайте, що він цим показує якусь дискримінацію, що ви, нічого подібного! Просто він так любить свою машину, що називає її чорною крихіткою. А тепер дивись, Той! І ти, Пеггі! Ось він поліз на паровоз з хлопчаком! Добрим другом був мені завжди цей Коді! А як він допоміг мені в отій скруті! Ну, що б я без нього тоді робила! Он він поїхав. І хлопчак сів на його місце. Ви тільки погляньте!

Три жінки мовчки стежили, як паровоз запахкав і рушив. Біля вікна сидів маленький хлопчик і махав рукою чоловікові і дівчинці на колії.

— Це буває з кожним,— мовила Сьюзі, коли паровоз зник, а чоловік з дівчинкою рушили слідом за ним по колії.— Біжать сюди, ось тут їх і прориває. Тільки затям собі, з ким би ти не була, ніколи не звертайся на прізвище! Це й тебе стосується, Пеггі!

— Дуже воно потрібне мені,— пирхнула дівчина.

Вона взагалі була трохи дратівлива, бо вважала себе скривдженою. Вона і природна блондинка, і фігура в неї

не те, що в інших, а от маєш — усі відвідувачі, а особливо ті, кого вона сама уподобала, беруть Той, а їй випадають самі мексіканці, метиси, філіппінці та негри,— одне слово, всі вони тут тварюки. У неї ніколи не було такого клієнта, щоб плакав. Ну й нехай, вирішила вона, врешті-решт, і вони чоловіки.

— А тепер мерщій на огляд до доктора Роха! — сказала Сьюзі.— Ще ціла година. Отже, йдіть вимийтеся та причепуріться. І щоб на дванадцяту були тут! Опівдні на обідню перерву робітники зайдуть до нас.

Щоразу, коли Дейд Назаренус виїжджав із Кловіса, він дзвонив Івенові і вмовляв його пожити з сім'єю у нього.

Якось на початку грудня Івен вже був зібрався приїхати, але Свен раптово захворіла на грип і поїздку довелося відкласти, а коли одужала, до різдва лишалося кілька днів, і вони вирішили святкувати у себе. Дім був не бозна-що, куплений на виплат на пільгових умовах, що надавалися ветеранам війни. Вартість його обчислювалася в десять тисяч дев'ятсот п'ятдесят доларів. П'ятсот доларів довелося сплатити одразу як перший внесок, решту він мусив виплачувати протягом двадцяти років, по сімдесят два долари щомісяця. З двадцяти років минуло вже п'ятнадцять місяців. Як не є, а дім власний, принаймні їм подобалося так думати. Дім був ізольований, з крихітним подвір'ям, хоч і стояв близько від інших таких самих котеджів. І все-таки велося в ньому зовсім непогано. А втім, для великої сім'ї він не годився: Івен твердо вірив, що саме така сім'я у нього буде в найближчому майбутньому.

Його заробітку в університеті якраз вистачало на сплату чергового внеску, харчі й одяг — одне слово, аби якось забезпечити сім'ї нехитре існування.

Вони давно мріяли про автомобіль, а тому, коли університет штату Небраска запропонував Івенові тимчасову роботу на час канікул, він, порадившись з дружиною, прийняв це запрошення, розраховуючи після повернення мати певну суму, якої вистачило б на перший внесок за новий «шевроле». Додому він привіз дев'ятсот доларів. Він уже хотів був купити автомобіль, коли Свен порадила зачекати або купити стару машину. Питання про автомобіль так і лишилося відкритим, а на початку серпня, тобто через кілька днів після повернення Івена

з Небраски, подзвонив Дейд і знову запропонував пожити у нього.

— Я все підготував,— сказав він.— В домі побувала жінка і прибрала його для вас. Ключа я відіслав вам поштою. Сьогодні вдень ви його одержите. У холодильнику повно харчів і всіляких делікатесів. Там ви знайдете все, чого забажаєте. Фіги достигають просто на очах. Мені дуже хочеться усіх вас побачити, але зараз просто не можу. Приїжджайте і живіть скільки хочете. А мені треба в Сан-Франціско. На тиждень, щонайбільше на два. А втім, може, й на три. Коли тобі повертатися в університет?

— У мене вільний весь місяць. Але так довго ми в тебе, звичайно, не пробудемо.

— Ти приїжджай, а там вже буде видно, скільки ви тут проживете. Я певний, що Свен і дітям дуже сподобається. В місті зараз така спека!

— А ти сам не хочеш зазирнути до нас по дорозі?

— Я полечу літаком. Автомобіль мій у ремонті. До речі, днів за чотири його приведе робітник з автомайстерні. Бери Свен і дітлахів і рушайте куди-небудь на пікнік. Місця навколо чудові.

— Ми приїдемо завтра ранковим поїздом,— сказав Івен.— Шкода тільки, що ти сам не зможеш пожити з нами. Дітям пора вже знати свого дядька.

— Авжеж, ти маєш рацію, про це я подумаю. Може, приїдете на різдво?

У Патерсоні ще юнаком Дейд перемінив з десяток професій, брався за все, що трапиться. Та ось наприкінці тижня він одержував зароблені гроші і — прощавай, робото! Вдягав дорогий костюм і вирушав «погуляти». Він знав такі місця, про які Івен і не підозрював. Сімнадцятирічним юнаком він уже досконало вивчив той бік життя провінційних містечок, про який не здогадувався ані Івен, ані його батько. Потім почалися триваліші подорожі, після яких він приїжджав провідати старого й Івена на тиждень, на два, а то й на місяць. Потім знову зникав з дому і десь вештався місяців по п'ять.

— Картяр він, кажу тобі,— твердив батько.— Це він їздив грати в карти. От не гадав я, що мій син виграватиме гроші в карти, а не зароблятиме чесною працею. Нічого в них доброго, в отих клятих картах! Знаю я, сам грав, коли був молодий. Пізнаю себе в ньому.

Минали роки. У дні, коли Дейд заїздив додому, вони

із старим годинами тихо розмовляли. Старий не сердився на Дейда, але Івен знав, що йому хочеться, аби Дейд був як усі, тобто кинув бити байдики і підшукав собі якесь ремесло.

Коли Дейдові минуло двадцять п'ять, старий якось вранці подзвонив Івенові, який уже вчився в Прінстауні, і по-вірменськи сказав негайно приїжджати додому.

Вдома Івен застав Дейда у ліжку. Старий невміло возився з ним, намагаючись перев'язати йому ліву руку й плече.

— Я покличу лікаря,— сказав Івен.

— Ні. Не треба, щоб про це хтось знав. Розріж плече ось тут і подивись, може, сам витягнеш кулю.

— Я не можу. Це мусить зробити хірург, Дейде!

— У верхній шухляді столу в коробці лежать інструменти. Прокип'яти їх. Потім розріж отут і витягни кулю. Витягни її, Івене, і дай мені заснути. Я цілу ніч гнав на машині.

Івен зробив, як сказав Дейд. Брат нарешті заснув. Він втратив багато крові. Два тижні він пролежав у ліжку, потім, все ще слабий, підвівся і кудись поїхав на своєму автомобілі. Через кілька днів він повернувся поїздом і прожив з ними три місяці. Він залишив старому три тисячі доларів і тисячу Івенові, щоб той міг вчитися в Прінстауні.

— На бога, Дейде,— сказав йому Івен, коли вони прощалися,— ти хоч інколи пиши йому, де ти. За мене він спокійний, але про тебе він дуже турбується. Тільки він дуже гордий і сам ніколи тобі цього не скаже. Ти б хоч іноді дзвонив, писав чи присилав телеграми!

— Не можу, Івене,— сказав Дейд.— Тепер я поїду востаннє, а коли повернуся, ми обов'язково щось та придумаємо. Може, нам поселити його в Каліфорнії, як ти гадаєш? Там живе багато наших земляків. Скажи йому про це сам, коли хочеш. Я поки не буду говорити. А раптом нічого не вийде? Та сподіваюсь, все буде гаразд. Тільки доведеться ще трохи почекати. А ти не міг би приїжджати додому на кінець тижня?

— Я ж приїжджаю, коли тільки можу.

— Гаразд, коли повернусь, ми щось та придумаємо. У тебе в університеті все гаразд?

— Так.

— Ми поїдемо в Каліфорнію. Купимо йому виноградник. У всіх наших там виноградники. Збудуємо йому

дім. Це буде його власний дім, Івене. Купимо автомобіль. Будемо возити його в гості до таких, як він сам, вірмен. Що б ти не робив в цьому своєму університеті, те саме ти зможеш робити в Каліфорнії. Скажи йому про це, Івене. Я не вмію.

— Я спробую, Дейде.

— Спасибі. Ну, а ти сам вже надумав, ким будеш?

— Спробую писати.

— Книжки?

— Книжки, Дейде.

— А ти знаєш, як це робиться?

— Взагалі кажучи, не знаю, але саме цього я хотів би навчитися. А втім, щоб заробляти на хліб, доведеться вчителювати.

— Що ж ти будеш викладати?

— Літературу, мабуть.

— Ну що ж, непогано. Ти б мені дав почитати щось цікаве.

— Візьми оцю,— сказав Івен.

Він простягнув Дейдові маленьку книжку, яку той засунув у кишеню, не глянувши навіть на назву.

— Спасибі, Івене! Я обов'язково прочитаю її. Прочитаю всю від початку до кінця. Обіцяю тобі. Ти тільки доглянь тут старого, поки я повернусь.

Івен доглядав старого, як міг, приїжджав до нього на суботу й неділю, розмовляв з ним, їв вірменські страви, які готував батько. Дейд все не повертався. Якось у суботу він приїхав додому і побачив старого в ліжку.

— Чому ж ти не подзвонив? — спитав він.

— Ет, кажу тобі, це дрібниця.

Але це виявилося не дрібницею, а запаленням легень, і за тиждень старого Петруса не стало. Через три місяці повернувся Дейд, і Івен вперше в житті побачив, як його брат плаче. Дейд стояв у кімнаті батька і плакав, як дитина.

— Проклята моя доля,— почув тоді Івен.

А згодом, більш як через двадцять років, йдучи з братом до літака, що мав допровадити його до Свен, до Реда і Єви, молодший брат повторив старшому ті ж слова:

— В чому ж справа, Дейде? Що я такого зробив? Що такого зробив ти? Що такого зробив наш старий? Він приїхав в Америку, працював тут як віл, через три роки виписав до себе дружину й сина. Вони приїхали, наро-

дився ще один син, він гадав, що тепер у нього буде нарешті така сім'я, про яку він завжди мріяв: багато хлопчаків, багато дівчаток, що тепер їм усім буде добре, добре буде їхній матері, добре буде їхньому батькові. Та минає два роки, дружина його вмирає, а він не може й бачити інших жінок. Просто не може. І перетворюється на сумного старого в дурній тютюновій крамничці в Патерсоні, штат Нью-Джерсі, і живе тільки для своїх синів. Ти знаєш, що сталося з тобою, Дейде! І ось тепер те саме діється зі мною. Навіщо все це, Дейде? Що він зробив поганого? Що зробив поганого ти? Що зробив поганого я?

Він замовк, та незабаром заговорив знову тихо і швидко:

— Ти знаєш, як тобі хочеться побачити своїх дітей, Дейде! Ти знаєш, що твої діти — це єдине, для чого ти живеш на світі! Ти знаєш, що вони — єдине, про що ти думаєш! Ти знаєш, що тут, у Сан-Франціско, ти живеш для того, щоб добути грошей і відіслати їм! Та хіба ж це правильно так жити, Дейде? Життям гордині і самоти?

— Так, Івене. Це правильно,— сказав Дейд їхньою рідною мовою.

— Але ж тобі вже п'ятдесят, брате! Ти вже не той босий хлопчисько, що як навіжений гасав по Патерсону! Що ти думаєш робити? Хіба ти вже пропаща людина, Дейде? Хіба ми обоє пропащі?

Дейд тільки дивився на нього.

— Що тепер скажеш робити мені? — спитав молодший.— Теж пропадати?

Він знову замовк, болісно намагаючись придумати, як йому тепер жити і що робити.

— Я не можу піти від них, Дейде! Не можу! Виходить, я зовсім їх не знаю! Ну, просто не уявляю, хто вони такі! Що я зробив поганого, Дейде? Виїхав на вісім тижнів попрацювати в інше місто? Хотів заробити на автомобіль, щоб покатати їх по країні? Вісім тижнів — і вона щодня писала мені листи. І щодня одержувала відповідь. В чім річ, Дейде? Що ж це з нами діється? Слухай! — нараз сказав він.— Я не повернуся до них більше. Я не можу її бачити. І вже ніколи не зможу. Нащо повертатися? Чудово, нехай вмер Ред, хай вмерла Єва! Чудово! Хай буде, що буде, я більше до них не повернусь!

Та, кажучи це, він швидко прямував до літака.

Дейд мовчки стежив, як він став на трап і зник в пасажирському салоні. Літак розвернувся, вирулюючи на стартову доріжку. Коли він піднявся і зник в небі, Дейд попростував до таксі.

Книжка, яку дав йому колись Івен, була маленька, з тонкими сторінками. Дейд так і не читав її, але завжди мав при собі. Тепер, по дорозі в Сан-Франціско, він витягнув її з кишені, розгорнув і почав читати.

Дивовижне страховисько було небезпечне, та Редові ніколи було боятись. На велетенських колесах, всередині в ній гуготів вогонь, величезний вогонь. Вона видавалася надто важкою, щоб рухатися. Адже саме слово «рух» передбачало щось легке, майже невагоме, і все ж вона рухалася, і він сам примушував її рухатись. Коді Боун поклав Редову долоню на важіль, допоміг потягти його вниз, і ось маєте — потвора засичала, заскреготіла і рушила. Батько і сестричка стояли далеко внизу, вони махали руками і дивилися на нього. Ред вчепився в рукоятку свистка, та виявилося, що до неї досить було тільки доторкнутися. Він з силою потягнув за шнур свистка, але виявилося, що його досить було легенько смикнути. Тепер вони зменшили швидкість, бо під'їжджали до іншого локомотива на іншій колії. З вікна локомотива на них дивився незнайомий машиніст, чекаючи, поки вони порівняються з ним.

— Добрий день,— сказав Ред.

— Здоров, хлопче,— відповів машиніст набагато молодший за Коді Боуна. Він жував тютюн і спльовував жуйку, обличчя його вкривали плями бруду, і він весь час усміхався самими очима.

З хвилину машиністи перемовлялися, а тоді молодший спитав:

— Це твій онук, Коді?

— Авжеж, це Патів синок. Ми зовемо його Ред.

Коли паровоз від'їхав, Ред спитав:

— Хіба ж я ваш онук?

А собі подумав, що він, може, і справді онук Коді, просто ніколи про це не чув.

— Це, бач, не по-справжньому, Реде. А сказав я це тому... Ну, просто тому, що мені дуже хочеться, щоб ти був моїм онуком.

— А коли б я був твоїм онуком, у мене не було б татка?

— Та ні,— відповів Коді.— Івен все одно був би твоїм татом. Він ним буде завжди. Батько — це завжди батько, та й дідусь теж.

— А хто мій дідусь?

— Івенів батько.

— Але ж він помер!

— Тоді, виходить, батько твоєї матері. Він тобі теж дідусь.

— Чому ж у мене двоє дідусів, а тато один?

— Та вже так воно буває, синку. У тебе також і дві бабусі. Мати твого батька і мати твоєї матері. А тепер нам треба під'їхати он туди, зачепити оті три вагони і відтягти їх до депо. Там ти знову побачиш свого тата. І мандрівку на чорній крихітці буде завершено. Ну що, сподобалася вона тобі?

— Щось вона дуже велика, ця крихітка,— сказав Ред.— Важка, та ще й гаряча! Ви боїтеся її?

— Авжеж, хлопчику, ми її, бува, таки боїмося.

— Я теж боюся. Знаєте що? Коли ви й справді хочете бути моїм дідусем, то я згоден.

— От і чудово,— сказав Коді.— Я буду твоїм дідусем, ти — моїм онуком, та тільки ти все одно зви мене Коді. Якби ти був Патовим синком, я б теж попрохав тебе про це.

— Він хіба називає вас Коді?

— У Пата нема синка. У нього тільки дві дочки, але коли у нього народиться синок, то він обов'язково зватиме мене Коді. А тепер дивись, Реде, зараз ми з тобою стукнемо ці вагони й попхаємо в депо. Ти готовий?

— Готовий,— сказав Ред.

Вони підчепили три вагони, до них спритно підскочив чоловік, що стояв там, де перший вагон стукнувся з паровозом, щось з ними зробив, подав сигнал Коді, і вони попхали вагони в депо.

За кілька хвилин показалося депо, там стояли його батько Івен Назаренус і його сестричка Єва. Спустившись разом з Коді Боуном з локомотива, Ред кинувся до батька і обійняв його, сховавши голову в нього на плечі. Він обіймав його мовчки, бо сказати нічого не міг, бо це таки справді нещодавно в нього звідкись з'явилося таке відчуття, що він може більше не побачити свого батька.

Коли Івен повернувся додому, він побачив, що його дружина лежить на канапі у вітальні, і з її обличчя зрозумів, що вона плакала. Він бачив, як вона мучилася,

бачив, як потрібна їй його допомога, як її очі промовляли до нього: «Допоможи мені, адже ти мій муж, ти батько моїх дітей, яка б я не була, що б я не зробила, ти все-таки поможи мені, бо хіба ж не треба допомагати навіть тим, хто зрадив тебе? Адже й вони самотні, їх теж зрадили, поможи ж мені, Івене, поможи!»

— Я катався на паровозі,— сказав Ред.— І сам керував ним. Коді Боун сидів поруч, але керував я сам. Правда ж, я сам керував, тату?

— Правда, Реде.

— Він справді керував,— сказала Єва.— Я сама бачила. Він піднявся з цим дядечком у кабіну і сам керував машиною, мамо. Правда ж, Реде?

— Ой Єво! — відмахнувся Ред.— Адже я щойно вже сказав, що керував! — Він повернувся до матері, яка тепер підвелася з канапи, і сказав наче сам до себе:— Мені дуже хотілося, щоб ти бачила, як я керував, мамо. Тато бачив, але я хотів, щоб і ти бачила.

— Дзвонив цей чоловік,— сказала Свен, а в голосі її чулося: «Поможи мені, Івене!»

— Хто?

— Я забула його прізвище. Він сказав, що вони дуже шкодують, але діти хочуть їхати на пікнік.

— Нічого не розумію!

— Той, кого ти запросив на обід, сказав, що вони не можуть приїхати.

— Хто це, тату?— спитав Ред.

— Уоррен Уолц,— відповів він.

— Авжеж, саме він,— підхопила Свен.— Він просив вибачити, сказав, що вони б дуже хотіли, аби ми самі якось заїхали.— Вона несміливо глянула на чоловіка, благаючи допомогти їй, але він не мав сили навіть подивитися в її бік. Він уже глянув один раз, коли зайшов, і тепер просто не міг.

— Сніданок для дітей на столі,— сказала Свен.— Може, їм не завадить потім подрімати? День такий гарячий, і у них стільки вражень, що я подумала... Ти не хочеш лягти після сніданку, Реде?

— Добре, мамо. Я, звісно, цього не хочу, але можу піти в свою кімнату, зачинити двері і просто побути там. Можу й лягти. Я не знаю.

— Я подумала,— мовила вона до чоловіка,— поки вони відпочинуть, ми, може, поговоримо все-таки... спокійно?

Хлопчик не зводив з них очей, він відчував, але не розумів, що саме відбувається. Думками він все ще був там, у депо, серед тих дивовижних запахів вугілля, вогню й заліза, та він, як і раніше, відчував і запах каміння, от тільки дивно, що він досі не знайшов ніякого каміння в домі. Тепер він відчував і щось нове, що йшло не від речей, а від людей. Це нове було не зовсім приємна річ.

— Я думала...— несміливо озвалася Свен.

— Може, ти підеш помиєшся, Реде? Тобі теж не завадить помитися, Єво!— сказав Івен.

Ред і Єва пішли у ванну.

Вони залишились у вітальні самі, і жінка все чекала, що він гляне на неї, але він не мав сили на це. Усе, що він тепер міг,— це тільки стояти й мовчати. Ні розмовляти, ні рухатися не мав сили.

— Я думала...

— Ти ні про що не думала! Отже, тепер краще помовч.— Він промовив це тихо, певне, тому, що зараз не міг розмовляти інакше, або ж не хотів, щоб чули діти.

Вона пішла на кухню, а він вийшов на ганок, але там вона вчора сказала йому про все. Він спустився сходами і попрямував у виноградник. Там на лозах висіли важкі, майже стиглі грона, ще тиждень-два — і можна буде знімати. Чудові грона, великі й чорні. Він розсунув листя, щоб краще роздивитися сховані від очей грона, і знайшов деякі вже зовсім стиглі. Листя круг них попідсихало, але було ще зелене, особливо там, куди не сягало сонце.

Пожаліти її, думав він. Хіба то добре, коли людина не знає жалю? Треба попрохати Дейда, щоб він підшукав когось, хто міг би їй допомогти. Дейд знайде когось у Сан-Франціско. Я одвезу її туди. Я не можу їй допомогти. Їй ніхто не може допомогти. Чужий не знатиме, хто вона і хто я, він навіть не знатиме, чому він їй допомагає, він просто допоможе їй. Він помагав іншим. Він робить це щодня. Це буває щодня. З багатьма.

Він походив трохи між лоз і вийшов нарешті туди, де кінчався виноградник. Замість огорожі стояли правильні ряди гранатових дерев та маслин. Гранати були ще зелені, коли вони достигнуть, шкурка на них потріскає. Червоні плоди ховалися під гарними кронами, списоподібне листя пряме, а не вигнуте, яким воно стане пізніш. Маслинові дерева низенькі й зелені, маслин на них було

так багато, що гілля аж вгиналося. Він ішов поміж дерев, поки не опинився на протилежному кінці цієї ділянки в шістдесят акрів. Тут межею служив зрошувальний рівчак, наповнений водою лише на одну п'яту своєї глибини, і вода в ньому текла повільно. Він присів над рівчаком і втупив очі в заросле бур'яном дно, бур'ян тут ріс просто у воді, і верхівки його гнулися від повільної течії.

А ми все не могли дочекатися третього. Що ж, ось і третій. Він не мій, але ж він її, виходить, і Редів, і Євин. Що мені тепер робити? Як мені тепер з нею жити? Кинути їх? Повернутися в Патерсон? Повернутися в нетрі, де ми жили раніше, найняти мебльовану кімнату і писати історію своєї смерті, писати її доти, поки я справді не помру? Що мені тепер робити? Забрати Реда і Єву й повернутися в наш дім, в Пало-Альто, а їй сказати, щоб ішла до того, до другого? Попрохати, щоб вона нас познайомила і поговорити з ним про те, що сталося? Спитати його: «Що ви хочете робити? Хочете мати з нею сім'ю? Так чи ні?» А що мені з ним зробити? Спокійно поговорити з ним, а потім задушити?

Він підвівся і пішов назад, до будинку. Проходячи повз фігове дерево, понишпорив у гіллі, зірвав з десяток стиглих плодів і приніс їх у дім. Поклав їх на кухонний стіл і зайшов у вітальню. Свен знову лежала на канапі. Він побачив, як вона підвелася, і одвернувся.

— Що ж мені тепер робити, Свен?

— Щойно дзвонила його дружина. Вона була дуже люб'язна. Обіцяла, що вони приїдуть. Меншенька схопила нежить, і вони вирішили не їхати. Будуть у нас о шостій. Нежить не сильний, але вони все-таки вважають, що користі від такої поїздки буде мало.

— Тобі це, мабуть, було дуже потрібно,— сказав він.— Для тебе це, мабуть, над усе в світі: важливіше за Реда, важливіше за Єву, важливіше...

— Якщо вони й справді приїдуть, то, гадаю, нам краще спершу поговорити. Я не хочу, щоб знову повторилося вчорашнє. Я грюкнула дверима перед її носом. Я не хочу бути грубіянкою з людьми, які чудово до мене ставляться.

— Он як! Ти, значить, не хочеш!

— Буде краще, якщо ми поговоримо, Івене! І чим скоріше, тим краще. Я ж бачу, що ти не можеш на мене дивитися.

— Он як! Значить бачиш?

— Я хотіла розповісти тобі про все, що сталося, мені хотілося, аби ти...

— Аби я що?

— Аби ти зрозумів.

— Ні, Свен. Цього я зрозуміти не можу. Ти можеш мені, звичайно, розповісти, та я однаково не зрозумію. Я тебе вислухаю, коли вже ти цього так хочеш, але зрозуміти тебе я не зможу. Я поїхав працювати. На два місяці. Ти погано себе почувала. Я подумав, що тобі краще побути самій, і поїхав. Ти писала мені щодня, ти писала, що тобі краще. Оце так краще! Ти, мабуть, писала правду! Ти що, його кохаєш, Свен? Чи, може, він тебе кохає?

— Я не знаю.

Він кинувся на неї з кулаками. Навіть в своїй безсилій люті він намагався не бити по обличчю. Він хотів перестати, але не міг. Не міг навіть, коли згадав про Реда. Свен упала на канапу, потім на підлогу. Він схилився над нею, бив і бив її, не можучи зупинитися, коли почув одчайдушний Редів зойк:

— Перестань, тату! Перестань бити її! Заклинаю тебе!

Не зміг він зупинитися навіть і тоді, коли Ред почав лупцювати його кулаками по спині і плакати.

— Перестань її бити, чуєш! Краще перестань, бо я вб'ю тебе!

Старшу звали Фей. Їй минуло дванадцять, і вона була вже, власне, дівчина. Редові вона подобалась. Вигляд у неї був якийсь наляканий, і йому хотілося сказати їй, щоб вона не боялася. Єві вона теж подобалась, тому що вона була майже жінка і все-таки дівчинка.

Середульшу звали Фанні. Їй було дев'ять, і вона більше скидалася на хлопчика. Редові вона сподобалася тому, що йому було цікаво дивитися, як вона все робить по-хлопчачому. Єві вона сподобалася менше, бо вона могла робити *усе* і була надто галаслива.

Найменшу звали Флорою. Їй було майже сім, і вона була найвродливіша. Навіть коли вона усміхнулась і Ред постеріг, що у неї випав передній зуб, як і в нього, вона все одно видалася йому надзвичайно гарною. Якась дуже тиха, але не налякана, вона, здавалось, мала здатність залишатися гарною, що б не робила. Редові Флора не просто сподобалася, він закохався в неї і сміявся

щоразу, коли зустрічався з нею очима. Єві Флора теж сподобалась.

— Флора — моя найкраща подруга! — сказала вона Редові.

Вони гралися в піжмурки. Ред щойно знайшов Єву і привів її до фігового дерева. Зараз він знову піде шукати і знайде когось із сестер, можливо, двох, які сховалися десь разом, а може, і всіх одразу.

— Тобі зараз водити,— сказав він.— Тому залишайся краще тут і чекай, поки я впіймаю інших.

— Тут темно.

— Нічого тут не темно,— сказав Ред.— Це ти стала в затінку, під деревом. Якщо тобі темно, стань отам, біля помпи.

— Я не хочу стояти сама. Піди знайди мою найкращу подругу Флору, тоді я не буду сама.

Єва лишилася біля помпи, Ред вирушив на розшуки. Дівчатка могли сховатися де завгодно, могли бути за будинком, могли ховатися на лужку перед домом, де сиділи їхні батьки, могли залізти у виноградник, за гараж або за сарай.

Ред заходився шукати, обійшов спершу гараж, потім сарай. Коли він виходив з-за сарая, звідкілясь вискочила Фанні, і вони щодуху помчали до дерева. Схоже було, що це дівчисько добіжить перше, та нараз Фанні спіткнулася і впала. Ред зупинився, щоб допомогти їй підвестися, але не встиг він цього зробити, аж вона схопилася й чимдуж помчала до дерева. Вона добігла перша й підняла Реда на глум: мовляв, хотів їй ще допомогти.

— Ну й нехай,— сказав Ред.— Просто я подумав, що ти забилася. Хіба ні?

— Я ніколи не падаю так, щоб забитись.

— Але ж у тебе кров тече з губи!

Фанні облизала подряпину й виплюнула червону густу слину, як ото чоловіки — тютюнову жуйку.

— Ну й хай тече. Мені зовсім не боляче!

Ред пішов шукати інших.

— А якби ти розбила голову? — спитала Єва.— Ти б тоді теж сміялася?

— Пхе! Минулого року я навіть розбила голову.

— Де? — стрепенулася Єва.— Ану дай гляну!

Фанні нахилилася й показала їй рубець на маківці.

— Отут. Бачиш, де зашивав лікар?

— Бачу. І ти сміялася?

— Звичайно. Бо мені ніколи не буває боляче!

— А мені буває.

— Це тому, що ти ще маленька.

— Ну що ти, Фанні! Та я вже знаєш яка виросла? Це тому, що я багато їм. Знаєш, скільки я з'їдаю фіг? Сьогодні, після того як поспала, я з'їла аж шість. Ред зліз на дерево і зірвав їх мені. Якщо їсти багато фіг, то одразу виростеш отака!

— Ну, на них не дуже-то виростеш. От на картоплі, м'ясі та інших харчах можна.

— А хіба ти не їси фіг?

— Фіги! Та я їх бачити не можу! — вона знову облизала подряпину й плюнула.

— Я б дуже хотіла навчитися так плювати.

— То ти навіть плюватися не вмієш?

— Ні,— зітхнула Єва.— Я навіть курити не вмію.

— Курити?

— Авжеж, курити. Сигарети. Я одного разу спробувала. Тато мені дозволив, бо мені дуже хотілося. Але не змогла.

— А пити ти вмієш?

— Тільки не віскі. Але віскі я теж куштувала. Тато мені дозволив. І ще я можу пити вино з водою, та тільки воно мені не смакує.

— Звісно! — сказала Фанні.— Без води значно краще — правда?

— Не знаю. Без води мені теж не смакує.

Вони побачили, як з виноградника вискочив Ред і помчав поперед Фей. Дівчинка набагато відстала і хоч і бігла, але щось не дуже-то старалася добігти першою.

— О'кей,— сказав Ред.— Трьох я застукав. Залишилась тільки Флора.

— Ну, мене ти не застукав. Я добігла перша,— сказала Фанні.

— Я б тебе застукав, якби не зупинився, коли ти впала.

— А дзуськи! Та я б перегнала тебе на цілу милю!

— Ну, це ти вже перебільшуєш,— сказав Ред.

А вона таки смішна, оця Фанні! Він зупинився, щоб розміркувати, де б могла сховатися Флора. Він радів, що шукатиме її останньою. Тепер вона могла забігти хтозна-куди! Він вирішив почати з виноградника.

Він побіг уперед, весь час озираючись на всі боки. Дві перепілки знялися в нього з-під ніг, й він якусь мить

затримався, щоб подивитись. Затим він наскочив на великого кролика. Звірятко вискочило з нірки і пострибало геть, кумедно відштовхуючись довгими задніми лапами. Раз у раз кролик зупинявся, щоб озирнутися на непроханого гостя.

Ред і собі зупинився подивитись на кролика, зірвав гроно чорного винограду і почав жувати, проводжаючи поглядом звірятко. Кісточки у ягодах були великі, хлопчик старанно їх обсмоктував і випльовував.

Він пригадав, як одного разу до них додому у Пало-Альто прийшов один батьків приятель. Дейд щойно прислав їм цілий ящик цих чорних грон. Мати поставила перед смаглявим гостем таріль з виноградом, і той почав швидко їсти, але кісточки не випльовував. Він їх жував. Ред сам чув, як він молов їх зубами. Гість знав Івенового батька ще там, на давній батьківщині. По-англійськи він говорив погано, йому бракувало слів, а з Івеном розмовляв іншою мовою, яку б Редові дуже хотілося знати. Він спитав гостя, чому він їсть виноград разом з кісточками.

— Та вони ж такі дрібні, хлопчику. Мені ніколи їх випльовувати.— Редові гість сподобався, сподобалася його гортанна мова й те, як він їв виноград, перемелюючи зубами кісточки і ковтаючи їх разом з ягодами. Виноград він їв просто з грона, і, дивлячись на нього, здавалося, що тільки так і можна його їсти. Поклавши об'їдену гілочку на таріль, гість простягнув матері і сказав:

— Спасибі тобі, Свен Назаренус.

Ред з'їв з десяток ягід, кролик тим часов уже втік, і тут він згадав, що йому ще треба розшукати Флору. Він продерся через колючі лози і вийшов до рівчака. Тут він уважно оглядівся на всі боки і подумав, що не завадило б зійти вниз, бо, коли Флори поблизу нема, він міг би ще посидіти над рівчаком на самоті і подивитися на траву, яка густо росла на дні. Проте коли він наблизився до рівчака, то побачив Флору. Дівчинка сиділа на березі, спустивши ноги в прохолодну воду.

— А ти не ховаєшся,— сказав Ред.

— Я ховаюсь.

— По-перше, ти зайшла надто далеко від дерева. По-друге, коли я тебе побачив, ти мусила бігти зі мною навпередки до дерева.

— Я знаю.

— То ти не хочеш гратися?

— Хочу, тільки не весь час. Спершу я сховалася в іншому місці. Я вже багато місць змінила. Я вже так втомилася ховатися, що коли знайшла це місце, то просто сіла й опустила ноги у воду, щоб вони відпочили.

— Он як! — тільки й сказав Ред. Флора говорила так розумно й переконливо, що він не знав, що ще сказати.

— Може, нам повернутися? — спитав він нарешті.— Хіба нам не треба гратися далі?

— Взагалі треба б, та мені не хочеться повертатися, бо тут мені подобається більше.

— Невже тобі подобається сидіти тут самій?

— Авжеж. А тобі?

— Іноді подобається.

— Мені теж не подобається довго бути самій. Та часом просто потрібно.

— Коли?

— Я не знаю. Ти хіба знаєш, коли тобі хочеться побути самому?

— Знаю. Коли я дуже розсерджуся.

— А зараз ти теж сердишся?

— Так.

— На кого?

— На тата.

— На свого тата? За що ж ти на нього сердишся?

— Він бив маму.

— Бив?

— Так.

— Чому?

— Мій тато буває страшенно злий,— сказав Ред і, подумавши, додав:— Страшенно...

— Це твоя мама його так сердить?

— Не знаю. Тільки коли він злий, то завжди намагається її не вдарити. Я вже знаю, як він стримується. Він іноді дуже довго стримується, а потім раптом б'є. Вона плаче, і тоді він б'є її ще дужче. І тоді я сам кидаюсь на нього з кулаками. Ось коли мені хочеться втекти і залишитися самому. А тобі коли?

— Ти знаєш, наш тато ніколи не б'є маму, але іноді мама сама б'є його по обличчю.

— Твоя мама б'є його по обличчю?

— Атож. Сьогодні вранці вона вдарила його по щоці.

— І що ж він зробив?

— Він вийшов з дому, підійшов до маслини і почав її обрізувати. Обтинати мертві гілки. Потім пішов у виноградник. І довго з нею не розмовляв.

— Чому вона його вдарила? Адже вони дорослі! Нащо вони б'ються?

— Не знаю. Я думала про це, але я не знаю. А ти знаєш?

— Так, його сердить мама. Вона й мене інколи сердить. І то навіть дуже.

— І ти її також б'єш?

— Звичайно, ні.— Він замовк і, подумавши, додав:— Мені б хотілося вірити мамі, коли вона зі мною розмовляє. Я ніколи не знаю, коли їй вірити, а коли ні.

Дівчинка замислилась, а тоді уважно глянула на нього. Ред бачив, що подобається їй, хоч він анітрохи не старався. Та він зрадів, що вона теж йому подобається більше за всіх інших дівчаток.

— Нам краще повернутися! — раптом сказав він.

— Гаразд.— Флора витягла ноги з води, натягла шкарпетки і взулася. Після цього простягла руку Редові й попрохала: — Допоможи мені, Реде.

Він подав їй руку і допоміг підвестися, йому було якось бентежно і радісно. Тримати її руку в своїй так приємно! Флора поправила платтячко й прошепотіла:

— Як мені не хочеться повертатись!

Вони пішли через виноградник.

— Чому?

— Аби ти знав, як мені прикро, що вони обоє такі нещасні!

— Хіба вони обоє нещасні?

— Дуже. А твої хіба ні?

— Не знаю... Можливо. Та ні, вони щасливі. Здебільшого щасливі. А твої?

— Ніколи. Тільки вдають, що щасливі. Вони ненавидять одне одного і думають, ми не знаємо. Вони думають, що ми не розуміємо, але ми все розуміємо, особливо Фанні. Фанні розуміє найбільше. Фей теж розуміє, тільки вона не хоче розуміти. А Фанні все розуміє і все розповідає мені. Фанні каже: «Вони так ненавидять, що просто бачити не можуть одне одного». Я навіть не певна, чи розуміють вони це самі, адже вони так звикли одне до одного! Та Фанні вони не обдурять! Вони справді ненавидять одне одного.

— Та ні,— сказав Ред.

— Правда, Реде. Ми завжди удаємо, ніби нічого не знаємо, особливо Фанні. Коли вони лаються, вона завжди за маму, а ми з Фей завжди за тата. А ти за кого?

— Я... ні за кого. Вони не ненавидять одне одного.

Ніколи в житті він ще так не розмовляв. Йому було дуже прикро, що батьки цієї гарної дівчинки не люблять одне одного, а може, як вона сама сказала, навіть ненавидять.

— Не може бути! Фанні просто пожартувала!

— Ні, Реде, це правда,— сказала Флора.— Ну, ось ми майже й прийшли... Тепер нам, мабуть, краще побігти до дерева — правда?

— Так,— сказав Ред.

Він дав їй вихопитися вперед, потім побіг навздогін і скоро перегнав. Біля помпи зібралися всі інші, він бачив їх, та, не зупиняючись, пробіг далі. Біля дерева він теж не зупинився, щоб почекати Флору, хоч Фанні гукала йому: «Гей, Реде, куди ж ти?» — а біг та біг, поки не опинився у винограднику і не знесилився. Тоді він пішов повільно. Тільки тепер, коли він був далеко від усіх і добіг аж до гранатових дерев, можна було зупинитися. Він зірвав з дерева маленький червоний гранат і щосили пожбурив його об стовбур. Гранат розлетівся на дрізки, і тоді він заплакав.

— Будьте ви прокляті! — шепотів він.— Будьте ви обоє прокляті!

Вони сиділи й стояли на ганку вчотирьох, двоє чоловіків і дві жінки. Коли їм хотілося випити, вони підходили до столика і просто наливали собі чого-небудь, звикаючи одне до одного, до того, що вони сидять усі так близько і гуртом випивають, розмовляють і гайнують час. Та минуло хвилин п'ять чи шість — і ось чоловіки вже походжають по моріжку, а жінки залишилися балакати на сходинках. Вони добре бачили одне одного, але вже не чули, хто що каже. Спершу, коли діти були ще з ними, вони обмінювалися усмішками, значущими поглядами, і в поглядах їхніх була доброта; трохи згодом почувся і сміх. Перший засміявся Івен Назаренус. Середульша дівчинка Уолців нараз підійшла до дорослих і голосно промовила:

— Ви, дорослі, будете гратися на передньому дворику, а ми підемо гратися на задньому — добре?

Івен засміявся й обернувся до гостей:

— А це котра ж?

Мей Уолц лагідно махнула рукою і з ласкою в голосі, яка адресувалася не Фанні, а Івенові та Свен, сказала:

— Бог її знає. Пам'ятаю тільки, що звуть її Фанні.

Ці слова, самі по собі малозначущі, для Свен були сповнені надзвичайної ваги. Адже десь тільки хвилину тому вона відчувала, що неспроможна підвести очі, неспроможна розмовляти, ба навіть ворухнутися.

— Вона миле дитя! — Свен обернулася до Уоррена і, намагаючись не дивитися на Івена, спитала: — Ви, мабуть, страшенно пишаєтеся такими дочками?

— Так, але все це дочки. А втім, я не втрачаю надії, що вона ще народить мені сина. — Все це він говорив, звертаючись до Свен і уникаючи погляду дружини.

— Мартіні, шотландське, бурбон? — пропонував Івен. — Я вип'ю шотландського.

А потім усе пішло так, мовби нічого й не було, та й бути не могло.

Перед приїздом гостей Івен і Свен викупалися під душем, вдяглися по-святковому. Уоррен і Мей теж помилися. Вони чисто вимили свої тіла. Тепла вода змила з них бруд, піт і мильну піну і на якийсь час змила сумніви, злість, сором, лють і відчай.

Гаряче сонце схилялося до обрію, війнуло прохолодою. Незабаром настане вечір — найчудесніший час. Усе тоді поринe в жадану прохолоду, заспокоїться і потемнішає, а коли западуть сутінки, небо зробиться червоним в тому місці, де зовсім недавно палало сонце. Вони ближче познайомляться з цими людьми, поки ще чужими, вони будуть добрі одне з одним. Голоси їхні оживуть. Вони почнуть згадувати — кожний сам по собі — усе добре, і, згадуючи, радітимуть, що пізнали одне одного ближче. Вони будуть веселими і задумливими, співчутливими і дотепними. Вони багато питимуть, і до них прийдуть веселощі. Вони можуть навіть сміятися. Одному з них спаде на думку щось таке, що розвеселить інших, і вони реготатимуть так, що їм навіть зробиться ніяково. Можливо, причиною їхнього сміху будуть хоча б ті самі сутінки. Причиною радості може бути все: червоне небо, тиша виноградника, несподівана згадка, що їхні діти весело граються на задньому дворику, згадка про те незвичайне милосердя, турботу і доброту, що їх діти виявляють до своїх батьків, навіть скороминуща згадка про схильність до гидких вчинків їхніх дітей, наче вони вже не діти, а дорослі. Кожен з них знатиме про себе

найгірше, але все забудеться — чи майже забудеться — на той час, поки вони разом. Майже, але не зовсім. Іноді про це найгірше можна буде прочитати у їхніх очах.

І все-таки на якусь мить вони пізнають спокій. Вони, звичайно, знатимуть, що спокій — брехня. Вони знатимуть, що спокій — це відчай і гіркота, та це їх не збентежить. Вони підніматимуть келихи, швидко хмелітимуть і невимушено сміятимуться.

— Розкажіть мені про Дейда, Уоррене,— попрохав Івен.

— Що ж я можу вам розказати? Адже це ваш брат.

— Я хотів би знати, як він тут господарював.

— Скажу вам, я спершу був певний, що гірших за мене вже не буває, то ваш Дейд перевершив усі рекорди. Ну, нічого, все-таки ми обоє викрутилися. Тепер у Дейда все гаразд. Та й у мене теж. Нам довелося пережити підряд три страхітливі роки, але коли ми не розбагатіли, то й не розорилися. Якщо ваша ділянка цілком оплачена — а з нашими ділянками справа стоїть само так, — то хоч би як вам не щастило, ви все одно не збанкрутуєте. Найважче розрахуватися за ділянку. Якщо ділянка вільна від боргів, жити тут можна навіть непогано. Набридає, але кому воно не набридає!

— Що ж тут робив Дейд?

— Даруйте, не зрозумів.

— Він що, сам працює на винограднику?

— Він допомагає під час стрижби. На ділянці в шістдесят акрів роботи вистачає на півтора місяця, навіть коли працювати вчотирьох. Дейд бере трьох наймитів і працює разом з ними від рання до смерку. Тобто я хочу сказати, що він не кидає роботу серед дня і не йде спати на тій підставі, що він хазяїн ділянки, а вони — наймити. Він починає працювати разом з ними, разом іде на перерву, разом снідає і закінчує роботу також разом з ними. Йому дуже подобається стригти лози. Стрижба тут починається на початку грудня і триває до кінця лютого. Дейд завжди починає першого січня. Весь цей день він працює сам, а наступного дня до нього приєднуються троє наймитів.

— Виходить, він сам працює на винограднику?

— Звичайно. Коли я сказав, що Дейд перевершив усі рекорди, я просто мав на увазі, що він не визнає усіх цих нововведень, до яких такі охочі господарі, що дістали освіту у сільськогосподарських коледжах. Одного

разу я спитав його, чому він не повисмикує бур'ян з свого рівчака, і він мені відповів, що йому він подобається. То ви, значить, не вірите, що з Дейда може вийти добрий фермер?

— Не дуже він захоплювався роботою,—сказав Івен.— Хлопчаком він змінив кілька місць.

— Ну, виноградник — то зовсім інше. Тут ти сам собі хазяїн. А що може бути краще для нас?

— Мабуть, ви маєте рацію. Ну, а куди ж ви збуваєте виноград?

— Продаємо. Виноробів серед нас нема. Скоріше хіміки. Вино тут виготовляють приблизно в той самий спосіб, що й шампунь.

— А ви самі?

— Я роблю кожного року кілька галонів, але це так, для забавки. А Дейдові це, мабуть, взагалі ні до чого.

Він помовчав якусь хвилину і спитав:

— Ну, то як вам таке життя?

— Не знаю,— одразу відповів Івен.— Гадаю, могло б сподобатися. Напевне, могло б. Не знаю. Адже це завжди від чогось залежить, шкода тільки, що ніколи не знаєш певне від чого саме, а коли навіть і знаєш, то людина, від якої це залежить, не може тобі допомогти. Не може або не хоче.

— Скажіть, а Дейд читав ваші книги? Я це тому, що якось почав з ним розмову про ваші книги, та нічого так і не почув. Мабуть, він їх все-таки не читав.

— Та я й написав лише три,— сказав Івен.— І ви нічого не добилися від нього скоріше саме через те, що він їх читав.

— Як на мене, то книжки путні, особливо перша. Та й дві інші мені сподобались.

— Усі вони нікудишні,— сказав Івен,— але тоді краще писати я ще не вмів. Адже найграндіозніші книжки так ніколи й не були написані. Люди, які могли б їх написати, не знають, як писати, в тім-то й річ. Перший-ліпший дурень, який вміє писати, може прославитися, коли тільки він не ледар. Ось, наприклад, Дейд уже встиг забути більше, ніж я будь-коли знав. Просто незбагненно, як багато він знає. І про кожного з нас! Про все! Про нашу брехню і фальш, про добро і зло. Я знаю, як писати, та що з того! Все це тільки фокус. Тому я й кинув писати!

— Фокус, кажете? А я й не знав. Ви хочете сказати, що тут насамперед важить технічний бік справи?

— Так, фокус,— повторив Івен, узяв Уорренів келих, а заодно і свій, і піднявся на ганок, щоб знову наповнити їх. Лід і залишки напоїв він вилив з келихів просто на траву і заходився готувати коктейлі. При цьому він перемовився кількома словами з Мей Уолц, намагаючись не дивитися у бік Свен і уникаючи погляду Мей. Потім повернувся до Уоррена, який сказав, беручи свій келих:

— То від чого ж все-таки залежить наше життя? Я не певен, що зрозумів вас як слід.

Івен засміявся. Він сміявся не з запитання, а скоріше з самого себе.

— Усі ми, по суті, самотні,— сказав він.— Нічого нового я не сказав. Я радий, що Дейдові подобається стригти лози. Гадаю, що мені б і самому сподобалося. Адже на Новий рік і різдво у мене бувають великі канікули. Я б охоче приїхав сюди взимку і попрацював з Дейдом.

— Не знаю, чи буде вам до смаку наша робота? Адже вона одноманітна, може швидко набриднути. Мене, наприклад, вистачає тільки на десяток ліз — це година роботи.

Жінки спустилися з ганку і тепер походжали по моріжку. Вони не нав'язували чоловікам своє товариство, хоч намагалися бути поруч. Незабаром зав'язалася спільна розмова. Усім хотілося познайомитися ближче, краще пізнати одне одного.

— Чи вам не здається, що обідати надворі приємніше?— звертаючись до Уолців, Свен навмисне не помічала Івена.— Ми могли б принести сюди стіл і з заднього дворика.

— По-моєму, чудово,— сказав Івен, звертаючись переважно до Мей Уолц.— Як ви на це?

— Я гадаю, це справді було б чудово,— озвалася Мей.

— Тоді пішли принесемо стіл,— запропонував Уолц.

Чоловіки зникли за рогом будинку і скоро повернулися з столиком. Жінки пішли в дім по скатертину і посуд. Коли вони повернулися і почали накривати на стіл, Свен сказала:

— Будуть відбивні і салат. Скажіть, Уоррене, ваші дочки люблять відбивні?

— Звичайно. Це просто здорово!

— Вони не дуже засмажені.

— Звичайно, це те, що їм треба,— сказав Уоррен.

Жінки поралися коло столу, раз по раз зникаючи в домі, щоб принести то одне, то друге. Чоловіки пішли на задній дворик. Івен Назаренус пішов туди тому, що не міг не піти. Йому раптом страшенно схотілося глянути на Реда та Єву.

По обіді приїхав Коді Боун із своїм сином Бартом. Івен ще раніше запросив їх, бо йому весь час муляла думка, що всі, хто бачив його вчора вночі, неодмінно мусять побачити тепер — веселого й радісного, в колі сім'ї,— він наче хотів реабілітувати себе. Йому над усе хотілося якнайшвидше кінчити з цим ділом і робити щось інше, важливе й потрібне. Поки Ред і Коді Боун каталися на локомотиві, він подзвонив Дейдові і в готель святого Франціска.

— Ти можеш зробити мені послугу? Прилети сюди хоч на годину-дві. Обіцяй, що приїдеш!

— Я спробую, Івене. Та, може статися, я зумію вибратися тільки дуже пізно. Ти не спатимеш?

— Ні, Дейде.

— Я спробую. Опівночі, о першій або другій годині ночі, навіть о третій. Це не пізно, Івене?

— У будь-який час, Дейде.

— Я постараюся.

На столі майже не залишилося страв, і дорослі сиділи тепер круг нього з келихами в руках або стояли, діти гралися на моріжку перед будинком.

Івен розмовляв з Бартом, що потягував пиво. Батько й син вдягли білі сорочки з відкритим коміром, білі штани й мокасини. Як і Уоррен, Барт і словом не прохопився про події минулої ночі. Його цікавив Станфорд.

— Якщо будеш у тих краях,— говорив Івен,— неодмінно подзвони мені. Я познайомлю тебе з цікавими людьми. Скільки тобі ще вчитися у Фресно?

— Та ще рік. Однак, по-моєму, не завадить уже тепер подумати, що робити далі. А раптом в останню мить мені не схочеться їхати ні в один з тих університетів? Я б і не поїхав, якби не Коді. До того ж я не можу вирішити, яку професію обрати, та й взагалі коли вже мені доведеться вступати до університету, то краще поїхати кудись далі.

— Розумію,— мовив Івен.— А що ти скажеш про юридичний факультет?

— Що ви, це не для мене! Ненавиджу всілякі дебати, дискусії і всяке таке. Адже, як на мій розум, юрист мусить дошукуватися правди, боротися за справедливість. А на ділі виходить навпаки. Юристи пишаються, коли їм вдається приховати правду, перекрутити її або зовсім задушити. Ні, ви вже даруйте, може, кому й хочеться стати *справжнім* юристом. Навряд щоб на цій ниві пощастило чогось досягти чи прославитися.

— Ну, а як медицина?

— Теж не для мене. Мені самому болить, коли я бачу, що люди мучаться. Справді, Івене, я тільки побачу хворого, як уже відчуваю, що й сам хворий. Ні, користі з мене і тут буде мало.

— Може, викладачем?

— Це б підійшло, аби я тільки знав, який предмет я міг би викладати. Ну, ніяк не придумаю. Найбільше я люблю мандрувати. Але хіба ж це професія? І на це потрібні гроші, а заробити гроші можна тільки на роботі.

— Скажи, Барте, а чи не хотів би ти вирушити в мандри навколо світу? Є у мене в Президент-Лайн один приятель, він би міг зробити з тебе справдешнього моряка. Тобі доведеться, звичайно, трохи повчитися, та й усе.

Бартові очі спалахнули.

— Саме про це я мріяв усе життя! От здорово було б! І в коледж не треба повертатися! А я вже зовсім був наготувався його кінчати, і то тільки тому, що нічого іншого не лишалося! Адже мені, певно, ще й платитимуть?

— Безперечно.

— І я побуваю в усіх містах світу?

— Точно сказати не можу, та, мабуть, що так.

— Прошу вас, Івене, закиньте за мене слово вашому приятелеві! — заблагав Барт.— Я ладен їхати хоч зараз! Я буду вчитися! Мені навіть не треба ніякої протекції! Я згоден працювати звичайним матросом!

Він витягнув із задньої кишені штанів конверт, вийняв з нього листа і простягнув конверт Івенові.

— Ось тут моя повна адреса і прізвище. Номер телефону Кловіс-121, а якщо ви забудете, телефоністка однаково з'єднає. Отже, ви гадаєте, тут щось може вийти? Адже це саме те, про що я мрію!

— Думаю, це можливо,— мовив Івен.— А що скаже твій батько? Може, краще спершу поговорити з ним?

— Та ні, не треба, хай спершу мене візьмуть! Нащо йому даремно хвилюватися? Він почне думати, переживати. От коли ця справа витанцюється, тоді я вже йому розповім, щоб він не хвилювався. І крім того, тоді я вже знатиму, куди поїду і коли повернусь. Все ясно, не буде про що й турбуватися. Я навіть зможу назвати йому міста, звідки писатиму листи. А інакше він так розтривожиться, що потім я матиму з ним клопіт. А це ж нерозумно — правда ж? А скільки триває таке плавання?

— Мабуть, місяців три. А може, всі чотири або й п'ять.

— Що таке п'ять місяців? Що таке рік? Та на таке діло й півжиття не жаль! Господи, як мені хочеться скоріше поїхати! Адже я весь час мріяв про це. Не про кругосвітню мандрівку. Взагалі кудись поїхати. Я просидів тут усе життя, майже вісімнадцять років. Мені тут все остобісіло, і знаєте, що я вам ще скажу? Я досі не зустрів тут жодної дівчини, з якою мені схотілося б одружитися. Деякі, звісно, мені подобались, та я хочу подивитись, які бувають інші. Я хочу знати, які вони в інших країнах. Які вони там. Може, я повернуся додому й одружуся з місцевою дівчиною, та спершу я хочу побачити інших. Мені треба пережити це, Івене. Я хочу знати, що я роблю і чому. І мені набридло стовбичити в Кловісі, бо тут я жив весь час і тут мені доведеться жити потім. Я певен, що ви мене розумієте.

— Розумію,— сказав Івен.— Завтра ж подзвоню своєму приятелеві. Завтра маємо неділю, отже, його можна буде застати, якщо тільки він не виїхав відпочивати. Коли з ним домовлюся, одразу ж повідомлю тебе.

— Я залишуся дома і чекатиму вашого дзвінка цілий день. Я чомусь певен, що все вийде.

— Я теж сподіваюсь. Давай-но я тобі наллю ще пива.

Відкриваючи нову пляшку з пивом, Івен побачив, що Коді Боун розмовляє з Редом. Ред утік від дітей і стояв тепер перед Коді, який сидів спиною до столу з бокалом шотландського віскі в руці. Розмовляли вони тихо, і йому майже не чути було про що, а втім, почутих слів досить було, аби зрозуміти тему розмови. Ред розпитував Коді, чи буває він лютий і чи часто це з ним трапляється.

Незабаром до Івена з Бартом приєднався Уоррен. Він підійшов і без церемоній сказав:

— Про що це ви тут базікаєте? Може, і мені розкажете, га, Барте? Або ви, Івене?

Барт засміявся, мабуть, тому, що був дуже збуджений ідеєю кругосвітнього плавання. А може, запитання видалося йому трохи дивним. Раніше він, звичайно, не чув, щоб Уоррен питав про таке. Барт обернувся до Івена і запитливо глянув на нього, переклавши таким чином всю відповідальність на нього.

— Бачте, Уоррене, я, здається, знаю, що ви маєте на увазі.

— Я маю на увазі тільки одне,— швидко сказав Уоррен.— Я хочу знати, про що ви тут розмовляєте, оце і все.

— Це я знаю,— сказав Івен.— І відповім я вам так: крім вас, Уоррене, про це ще ніхто не догадується.

— Он як? Виходить, я знаю? А я був певен, що ні! Тобто це я раніше був певен, що не знаю, та коли як слід помізкувати, то, може, я й справді знав! Ну звичайно, я завжди про це знав! Я й тепер знаю.

— От і чудово,— сказав Барт.— Розкажіть і мені, коли знаєте, бо я сам поки що нічого не знаю.

— Е, ні, я знаю сам по собі, а ви знайте самі по собі.

— Нащо? Якби вам вже минув двадцять один рік, то я б міг вам дещо розповісти, але ж вам тільки вісімнадцять, які вже тут розповіді!

Івен засміявся, Барт теж голосно зареготав, бо він стримував сміх уже давно. Підійшла Фанні й стала поруч батька.

— Чого ви тут смієтеся?

— Іди-но краще пограйся з дітьми! — сказав Уоррен дочці з удаваною суворістю, яка насправді, може, була не така вже й удавана. Певно, Фанні вже давно дратувала його, і тепер він тільки скористався з нагоди.

— Ну й піду,— відказала Фанні.— Я подумала, що коли вам так смішно, то й я могла б послухати.

Сказавши це, вона відійшла від них з байдужим виглядом.

— Заведіть собі три дочки і вважайте, що маєте ще три дружини,— сказав Уоррен.— Цій неодмінно треба знати, чому я сміюся. Чотири дружини, то на одного трохи забагато. Як ви гадаєте?

Він глянув на свій келих, наче вперше його побачив.

— А все-таки про що ви тут базікали? — Він подивився на Івена, і в очах його майнув вираз безпорадної

тривоги, болю і сорому.— Все, край, більше не можу випити ні краплини. Здається, я таки набрався.— Він дошкіскі й сказав: — Якби ви знали, Івене, як мені хочеться, аби ви не мали нічого проти того, щоб я набрався ще більше!

— Урочисто вам обіцяю, що, коли це станеться, я сам одвезу додому вас і вашу сім'ю,— сказав Барт.

— Дідька лисого! Дозвольте налити вам ще, Івене, коли вже я наливаю собі!

Івен простягнув йому свій келих. Уоррен одійшов до столу, і тут Барт помітив, що він і справді добряче набрався.

— Таким я його ще не бачив,— сказав він.— Я хочу сказати, таким товариським. Він завжди трохи відлюдькуватий. Адже ви знаєте, в такому містечку ми всі живемо, як на долоні. Живуть собі шість-сім родин і час од часу їздять одне до одного на вечірки. Ну от щоразу, коли Уоррен і Мей приїжджають до Коді, то він завжди трошки відлюдькуватий. Це, напевне, ви так добре на нього впливаєте. Тобто я хотів сказати...

Він збентежився і замовк, бо говорив про людину вдвоє старшу за себе, і говорив так, наче мав всі підстави відчувати перевагу над нею.

— Здається, я й сам трохи п'яний,— сказав він.— От бачите, мені багато не треба, склянка пива — і я готовий. Мабуть, це тому, що я дуже збуджений ідеєю кругосвітнього плавання.

Уолц повернувся з Івеновим келихом, а Барт одійшов побалакати з Фей, цим він хотів показати Івенові, що добре знає, як поводитися з дорослими і коли слід залишати їх на самоті.

— Я хочу вам щось сказати,— квапливо промовив Уоррен.— Сподіваюся, ви нічого не маєте проти? Ну от. Я знаю, вам зараз нелегко. Знаю тому, що мені самому не легше. Адже я все чудово розумію. Я навіть і приїжджати спершу не хотів. І вже вигадав привід, що дітям хочеться на пікнік. Ну от, Івене, коли я можу вам хоч якось допомогти,— господи, яким дурнем ви мене, певне, вважаєте, — хіба я не знаю, що тут ніяк не зарадиш! Я й для себе не можу нічого зробити, то як же я допоможу вам? Я тільки хотів сказати... Ну годі, хай йому біс! Забудьте, Івене. Даремно я почав цю дурну розмову. Гляньте, як стоїть на голові моя середня! Вона може

простояти отак цілу годину, коли тільки забере собі в голову, що вона цього хоче.

— Вона просто чудо,— сказав Івен.

— Я й сам її дуже люблю,— квапливо сказав Уоррен.— Піду до неї. Треба, щоб вона це бачила.

Він наблизився до дівчинки, яка все ще стояла на голові, і, поставивши свій келих просто на землю, і собі спробував стати на голову поруч неї. Перша спроба закінчилася цілковитим провалом, він спробував знову, і на якусь мить це йому вдалося, але тут-таки він повалився на спину. Та він не хотів здаватися, захеканий, але серйозний, свідомий ваги завдання, яке виконував. Жінки засміялися і підійшли ближче. Фанні стояла на голові, голосно сміялася, спостерігаючи невдачі батька, а потім сказала:

— Нічого в тебе не вийде, тату. Надто вже ти гладкий.

— Ніякий я не гладкий, — сказав Уоррен.

Тепер до їхнього гурту приєдналися всі інші: Івен побачив, що Ред теж стоїть на голові трохи віддалік від Фанні. Редові пощастило простояти секунд п'ять або шість. Уоррен спробував знову, цього разу вдало, Коді Боун почав аплодувати і ляскав у долоні доти, доки його не підтримали жінки. Тут Уоррен упав на спину й заснув.

— Боже мій! — сказала Мей.— Таж він зовсім п'яний!

Уоррен одразу ж розплющив очі й лагідно мовив:

— Ніякий я не п'яний. Просто мені хочеться полежати тут і поспати. Ти про мене не турбуйся, Мей.

Все ще стоячи на голові, Фанні гукнула:

— Хто не може стояти на голові, той недоумок!

— Що це? — спитав Ред Коді Боуна.— Що таке недоумок?

— Що б воно не було,— засміявся Коді,— тільки це, очевидно, стосується мене. Бо я на голову не стану.

— Хіба ти не вмієш, Коді? А я вмію. Адже ти бачив — правда ж?

— Бачив, бачив, не хвилюйся,— сказав Коді.— Я може, теж зміг би, якби схотів, та краще вже хай я буду недоумком.

— Тоді і я буду недоумком,— сказав Ред.

Він підбіг до Фанні, нагнувся до її голови і сказав:

— Ми всі недоумки, крім тебе, Фанні.

— Знаю,— сказала дівчинка.

Усі посідали круг Фанні на траві. Незабаром Уоррен підвівся з землі і попрохав іще віскі, і всі відчули глибоку вдячність до Фанні, яка все ще стояла на голові.

Телефон задзвонив в той момент, коли він зайшов у дім, щоб узяти з холодильника нову пляшку шотландського.

— Я в аеропорту,— сказав Дейд.— Може, ми зустрінемося тут? Я тобі скажу чому. Через півтори години звідси на Сан-Франціско буде літак, і мені обов'язково треба на нього потрапити. Мій автомобіль повернули?

— Ні.

— Ти міг би дістати машину?

— У мене в гостях Уоррен Уолц з сім'єю. І Коді Боун з сином.

— Чи може Барт позичити тобі свою?

— Напевне. Я виїжджаю, Дейде.

Він узяв пляшку шотландського і вийшов до гостей. Наливши келихи тих, хто полюбляв цей сорт віскі, він сказав:

— У Фресно на мене чекає приятель, він прилетів на півтори години. Зараз пів на дев'яту. Коли б хтось із вас позичив мені машину, я б вмить з'їздив туди й назад.

— Який приятель?— Ред стояв поруч, не зводячи очей з його обличчя. В очах його знову був страх.

— Мільтон Швейтцер,— сказав Івен.— Пам'ятаєш, він приходив до нас у Станфорді?

— Візьміть мою машину,— сказав Барт.

— Можна?

— Звичайно.

— Я недовго.

— Я хочу з тобою! — сказав Ред. Обличчя його скривилося від страху. Він кинувся до Свен.— Я хочу з татом! Адже можна, можна?

— Ти можеш їхати, Реде,— почув він голос Свен.

— І я хочу!— закричала Єва, підбігаючи до матері.

— І ти можеш їхати, Єво.

— Ні, моя люба,— сказав Івен.— Ти не поїдеш. Я незабаром повернусь.

— Ні! Ні! Я теж хочу!

— Не можна, моя люба,

— Тату!— крикнула дівчинка і заплакала, коли він одійшов.

Барт пішов з ним до автомобіля.

— З цією чортопхайкою іноді доводиться повозитися,— сказав він,— а втім, я певен, ви швидко розберетеся що до чого.

Вже натискаючи на стартер, він почув, як плаче його дочка.

— Я теж хочу з тобою! Візьми мене! Візьми!

— Можеш взяти її, коли хочеш, Івене,— сказала Свен.

Єва стояла поруч з Бартом і крізь сльози дивилася на батька. Коли автомобіль рушив, вона заплакала ще дужче і побігла слідом.

— Чого він приїхав? — спитав Ред.

— Нам треба поговорити.

— Про що? Чому він хоче з тобою говорити?

— У Станфорді ми працювали на одному факультеті. Він мій давній приятель.

— Він справді твій приятель, тату?

— Ну звичайно. Чого ти злякався?

— Не знаю,— сказав Ред.

Івен гнав машину, думаючи про те, чому Ред так наполегливо просив узяти його з собою і чому він так злякався. Коли автомобіль виїхав на шосе, він почав перебирати в пам'яті останні кілька хвилин, згадав свою безглузду брехню, якою відповів на запитання сина, назвавши перше-ліпше прізвище, яке спало на думку. Мільтон Швейтцер приїхав у Станфорд читати курс лекцій з мистецтва драматургії через семестр після того, як сам Івен почав там викладати англійську літературу. Дві Швейтцерові п'єси були поставлені на Бродвеї, обидві провалилися, дві інші так і не вийшли за межі Бостона й Філадельфії. Мільтон народився в Нью-Йорку, але виріс у Колумбії.

Івенові було ще що сказати Редові, але чогось побоявся. Він тепер боявся всього, боявся автомобіля попереду, хоч був певен, що може обминути його так само легко, як і ті, що вже траплялися їм у дорозі, і все одно він його побоювався. Автомобіль попереду їхав дуже повільно, на такій швидкості від водія тільки й чекай якоїсь каверзи. Такий дасть лівий поворот перед самісіньким носом твого автомобіля, і хоч би що. Проте

обійшлося, і він швидко перегнав підозрілу машину. Переганяючи її, він побачив, що в ній на швидкості двадцять п'ять миль на годину їде якийсь старигань з дружиною, що самій машині теж років двадцять п'ять, і подумав, що старі, певно, повертаються з гостини. Потім він боявся автомобіля, який наздоганяв його. Та ось повз нього промчали ще дві машини, шосе спустіло, і боятися вже не було чого. Хіба тільки Бартового автомобіля, в якому вони їхали. Машина була далеко не нова. Не завадило б, щоб і покришки були новіші. Якщо трапиться прокол — спробуй тоді втримати її на шосе на швидкості сімдесят миль на годину.

Боявся він і того, що зараз йому доведеться говорити з Редом про Мільтона Швейтцера.

— Це не Мільтон Швейтцер,— наважився він нарешті.

— Що?

— Я сказав, що це Мільтон Швейтцер, бо не хотів, аби хтось догадався, хто мене насправді чекає.

— Хто ж це?

— Мій брат Дейд.

— Чому ж ти сказав, що це Мільтон Швейтцер?

— Я не хотів, аби усі знали, що я їду побачитися з братом.

— Чому? Чому ти не хотів, щоб усі знали? І чому ми так швидко їдемо?

Він зменшив швидкість спершу до шістдесяти, а потім — поступово — до тридцяти миль на годину. Так було треба. Він надто знервований, щоб їхати на такій швидкості. Хоч усе в ньому наче мчало вперед.

— Реде! Слухай-но, що я тобі скажу, Реде!

Він зрозуміє, якщо я скажу йому, що про це не можна було говорити усім. Я знаю, він зрозуміє. Та ні, нічого він не зрозуміє, краще вже все йому пояснити. Краще вже він сам усе пояснить своєму синові. Пояснить одразу.

— Слухай, Реде, твій тато багато випив. Адже ти бачив, як містер Уолц хотів стати на голову? Це тому, що він багато випив. Та це нічого не означає. Розумієш? Усе гаразд, нічого не трапилось. Просто коли людина багато вип'є, то всім здається, ніби щось сталося. Дейд дуже зрадіє, побачивши тебе.

— Навіщо ти сказав, що це Мільтон Швейтцер? Чому ти не сказав, що це Дейд?

— Я багато випив, Реде,— сказав Івен, намагаючись, щоб голос його звучав переконливо.— Та це пусте. Ти вже не боїшся — правда ж?

— Чому Мільтон Швейтцер твій приятель? Хіба він тобі подобається?

— Ну звичайно, мені *подобається* Мільтон Швейтцер, Реде!

— А я його ненавиджу.

— Чому, Реде?

«Не варт прикидатися перед Редом,— подумав він. — Не варт прикидатися, що нічого не сталося. Він усе розуміє. І я не можу захистити його».

— Пам'ятаєш, ти спитав, чи подобається мені Уоррен Уолц?

— Звичайно, пам'ятаю, Реде. Адже це було вчора.

— І як ти спитав мене, чому мені подобається Коді Боун?

— Пам'ятаю, Реде.

— Я тобі сказав, що він мені *просто* подобається, а чому, я не знаю. Так ось, тепер мені навіть Уоррен Уолц подобається. Він мені особливо сподобався, коли хотів стати на голову. А Мільтон Швейтцер мені не подобається. Я його ненавиджу.

Він помовчав і сказав:

— А чому — я не знаю...

— Але чому ж так, Реде?

Від Івенової бадьорості не лишилось і сліду. Він запитав це пошепки, ледь чутно.

— Мама обіцяла повести нас з Євою в цирк. Ми зібралися. А потім вона покликала Мейбл, і ми пішли з нею. А нам не хотілося йти з Мейбл. Я не розумів, чому мама раптом передумала. Та тільки ми не хотіли іти в цирк з цією Мейбл.— Він замовк.

— Але ж до чого тут Мільтон Швейтцер, Реде?

— Господи, тату, невже ти не розумієш? Коли ми повернулися з цирку, цей Швейтцер сидів у нас. А іншого разу ми зібралися на пікнік. Ти пам'ятаєш те місце, куди ми їздили всі гуртом і як там було весело? Мама приготувала сандвічі і всяку їжу, і ми вже були зовсім зібралися, але потім мама знову покликала Мейбл, і на пікнік нас повезла вона.

— Коли це було?

— Коли ти поїхав заробляти гроші на автомобіль. А коли у нас буде власний автомобіль, тату?

— Не знаю.

— Коли після пікніка я зайшов у кімнату і побачив його, я дуже розсердився. Я так розсердився, що вибіг з дому. Я сказав йому: «Чому ви не сидите у себе вдома?», а потім вибіг у двір. Мама і Єва залишились з ним.

— Чому ти не розповів мені про це раніше, Реде?

— Чому? Не знаю. Забув, мабуть. Більше він уже до нас не приходив. Що ж, ти хочеш, щоб я розповів тобі, як погано я поводився? Мені потім було дуже соромно. Бо я не хотів бути з ним нечемним! Але я не міг нічого з собою вдіяти.

В аеропорту Івен поставив машину на стоянці і, виходячи, сказав:

— Твій дядько Дейд дуже радітиме тобі, Реде.

У Дейда був такий змучений вигляд, що Ред перепитав у батька:

— Хіба це Дейд, тату?

Дейд стояв, зіпершись на книжковий кіоск, і читав книжку. Коли вони підійшли, він згорнув її і глянув на хлопчика.

— Ну, вітаю, Реде,— сказав він.— Який ти молодець! Вже зовсім великий! А знаєш, на кого він схожий, Івене? На нашого старого. Ти схожий на свого дідуся Петруса Назаренуса, Реде. Дуже схожий.

Дейд обернувся до брата.

— Пробач, Івене, що вирвався на такий короткий строк. Але ж це краще, ніж нічого. За годину мені треба летіти назад.

Дейд знову глянув на хлопчика і посміхнувся. Він заговорив по-вірменськи, і Ред пошкодував, що нічого не розуміє. Він чув, як лилися слова незнайомої мови, слова злі, важкі і в той же час трохи смішні. Дейд зазирнув братові в очі і знову сказав щось по-вірменськи. Ред почув, як його батько теж відповів йому цією мовою. Вони попрямували до лави й посідали. Дейд сів поруч з Редом і обійняв його. Редів батько сів з другого боку.

Брати знову заговорили своєю мовою, якої Ред не розумів. А втім, йому й не треба було розуміти. Він розумів голоси. Він розумів, що Дейд і батько — брати.

— Не кричи, Івене,— сказав Дейд.— Розмовляй тихіше ради твого сина, такого схожого на нашого батька.

— Я розмовляю тихо, Дейде. Що ж мені тепер робити, брате?

Дейд обернувся до Реда і заговорив по-англійськи.

— Ти зовсім як мій батько Петрус Назаренус.— Він притиснув до себе голову хлопчика й поцілував його в чоло.— Іди погуляй, Реде. Ти, мабуть, стомився, і тобі хочеться походити, побачити людей або піти на поле і подивитися літаки. Іди, хлопчику. Ми будемо сидіти тут, доки ти повернешся.

Ред обернувся і глянув на батька. Івен побачив ляк в очах сина.

— Я не хочу йти,— сказав він.

— Я думав, що тобі хочеться посидіти з нами,— сказав Дейд.— Тільки не був певен цього.

Він знову заговорив своєю мовою.

— Нам замало одного життя, щоб збагнути найпростіші речі. Потрібно два життя, щоб виправити одну маленьку помилку. Ми помиляємося щодня, а за все життя не можем виправити жодної помилки. Ти питаєш, що тобі робити, брате? Що б ти не робив, ти уже більше нічого не зробиш. Усе зроблено замість тебе. І що б ти не зробив, усе буде правильно. Якщо ти ненавидиш — це правильно. Якщо уб'єш — теж правильно. Якщо ти любиш — і це правильно.— Він подивився в очі братові, і тільки зараз Івен побачив, який він стомлений.— Брате,— сказав він,— роби все, що вважаєш за потрібне, і все буде правильно, роби те, що неминуче, і все буде правильно.

— А коли я чоловік жінки, що належить іншому? Як мені бути тоді?

— І це правильно,— сказав Дейд, і в голосі його звучала страшна втома.

— А коли я батько чужої дитини?

— І це правильно, Івене.

— Що ж мені робити?

— Ти не можеш заснути? Не можеш, Івене?

— Заснути? Так, Дейде, ти маєш рацію, я не можу заснути. Для мене тепер немає сну.

— Я тужу за своїми дітьми. Тужити — це правильно. Я жадаю їх бачити. Жадати — це правильно. Я не бачу їх. І це теж правильно.

— Чому, Дейде?

— Така вже ця гра. І вона правильна. Що для мене краще, Івене? Бути гордим і втратити те, що люблю, чи не мати гордості і любити те, що люблю любов'ю, яка не знає, що то є гордість? І те, й друге правильно. Але що краще для мене? Для мене краще втратити, але бути

гордим. Ну, а якщо вони мене люблять, якщо я їм потрібен, а вони не можуть дотягтися до мене, що робити тоді? Треба залишатися гордим і не дозволити їм дотягтися. А що буде, коли вони не переживуть цього і загинуть? Це значить залишитися гордим і знати, що вони загинули. Чи так це? Чи так усе мусить бути? Тільки так, Івене.

— Ти стомився, Дейде! Ти страшенно стомився! Тобі не треба летіти цим літаком.

— Це гра, Івене. Вона сидить в мені й вичікує. Завжди. Мені не треба підхльостувати нерви. Мене не хвилюють гроші, маю я їх чи ні — мені однаково. Але ця гра чекає мене, чекає, щоб підхльоснути чи вразити, винагородити чи принизити. Адже ти мене розумієш, Івене?

— Не розумію, Дейде.

— Зараз я тобі поясню. Ось дивись! — він витягнув з внутрішньої кишені піджака пачку асигнацій і простяг її Івенові. Ред усе бачив. Він бачив, що Дейд дає батькові гроші, але він не розумів їхньої мови.— Оце і є нагорода,— сказав Дейд.— Я не спав ночами — і ось результат. Інші гравці не витримали, і гра стала моєю. Це дурна гра, Івене, і нагорода за неї дурна, але це правильна гра й іншої не буває. Ти питаєш, що тобі робити? Їдь додому, Івене.

Він знову притиснув до себе голову Реда і торкнувся хлопчикового лоба сухими губами.

— Слухай, Реде! — сказав він.— Хіба не дивно, що син мого брата такий схожий на мого батька? — Він усміхнувся хлопчикові і ще міцніше стиснув долонями його підборіддя.— Хіба це не дивно, Реде? Я був поганим сином. Може, тому з мене й не вийшло путнього батька? Про що ти думаєш, Реде? Скажи мені.

— Я хочу розмовляти вашою мовою, розуміти її!

— Он що! — Дейд глянув поверх хлопчика на його батька і побачив, що той не взяв грошей. Він помітив це і сказав по-англійськи:

— Треба його навчити, Івене!

— Хто ж мене вчитиме? — спитав Ред.

— Твій батько.— Дейд знову заговорив з братом по-вірменськи:— Навчи його нашої мови, тільки вчи вимовляти не окремі слова, а цілі речення. Одне речення за одним. Коли тобі буде дев'ять років,— сказав він хлопчикові по-англійськи,— ти розмовлятимеш по-вірменськи так само, як і по-англійськи, а то й краще. Візьми гроші, Іве-

не,— сказав він по-англійськи і додав рідною мовою:— Їх досить, брате, візьми їх і їдь додому. І якщо ти хочеш когось убити, зброю для цього ти знайдеш у моїй кімнаті. Але якщо ти хочеш простити, зрозуміти і любити, зброю для цього шукай тільки в своєму серці!

— Реде! — сказав Івен.— Іди погуляй, Реде! Подивися на літаки.

Хлопчик глянув на батька. В очах його знову зажеврів страх, та наступної миті згас, і Івен побачив, що він таки дуже схожий на старого Петруса. Ред зіскочив з лави — ноги його не досягали підлоги — і поплентався до великих скляних дверей. Він відчинив їх, спустився сходами униз і вийшов.

— На бога, Дейде! — швидко заговорив Івен по-англійськи.— У мене серце крається, коли дивлюся на неї. Я не знаю, що мені робити, брате. Богом присягаюся, я боюся, що вб'ю її. Хіба тобі обов'язково повертатися? Залишся, Дейде! Поможи мені! Не їдь!

— Тут нічим не зарадиш,— сказав Дейд.— Якщо ти маєш убити, я вже сказав тобі, де лежить зброя. А втім, вбити можна й голіруч. Або чим завгодно. Ми завжди озброєні. Всі. От тільки захищатися нема чим. Хіба тут поможеш? Чи ми допомогли старому Петрусеві? Багато ми йому допомогли? Ніхто нікому не може допомогти. Ніхто. І перешкодити ніхто не може.

Він дістав з кишені срібний долар.

— Кинемо жеребок. Тоді ти знатимеш, що тобі робити і яким бути — добрим чи гордим.

Він підкинув монету високо в повітря, і поки вона, падаючи, крутилася й виблискувала, спитав:

— Орел чи решка?

— Орел!

Важка монета дзвінко вдарилася об мармурову підлогу, підстрибнула, затанцювала на ребрі і, закрутившись, лягла. Вона лежала орлом донизу.

— Виходить бути добрим. А чому й ні? Чому, Івене? Ти сам бачив, тобі випало бути добрим. Добрим до всіх і до самого себе!

— Виходить, ніякої гордості, так, Дейде?

— Так, Івене. Бути тільки добрим. Бути добрим — це правильно.

— Сьогодні я мало не вбив її. Щастя, що нагодився Ред.

— Будь добрий до Реда. Будь добрий до його матері. Хлопчик не може без матері, він любить її.

— На бога, Дейде, невже ти не розумієш, що сталося?

— Розумію.

— Ні, не розумієш,— сказав Івен.— Ми з нею розмовляли. Я думав, як мені знайти людину, яка допоможе. Допоможе їй. Допоможе мені, допоможе нашим дітям, допоможе тим, що народяться потім, про яких ми мріяли. Я спитав: «Може, ти його кохаєш?» Знаєш, що вона відповіла? Вона *не знає!* Я б її убив, та, на щастя, зайшов Ред. А я *хотів* бути добрим! Я *хотів* простити! Я хотів усе забути, повірити, що зможу забути, що вона забуде, що Ред і Єва нічого не знатимуть. Я спитав. Я думав, може, це слабість; може, вона погано себе почувала? Тоді я спитав. Я був певен, що їй самій гидко, і вона ненавидить себе за цю слабість. Вона не знає, Дейде! Прошу тебе, залишся, поможи мені! Не хочеш жити з нами, оселися у Фресно! Ти мусиш мені допомогти, Дейде!

— Гаразд. Я приїду, тільки вирвуся. Спробую допомогти. Може, завтра вранці, може, завтра ввечері.

— Ти певен, що виграєш?

— Так.

— Скільки тут грошей?

— Не знаю. Порахуєш сам.

— Прибережу їх для тебе.

— Не треба, візьми їх собі, у мене ще є. Я хочу, щоб ти взяв їх, Івене. Адже ми обоє тепер граємо. В одну гру.

Він підвівся.

— Я скучив за хлопчиком. Я хочу посидіти з ним, поки є час.

Івен теж підвівся.

— Те, про що ти з нею говорив... Спробуй поговорити ще. Іноді ми не владні над словами, кажемо не те. Поговори з нею ще, Івене. Тоді я зможу тобі допомогти.

Вони зійшли сходами, і Дейд побачив Реда. Хлопчик стояв сам.

— Ось бачиш, він не плакав, а ти гадав, що він плакатиме?

— Так.

— Чому?

— Він схожий на свого діда, а я бачив, як той плакав.

— Коли це? Коли ти бачив, щоб мій батько плакав?

— Коли ти поїхав останнього разу. І потім теж. Він знав, що вже не побачить тебе. Ось і Ред боявся, що не побачить мене більше.

— Мені не треба було тоді їхати. Я ж знав, що він старий, та все думав, що він ще підожде.

Коли вони підійшли до Реда, хлопчик не ворухнувся.

— Реде! — покликав Івен.

— Що, тату? — Ред стояв так само непорушно.

Дейд Назаренус повернувся до брата. Його холодні очі ще посуворішали. Тепер в них були біль і мука.

— Будь добрий,— сказав він по-вірменськи.— Будь же добрий до нього! — Він поклав руку на голову хлопчика. Його пальці затулили Реду носа й рота. Витерли сльози з його обличчя.

— Це правильно,— нараз мовив Ред по-вірменськи, все ще не повертаючи до них обличчя.— Що означають ці слова, Дейде? Ти вимовив їх багато разів.

— Вони означають «Це правильно»,— сказав Дейд.— Це правильно,— знову проказав він по-вірменськи.— Повтори їх, Реде.

Хлопчик повторив фразу по-вірменськи, потім по-англійськи.

— Я правильно кажу? — спитав він.

— Так. Бачиш, ти вже навчився вимовляти ці слова. Ти дуже добре їх вимовляєш, Реде. Твій батько навчить тебе й інших слів.

Ред обернувся до батька.

— Навчиш, тату?

— Навчу, Реде. Неодмінно навчу.

— Я розмовлятиму так само, як і ви?

— Твій тато тебе навчить,— сказав Дейд.

— Але ж мені буде важко! І довго доведеться вчитися?

— Я знаю,— сказав Івен.

— Але ти все одно мене навчиш?

— Навчу, Реде.

Тепер вони походжали сюди й туди, хлопчик посередині. Дейд враз засміявся, схопив Реда, високо підкинув його на руках, ще й ще, поки хлопчик теж не засміявся. Тоді Дейд сказав по-вірменськи уже знайомі Редові слова. Ред повторив їх, потім, помовчавши, повторив їх і Івен Назаренус.

— Це правильно! — вимовили вони усі троє по-вірменськи.

По дорозі в Кловіс Ред сказав:

— Той запах мокрого каміння від Дейда. Поки він не підійшов до мене, я ще не був певен. Там, у вестибюлі, я гадав, що цей запах не від Дейда, а від мармурової підлоги, та коли він підійшов, я знову відчув запах мокрого каміння. Це від нього такий запах. Від Єви пахне медом, свіжим сіном і чимось іще, чого я не знаю. Від Флори Уолц пахне холодною водою і зеленим листям.

— Тобі подобається Флора?

— Авжеж, вона мені справді подобається,— сказав Ред.— Фанні і Фей мені теж подобаються, але по-справжньому — тільки Флора.

— Чому?

Івенові неодмінно хотілося знати. Чому його син кохає Флору? А Івен кохає Свен? Чому він повірив, що з усіх жінок на світі йому потрібна тільки Свен, що тільки вона може народити йому гарних дітей і що тільки з нею він може примиритися з безглуздістю життя? Чому він любив Свен, любив, незважаючи ні на що?

— Я її кохаю,— сказав Ред,— тому що мені добре з нею.

— Як же це, Реде? Чому тобі добре з нею?

Чому ж йому було так добре з Свен? Як їй вдавалося, що йому завжди було добре з нею, що б вони не робили? Як це їй вдавалося?

— Розумієш, тату, я знаю, що я їй подобаюсь, і тому мені з нею добре. Мені добре, бо я знаю, що подобаюсь такій гарній дівчинці. Я ще не бачив таких, як ця Флора.

— Що ж вона, не така, як усі?

— Вона не схожа на тих дівчаток, яких я знав раніше.

— Чим не схожа?

— Ти ж бачиш, яка вона гарна!

— Авжеж, вона гарна.

— А інші дівчатка не такі. І ще, коли вона говорить, мені завжди весело. Я бачу, як ворушаться її губи, чую, як звучить її голос, і тоді мені весело. А головне, те, що каже вона, так не схоже на те, що кажуть інші дівчатка.

— Що ж вона каже?

— Всяке. Я вже забув, що саме, але вона говорить так, ніби все їй відомо. А головне, вона не схожа на інших, бо я їй подобаюсь.

— Ти певен?

— Не знаю... Мені здається, я подобаюсь їй.

А хіба сам він був коли певен, що Свен його кохає? Хіба не було все те витвором уяви? Хіба вони зробилися близькі не через те, що він повірив, що вона кохає, тільки на тій підставі, що сам її кохав? Але ж вони обоє нічого не знали напевно і тільки здогадувались, що це вигадане кохання було справді коханням! Хіба він не повірив, що вона його кохає тільки тому, що обоє вони вміли весело розмовляти, дивитися одне одному в очі і помічати в них одне й те саме бажання? Хіба не могли ці однакові бажання призначатися для іншої чи іншого? Звісно, могли. Чому ж вони тоді твердо вирішили, що кохають? Адже вони повірили, що їхнього кохання стане назавжди, на вічність і що від цього кохання у них народяться ще сини й дочки так само, як народились Ред і Єва! Хіба не ця віра й була їхнім коханням! Хіба не віра була головним?

— Скажи, Реде, а якби ти Флорі не подобався? Якби їй подобався інший хлопчик, якого вона випадково зустріла? Тобі було б погано?

— Який інший хлопчик?

Івен усміхнувся. Він ледве не засміявся, у свої сорок чотири роки він намагався знайти відповідь майже за таких самих обставин.

— Звідки я знаю,—сказав він.— Який-небудь інший хлопчик. То як же, Реде? Якби інший хлопчик подобався їй більше, то чи було б тобі погано?

— Звичайно, мені б це не сподобалось. Хіба вона кохає іншого хлопчика? Ти знаєш, тату?

— Не знаю. Мабуть, ні. Мені просто схотілося довідатись, чи було б тобі погано.

— Звісно, було б. Якщо вона мені подобається,— а я ж сказав тобі, що Флору я кохаю,— я хочу, щоб і я їй подобався. Я не хочу, щоб я її кохав, а їй подобався інший хлопчик.

— Ну, а коли ти їй подобаєшся, а той, інший хлопчик, їй теж подобається,— що тоді робити?

— Хіба так буває, тату?

— Не знаю, але припустімо, буває. Припустімо, це правда.

— Я б не любив такої дівчинки.

— Можливо, ти маєш рацію, але уяви, ти все-таки любив би її, незважаючи на те, що їй подобається інший хлопчик і ти б знав про це. Ти був би нещасливий?

— Я був би дуже нещасливий,— сказав Ред.— Бо мені хочеться, щоб я подобався Флорі так само, як і вона мені.

— Чому тобі цього хочеться, Реде?

— Не знаю. Просто хочеться. Перед тим як ми поїдемо в Пало-Альто, я скажу Флорі, що кохаю її, і спитаю, чи подобаюсь я їй. Якщо подобаюсь, то коли ми знову приїдемо в Кловіс, я піду до неї в гості сам, бо я її кохаю.

— Сам?

— Так.— Ред помовчав, зиркнув на батька.— Вона сказала, що їхній тато ненавидить маму. А її мама ненавидить тата. Чому вони ненавидять? Адже вони Флорині мама і тато? Як же вони можуть ненавидіти одне одного?

— Бач... Може, вона помиляється? Може, вони сваряться, адже буває так, що чоловік і жінка сваряться, мати і батько сваряться, навіть хлопчики й дівчатка і ті сваряться, і тоді вони, звичайно, щось ненавидять одне в одному, але це аж ніяк не означає, що вони не люблять. Це зовсім не означає, що вони ненавидять більше, ніж люблять.

— Я не люблю ненависті.

— Чому ж?

— Не люблю — і край. Чому люди ненавидять?

— Не знаю, Реде. А ти як гадаєш?

— Я гадаю, це тому, що вони бояться. Я не знаю, чого вони бояться, але вони бояться. Я боявся Мільтона Швейтцера. Не знаю чому.

— Буває, що деяких людей боїшся. Декого справді треба боятися.

Івен зупинив автомобіль біля дому і глянув на годинника. Пів на дванадцяту, він був відсутній понад дві години. В домі все як і раніш, тільки Флора сиділа тепер на колінах у Мей. Дівчинка, очевидно, задрімала. Ред тут-таки підійшов до неї, вона розплющила очі, випросталась на колінах у матері й сповзла на землю.

Івен Назаренус гучно усіх привітав, налив усім свіжого віскі, взяв келих для себе і пройшов у дім. Там він побачив, що Єва заснула просто на своєму незастеленому ліжку. Він сів поруч і ковтнув віскі, бо відчував, що йому треба випити.

— Адже я не хотів, щоб ти плакала,— шепнув він заснулій дівчинці.

Він обернувся і побачив у дверях Свен.

— Вони ладнаються їхати,— сказала вона.

— Зараз я до них вийду.— Він вийшов на ганок і побачив насамперед Реда і Флору, що стояли на ганку і розмовляли.

— Ні,— сказав він, звертаючись до Уоррена, до Мей, до Коді Боуна і Барта.— І не думайте їхати так рано. Прошу вас, залишайтеся ще.

— Дітлахи потомилися,— мовив Уолц. Хміль його вже пройшов, а Мей виглядала пригніченою.

— Ми чудово провели час,— сказала вона.— Я така вдячна, що ви нас запросили! Ми із Свен чудесно побалакали! Прошу вас, завітайте до нас якось увечері, перше ніж поїдете. Я тільки й молю бога, щоб ви взагалі не їхали! Чому б вам не перебратися до Кловіса і не пожити на винограднику?

— А й справді,— підтримав Коді Боун.— Переїхали б сюди, то ми б з Редом щодня бачились. Чим же тут погано? Де ще є такі ночі? Погляньте лишень на зорі! Де ще ви бачили таке небо?

Невдовзі подвір'я спустіло, і все затихло, наче вимерло. Ред сидів на ганку, підперши рукою підборіддя. Свен похапцем складала на тацю посуд і заносила в хату.

— Їм у нас сподобалося,— озвалася вона, ні до кого особисто не звертаючись.— Дуже мила жінка вона! Справді шляхетна й вихована.

— Хто? — спитав Ред.

— Мей Уолц.

Івен Назаренус підійшов до столу, поклав на тацю ще кілька тарілок і поніс їх у дім.

На кухні Свен брала з таці келихи й споліскувала їх гарячою водою.

— Я хотів би поговорити з тобою, коли ти тут усе закінчиш,— сказав він.

Він промовив це тихо, прихилившись до піаніно в кутку вітальні, але він знав, що вона почула.

— Я не розчула, що ти сказав,— промовила вона, виходячи з кухні.— Кран був відкритий.

— Я сказав, що хотів би побалакати з тобою, коли ти закінчиш.

— Я вже й боюся з тобою розмовляти, бо не знаю, який коник ти ще можеш викинути.

— Я теж боюсь. Але поговорити нам не завадило б.

— Гаразд.

Вона знову зникла в кухні.

Він присів до піаніно. Торкнув клавіш і почув висо-

кий звук. Торкнув іще — і знову почув ту ж високу й чисту ноту. Опустив голову на руки, заплющив очі, впадаючи у якесь забуття. Та нараз пробудився, відчувши, що вона вже поруч і чекає. Він підвівся, одійшов від піаніно й від неї і сказав:

— Якщо в твоїй душі лишилося хоч трохи милосердя до себе самої, знай, що воно є і в моїй душі, і для мене, і для тебе. Знай це і дай мені допомогти моїм дітям, допомогти тобі — хто б ти не була: мати моїх дітей, моя дружина чи чужа. Ким би ти тепер не була, знай це і дозволь мені врятувати нашу сім'ю. Хіба я знав, що ми зовсім чужі, що зовсім не знаємо одне одного?

Він підійшов і вперше за цей день глянув на неї.

— Що ти думаєш робити, Свен?

— Не знаю, Івене.

— Сьогодні за ці самі слова я кинувся на тебе з кулаками. Але тоді я ще не знав, що ми чужі. Тоді я ще не знав, що можу ненавидіти того, кого любив. І якщо ти маєш що сказати мені, скажи. Як чужий чужому.

— Не знаю, Івене,— заговорила вона.— Іноді мені здається, що треба звернутися до лікаря, хоч це й жорстоко. Іноді ж здається, що я не повинна цього робити. Не знаю.

— Я хочу тобі допомогти.

— Я розгублена. Я не знаю. Це не наша дитина. Не наша з тобою. Та чи так воно? Чи й справді вона не наша?

— Нашого тепер не лишилося, Свен.

— Я живу просто,— мовила вона.— Навіть по-дурному. Я не можу думати. Я не знаю, Івене. Коли ви з Редом їхали і Єва хотіла з вами, мені подумалось: зараз ти заберешь і її і вже не повернешся. Була певна цього, і мені полегшало. Я подумала, що тепер я зовсім сама, що тепер у мене нікого і нічого не залишиться, і мені справді полегшало. Я навіть зраділа, Івене. Але ти не взяв Єву, і вона плакала, як ніколи. Я перелякалася. Я боюся любові, Івене! Я боюся її більше, ніж ненависті! А милосердя боюся більше, ніж зневаги!

— Що ж ти думаєш робити, Свен?

— Звідки я знаю? Адже я жінка. Чи бути мені обманутою любов'ю і шукати порятунку від страху, чи бути знищеною ненавистю? Я не знаю, що мені робити, Івене. Що думаєш робити ти?

— Спати,— сказав він.

Він зайшов у кімнату і сів на ліжко, Свен зайшла слідом.

— А я — ненавидіти чи любити,— сказала вона.
— Ти збожеволіла!
— Ти втомився? — спитала вона.
— Я не хочу завдавати тобі болю, Свен. Я не хочу на тебе кричати. Ти нещасна. Ми всі тепер нещасні.
— Невже ти так стомився?
— Ти не можеш бути жорстокою з Євою і Редом! Ти не можеш примусити мене бути жорстоким з ними! Не штовхай їх у це болото, кажу тобі!
Свен кинулася до нього з стогоном і плачем.
— Поможи мені, Івене! — прошепотіла вона.
— Я допомагаю, Свен.
Він підвів її і поклав у ліжко. Вона вчепилася за його руку.
— Облиш,— сказав він.
Він повернувся, щоб піти у вітальню.
— Не йди, Івене! Не йди! Не залишай мене, Івене!
— Я не йду.
— Ніколи більше не залишай мене! Навіть на мить! Ніколи не залишай мене знову саму, Івене!
— Спробуй заснути — добре?
— Ти не підеш від мене?
— Ні.
Він стояв у вітальні, намагаючись зібрати розбурхані думки.

Маленьку Єву розбудив пташиний спів. «Єва Назаренус». Щебетали пташки. Так називав її і тато. Вчора він не взяв її, взяв Реда, і вона розплакалася. О, як вона гнівалася на тата! Коли міг взяти Реда, чому не взяв її? Їй так хотілося поїхати, вона була певна, що її візьмуть, а він не взяв! Поїхав з Редом, а не з нею. Покинув її у сльозах. Вона страшенно розсердилася! Недобре тато повівся. Раніше вона завжди на нього покладалася, знала, що тато не підведе. Адже він був тато! Мама теж була ласкава, та лише тоді, коли цього хотіла сама, а не коли хотіла Єва. Іноді вона бувала ласкавою, а Єві цього зовсім не треба було. Їй треба було потім. Треба було спершу зрозуміти, чи потрібна їй ця ласка, а мама стискала її в обіймах і зовсім не думала, чи потрібно це зараз Єві. Вона бувала *занадто* ласкавою. А бувала й суворою. Інколи голос її ставав такий злий, що Єва лякалася. Очі робилися такі злі, що страшно було дивитися. А по-

тім за якусь хвильку вона знову ставала ласкавою. І все ж вона була найкраща, краща, ніж Флорина мама. Аж чудно, стільки мам на світі, а найкраща Євина, бо вона мама Єви Назаренус. Найкраща і найласкавіша! Єва співчувала тим, у кого не було мами. Іще у неї був її тато. Вони обоє були її. І потім *свій* братик. І свої пташки. Щоранку вони прокидалися і виспівували її ім'я. Як ось зараз.

Вона ще трохи послухала пташиний щебет, потім вилізла з ліжка й підбігла до вікна: їй хотілося побачити ту пташку, що співала найголосніше. Та на бузковому кущі під самісіньким вікном пташок було аж п'ять. Вони теж раділи цього літнього ранку, стрибали з гілки на гілку, дражнилися і щебетали, кудись летіли, знову повертались і взагалі здіймали страшний гамір.

Дівчинці вони незабаром набридли, і їй чомусь відразу зробилося сумно. Чому тато вчора не взяв її? Чому він не був ласкавий, коли вона найбільше цього сподівалася, коли їй так бракувало його ласки? Чому він покинув її, залишив на дорозі заплакану і скривджену? Цікаво, чи прокинувся вже Ред? Ще дуже рано. Це вона знала. Вона завжди прокидалася перша. Але чому? Може, Ред уже прокинувся?

Вона зайшла до Реда і побачила, що той лежить з розплющеними очима.

— Іди в ліжко, ще рано,— сказав він.

— Може, краще одягнемося і підемо їсти фіги.

— Ще дуже рано. Іди в ліжко.

— Уже розвиднілося. Ходімо краще до помпи і поговоримо.

— Ні,— сказав Ред.— Хай мама поспить. Хай вони посплять. Бо ми розбудимо їх.

— Як розбудимо?

— Ми будемо одягатися, ходити і розмовляти. Краще йди ляж.

— Ходімо краще надвір і постоїмо на головах!

— Ні, ще рано. Хай вони посплять. А ти теж лягай спи. А коли прокинешся, приходь до мене, і ми одягнемося.

— І тоді підемо їсти фіги і стояти на головах?

— Ні. Стояти на головах ще рано. Будемо їсти фіги.

— І правда,— сказала Єва.— Ще дуже рано.

— Чому ж ти не йдеш у ліжко?

— Чому тато тебе взяв, а мене ні?

— Ти дівчинка,— відповів Ред.

— Я хлопчик.
— Ти дівчинка!
— Я дівчинка, але також і хлопчик. Я навіть краща, ніж хлопчик. Я краща за всіх.
— За мене ти не краща.
— От і краща.
— Не смій так казати!
— Все одно краща!
— Знаєш, іди й поспи ще трохи. А коли прокинешся, приходь до мене, і ми одягнемось. Тільки тихенько, щоб вони не чули.

Єва пішла. Ред згадав фразу, що він учора вивчив по-вірменськи: «Це правильно». Він зрадів на згадку про батькову обіцянку навчити його вірменської мови. Але то не просто — навчитися розмовляти, як тато і дядько Дейд. Він згадав цю милозвучну мову, пригадав, як вони вчора розмовляли. Слова мови йому дуже сподобались, і йому захотілось знати, що вони значать. Йому хотілося, щоб у тата і мами все було гаразд, все було правильно.

Єва знову просунула голову в прочинені двері.
— Ти чому не спиш, Єво?
— Я спала. Я вже лежала в ліжку і спала. Вже більше не ранок. Вже пізно.
— Ти не спала!
— Спала.
— Ти ж знаєш, що не спала. Навіщо ти обманюєш?
— Не обманюю. Я кажу правду. Я спала.
— Не обманюй, Єво!
— І нічого я не обманюю. Давай одягатися. Я ж спала!
— Ні. Хай вони ще посплять. Іди ще трохи полеж, а потім будемо одягатися.
— Я не можу туди йти.
— Чому не можеш?
— Там хтось сидить.
— Нікого там нема.
— Ні, є!
— Ти знову обманюєш, Єво? Нікого там нема!
— Ні, є. Він неживий.
— Неживий? — вихопилось у Реда, бо нелегко було збагнути, коли Єва вигадує, а коли каже правду. Усе, що б вона не казала, скидалося на правду.
— Я не знаю, хто то такий, але він неживий, — наполягала вона.

— Ти ж піддурюєш, Єво! Признайся!

— Я правду кажу, Реде.

Ред пильно глянув на сестричку, щоб переконатися, що вона справді не обманює.

— Я боюся, Реде!

Ред і сам вже боявся. Він зліз із ліжка і обережно пішов у кімнату Єви. Боса сестричка пленталася за ним, йшли вони тихо, навшпиньках, адже там на них чигала страшна небезпека! Ред по-справжньому боявся, а Єва вже й сама вірила, що у неї в кімнаті хтось неживий. Ред підійшов до дверей, трохи постояв і рвучко смикнув їх на себе. Спершу він нічого не бачив, бо майже осліп від жаху. Коли ж до нього повернулася здатність бачити, кімната була порожня.

— Він утік,— сказала Єва.

— А де він був?

— Ось тут,— вона тицьнула пальцем в порожню вазу для фруктів.

— Все ти вигадуєш,— сказав Ред.— Ну, гаразд, іди одягайся.

— Ти допоможеш мені взутися?

— Допоможу.

Він повернувся в свою кімнату і одягнувся менш як за дві хвилини. Зайшов до Єви, яка теж була майже вдягнена. Він допоміг їй узутися, а тоді вони навшпиньках пройшли вітальнею й безгучно вислизнули на ганок. Обійшли дім, проминули задній дворик і опинилися під фіговим деревом. Ред знайшов на нижній гілці стиглу фігу, зірвав її і простягнув Єві. Дівчинка обчистила її до половини й відкусила. Ред заліз на дерево, нашукав ще багато стиглих фіг і почав їсти й собі, не забуваючи кидати по одній Єві. При цьому вони базікали про мерців, а також про брехунів і скоро відчули, що вже не хочуть фіг. Ред зліз з дерева і повів Єву на те місце, де вчора сиділа Флора. З півгодини посиділи й там. Потім повернулися до будинку, та батьки ще спали. Скрізь було тихо.

— Давай їх розбудимо, Реде!

— Не треба, хай сплять.

— Але ж уже пізно! Адже вже дуже пізно!

— Хай сплять. Ще рано.

Вони постояли біля помпи. Дорослі не прокидалися, і Ред повів сестричку подивитися на гранатові й маслинові дерева.

— Ми з тобою самі в усьому світі, — сказала Єва. — Тільки ти і я. Більше нікого.

— Що ти вигадуєш! Ми не самі.

— Ні, самі. Зовсім самі. Ні тата, ні мами. Тільки братик і сестричка зовсім самі в усьому світі. Адже ти уб'єш їх, коли вони по мене прийдуть, Реде?

— Кого?

— Тих, хто прийде по тебе.

— Хто вони такі?

— Не знаю. Ти уб'єш їх?

— Так.

Дівчинка заглибилась в думки про тих страшних, що прийдуть по неї, про те, як Ред усіх їх повбиває. Раптом вона помітила гранати.

— Хочу гранатів, Реде.

— Вони ще зелені.

— Все одно хочу.

Ред підстрибнув до нижньої гілки, та відірвав лише кілька листків. Гілка гойднулася, затремтіла, гранати на ній затанцювали, та на землю не впав жодний. Тоді він знову підстрибнув, ухопився за гілку, потягнув униз і, перехопивши другою рукою, зірвав найбільший гранат. Пустивши гілку, він простягнув його Єві. Вона пильно обдивилася гранат.

— Я берегтиму його все життя.

— Навіщо?

— Щоб згадувати про тебе, коли ти помреш.

— А що ти мені подаруєш, щоб згадував, коли ти помреш?

— Усе, що схочеш! Адже ти мій маленький братик!

— Неправда. Я твій великий братик.

— Ти мій великий братик. Я подарую тобі все, що забажаєш.

— Коли?

— Коли матиму.

Вони попрямували до будинку, базікаючи про любов і про смерть і сподіваючись, що батько й мати вже прокинулись, бо їм зробилося сумно без них, і вони знову хотіли бачити й чути їх, вдихати їхній запах і, може, навіть трошки допомогти їм в любові і в смерті.

Івен спав, і вона могла говорити з ним скільки завгодно. Мова її нагадувала маячню, бо вона наче заціпеніла, тіло

її заклякло, розпухло і зробилося нечутливим, від голосу залишився лише сонний шепіт, наче це вже не голос, а сон виходив з неї.

— Івене! — казала вона. — Адже я сама не знаю, як це сталося, і все-таки знаю, Івене. Адже я ж цього не хотіла і водночас хотіла. Це не сталося само собою. Я сама це зробила, Івене, бо мені так хотілося. Мені було однаково з ким, однаково, бо я не люблю думати, бо всі тільки те й роблять, що думають, а я не хотіла ні про що думати!

Івен лежав одвернувшись. Діти гралися у дворі чи у винограднику, бо вона чула їхні кроки і розмову. Вона підвелася на лікті і посунулась ближче до ліжка, ближче до чоловіка, що спав на ньому.

— Івене! — знову покликала вона.

Він заворушився.

— Ти не спиш, Івене?

Він повернув до неї сонне обличчя.

— Я така самотня, Івене! Така самотня!

Вона побачила, як його очі трохи розплющились, а тоді заплющились знову.

— Я помру, Івене! Я помру!

Він знову розплющив очі, спершу ледь-ледь, потім зовсім і раптом все згадав. Згадав і підскочив, наче вражений раптовим нападом божевілля.

— Я така самотня, Івене! Хвора і самотня. Адже ти пожалів би хвору тварину? Я тепер чужа тобі. Я не можу жити чужою, не можу дихати — розумієш? Ти ж не вбив би хвору тварину? Правда ж, Івене?

Вона швидко прослизнула до нього в ліжко. Вчепилася в нього руками і припала всім тілом, мовби хотіла розчинитися в ньому і сховатися від усього. Він одвернувся: бачити, як вона мучиться, було нестерпно. Його вразила ця майже тваринна впертість — тільки б досягти свого будь-якою ціною, тільки б повернути його любов і вижити. Навіть і тепер тіло цієї жінки, тепле і м'яке від сну, збуджувало в ньому жагу, і пам'ять була готова ось-ось померкнути, наче не хотіла ні в чому брати участі.

— Мені тебе жаль, — сказав він. — Жаль, бо ти налякана. Жаль, бо хвора й самотня. Мені жаль тебе, Свен, я справді тебе любив. Та я не можу більше бути добрим. Ти мусиш встати і йти своєю дорогою.

— Ні, Івене! Ти не можеш просити мене про це.

— А я тебе й не *прошу!*

— Все одно не можеш, Івене! Я мати наших дітей! Я потрібна їм!

— Я тобі все сказав.

— Так не можна, Івене! Це уб'є їх! Адже ти сам знаєш, що уб'є. Нікому з нас не полегшає. Я цього не переживу. Це уб'є й тебе, Івене.

— Ти мусиш піти. Мені байдуже, кого це вб'є. Якщо ти залишишся, це теж нас усіх загубить. Хай всі ми загинемо, то вже хоч пристойно, Свен!

— Ні, Івене! — тільки тепер вона заплакала. — Адже ти завжди був добрий, Івене! Тож будь добрий і тепер, коли доброта твоя потрібна над усе, будь добрий, Івене, інакше всім нам буде погано.

— Я не можу жити з тобою під одним дахом, Свен. Є речі, яких не можна вимагати навіть від доброї людини.

— Не треба, Івене! Ми виберемося з цього лиха і все почнемо з початку. Я стану іншою. Я житиму тільки для тебе. Ти ще не знаєш, якою я можу бути! Я і є така. І завжди була такою. Усе тепер піде інакше, тепер я ніколи не вироблятиму такого, як раніш. Я більше не хочу жити для себе. Я вже сита цим! Тепер я хочу жити для тебе.

— Я не можу з тобою жити. Не можу бути поруч.

— Івене! Адже можемо ми хоч трошки пожаліти одне одного! Невже не лишилося й крихти ласки! Ми ж батьки наших дітей і мусимо бути добрими!

— Це тобі треба бути доброю, — сказав він.

— Я буду, Івене. Я сказала, що буду.

— Ну, гаразд. Будь собі і йди геть.

І він відштовхнув її. Вона упала на спину, перекинулася на живіт і, припавши до подушки, захлипала, знай, повторюючи: «Ні, ні, ні».

— Гаразд, Свен, — сказав він. — Встань. Вдягни свою найкращу сукню і приготуй сніданок. Ми всі поснідаємо. — Вона перестала схлипувати, прислухалася. Тоді підвела голову. — Ми поїдемо гуртом у Кловіс. Ми поведемо дітей в церкву. Ми знову будемо для них батьком і матір'ю. Чуєш, Свен. Встань і будь матір'ю для них.

Вона підвелася і кинулась у ванну, залишивши двері прочиненими, щоб чути його.

— Добре, Івене! Я буду для них матір'ю. Я тепер справді буду для них матір'ю. Ми забудемо про все. Скільки ми маємо часу?

— Часу нам вистачить.

— Я вже вдягаюся. Сніданок зараз буде на столі. Потім ми їх вимиємо, одягнемо і поведемо в церкву. Ми знову будемо батьками, Івене.

Він зайшов у Дейдову кімнату, поголився, потім вдягнув свій найкращий костюм. Коли він спустився вниз, вона вже була у своїй найкращій сукні — подарунок, куплений ним рік тому в модному магазині. Поверх сукні — гарненький фартушок — чийсь подарунок на різдво. Вона різала шинку, варила каву, смажила баранячі відбивні, підрум'янювала на плиті французькі булочки. Він вийшов надвір і побачив Реда і Єву. Помітивши батька, вони з радісним криком кинулися до нього. Свен вибігла з кухні і стала поруч нього, щоб зустріти дітей. Вони підхопили їх на руки і сказали, що сьогодні всі гуртом підуть до церкви.

Вони посідали за стіл. Батько й мати знову були разом, і очі дітей радісно сяяли, стежачи за церемонією сніданку; адже батьки знову невимушено розмовляли одне з одним і з ними, з дітьми. Вони так весело балакали, що в очах дітей зринув подив. Та вони й самі дивувались і ледве стримували сльози, бо добре знали обоє, що обманюють себе, виборюючи цей момент спокою і згоди, і намагалися, як могли, щоб діти не зрозуміли, не помітили, що це брехня. Обоє знали, що це не вихід, що це нещастя примусило їх бути зараз такими, і все ж вони старалися бути такими. Вони старалися, як могли, відчуваючи незрозумілу радість. Розмовляючи з дітьми, ніхто з них не сказав такого, що завдало б іншому болю. Вони старалися. Старалися, як могли, для дітей, для самих себе, як вони старалися. Старалися так люто, що невдача здавалася неможливою.

Та незважаючи на всю фальш згоди, вона дуже скидалася на справжню — адже вони знову були *сім'єю!* Вони знову любили. Знову на щось сподівались. Ніщо не могло їх тепер зачепити чи завдати болю. Усвідомлювати це було якось чудно і боляче, і все-таки це була правда. Вони знову були такі, як колись: знову разом, знову з дітьми. Все інше вже нічого не важило. Здавалося неймовірним, що після всього може відродитися міцна сім'я — ще міцніша, ніж раніш, що з ганьби, болю й сорому могла відродитися така сім'я, горда і нерушима!

Після сніданку Свен пішла нагору, щоб вимити і вдягти дочку, а Івен налив води у ванну в Дейдовій кімнаті і заходився мити Реда. Поки хлопчик хлюпався у воді, Івен перелічив гроші у пачці, залишеній Дейдом. Там було багато сотенних і півсотенних папірців і, за винятком шести-семи десяток, всі інші були двадцятками, і їх було дуже багато. Він їх не лічив. Він просто поділив їх на дві купки і поклав у стіл, у верхню шухляду. В шухляді він побачив три револьвери. Він поклав поверх грошей найважчого і замкнув шухляду. Потім перелічив гроші в своєму гаманці. Там були три доларові папірці, дві п'ятірки, одна десятка і одна двадцятка. Поки він лічив, хлопчик побіг у свою кімнату і вдягнув свій найкращий костюмчик з сірої фланелі. У вітальні на них уже чекали Свен і Єва. На дівчинці було жовте платтячко, поцятковане дрібненькими блакитними квіточками. Єву усе веселило — і нове плаття, і така цікава пригода, як відвідання церкви.

Усі вдягнені в нове, у всіх святковий вигляд, отож коли вони вийшли з дому, їх огорнула урочиста атмосфера справжньої неділі. Але Реда цікавила тільки трава під ногами, а Єва скоро стомилася, й Івенові довелося взяти її на руки. Свен наче помолоділа, розмовляла легко й радісно, а Івен стежив, щоб ніякий спогад, ніякий натяк не стали їм на дорозі і не затьмарили їхньої радості, що вони знову разом. Він розмовляв з усіма лагідно і в голосі його звучала радість.

До Кловіса дісталися вчасно. Часу залишалося рівно стільки, щоб вирішити, до якої з трьох церков їм піти. Зупинилися на пресвітеріанській, бо вона хоч і не відзначалася такою пишнотою, як католицька, проте видалася їм не такою жалюгідною і занедбаною, як методистська. Крім того, у пресвітеріанській церкві замість вікон були кольорові вітражі, і вони вирішили, що дітям цікаво буде роздивитися ці величезні різноколірні шибки зсередини. Та головне полягало в тому, що вона відповідала їхнім уявленням про те, якою мусить бути церква. Вона була вся дерев'яна, недавно пофарбована в біле, зверху її увінчувала гарна дзвіниця. Щойно вони піднялися на ганок, як співуче вдарив дзвін, сповіщаючи про початок служби.

Вони зайшли до церкви і сіли на лаві першого ряду, бо Ред і Єва неодмінно хотіли сидіти якнайближче. Оглядівшись, вони помітили, що заповнена церква тільки на третину, задні ряди лишалися порожні. За органом сиділа

жінка і грала щось сумне й урочисте. Кольорові вітражі виявилися всередині картинами, одні з них були складені з жовтого скла, інші — із зеленого, синього і червоного. Всю церкву заливало спокійне і яскраве світло, що мінилося всіма барвами. Навколо було ясно, урочисто і спокійно.

Незвичайне почалося, коли з бічних дверей вийшов чоловік і, зійшовши на крилас, поклав руку на книгу, що лежала перед ним на пюпітрі. Чоловік цей щось сказав, і всі підвелися. Розгорнувши книгу, він знову сказав щось співучим голосом, і всі навколо заспівали. Ред дуже здивувався і обернувся глянути, хто ж це співає. Виявилося, що співали всі. Він озирнувся на батьків і побачив, що вони теж співають. Він також почав підспівувати спершу тихо, бо не знав слів, а коли почав розрізняти слова, то заспівав голосніше. Єва озирнулася на матір і теж заспівала. Потім вона зиркнула на Реда й пирснула, але одразу затулила рота рукою, бо Ред зробив їй страшні очі. Вона одвернулася, та за хвилину знову пирснула і знову затулила рота. Мати теж засміялася і теж затулила рота долонею. Ред сердито глянув на обох, і вони замовкли.

Коли співати перестали, усі знову посідали на свої місця, і проповідник знову щось сказав. Усі навколо повторили, мовби у відповідь на його слова. Проповідник говорив дуже гарно, і Ред відчував, що він дуже хороша людина, і всі люди в церкві видалися йому теж хорошими.

Потім заспівав якийсь чоловік. Спершу він співав сам, а потім восьмеро чоловіків і вісім жінок позад нього підхопили спів. Після того проповідник молився і виголошував багато незрозумілих, але хороших слів. Коли він кінчив, четверо чоловіків, що стояли осторонь біля чотирьох тарель, складених на таці, взяли кожний по тарелі і передали їх мольільникам. Івен Назаренус узяв тарелю першим і, поклавши на нього п'ятдесят центів, простягнув її Редові. Хлопчик поклав чверть долара і передав Єві. Дівчинка теж поклала чвертьдоларову монетку і передала тарелю матері. Свен поклала півдолара і держала тарелю в руках, поки один з чоловіків не підійшов до неї і не забрав її. Ред обернувся й уважно подивився, як мати передала йому тарелю.

Коли всі тарелі повернулися на місце, проповідник знову підвівся й заговорив. Цього разу він промовляв довго, але це не стомлювало, бо коли ставало нудно, завжди можна було подивитися на кольорові вітражі і на

публіку. Єва незабаром заснула, і Свен узяла її на руки, поклавши голову дівчинки собі на коліна.

Минув якийсь час, і все скінчилося. Вони підвелися і дивилися, як люди виходять з церкви, а тоді й собі почали пробиратися до виходу.

Повертатися додому було теж весело, тільки тепер зробилося дуже жарко. Ред попрохав, щоб з нього зняли шкарпетки, черевики й піджак, а Єву майже всю дорогу довелося нести на руках. Дома дітей нашвидку нагодували холодною кашею з молоком і поклали спати.

Коли діти поснули, Івен підійшов до дружини і сказав:

— Спасибі тобі за цей день, Свен!

— Я можу це робити завжди, Івене.

— Мені треба подзвонити в Сан-Франціско і домовитися з приятелем щодо того хлопця, сина Коді Боуна. А потім я сам ляжу на канапі у вітальні. Щось мені захотілося подрімати.

— Я теж ляжу, — сказала Свен і пішла до себе в кімнату.

Він зателефонував і поговорив з приятелем, потім подзвонив Бартові і розповів йому, як стоїть справа. Приятель, якого звали Гарольд Требінг, обіцяв подзвонити Івенові завтра протягом дня. А Івен тоді, в свою чергу, подзвонить Бартові і все розповість.

— Спасибі, Івене. Але тепер я, мабуть, не доживу до вашого дзвінка.

— Я повідомлю тебе одразу, як тільки Требінг мені подзвонить.

— Як ви вважаєте, Івене, у його голосі була хоч крихта надії?

— Авжеж. Я гадаю, що з твоїм плаванням у нас владнається, тільки ти поки що про все забудь і до завтра ні про що не думай. Домовились?

— О'кей. Тоді зараз я беру автомобіль і їду куди-небудь до ранку. Ні, почекайте, Івене! Давайте краще я прижену вам автомобіль і залишу його на доріжці біля вашого дому. Чому б вам усім куди-небудь не прокататися? Ну, хоч би на річку в П'єдрі або ж у Фраєнт. Мені машина не потрібна. Я можу піти в Кловіс і пішки, а там заверну в кіно.

Івен повісив трубку і ліг на канапу. Він уже майже заснув, коли подзвонив Дейд.

— Гру закінчено. Ми виграли, вони тільки що здалися.

— Ти хочеш сказати, що ти так і не лягав?

— Зараз я ляжу і спробую заснути.

— Що ти робитимеш, коли встанеш?

— Знову спатиму.

— Ти прилетиш до нас, коли виспишся?

— Так.

— Ми поснідали разом, а потім ходили в церкву. Пізніше я повезу їх усіх на П'єдру.

— Мій автомобіль пригнали?

— Ні. Кодів син позичив мені свого. Коли ти будеш у нас?

— Не знаю. Я страшенно хочу спати. Може, завтра вранці, може, післязавтра.

— Гроші я поклав тобі в шухляду.

— Візьми їх собі. Тепер я маю їх досить. Поклади в свій гаманець — второпав? Я подзвоню тобі вже з Фресно.

Він помовчав і раптом спитав по-вірменськи:

— Скажи мені, Івене!

— Я намагаюсь, — відповів Івен теж по-вірменськи.

— Це правильно, — сказав Дейд, наче ще раз хотів переконатися, як звучать слова, яких він навчив Реда. — Прошу тебе, вдень вибери час і навчи Реда говорити «Мене звуть Ред Назаренус». І кожного дня вчи його чогось нового. Зрозумів?

— Гаразд.

Він знову простягнувся на канапі і незабаром заснув. Та хоч як міцно він спав, сон не визволив його. Він благав сон відпустити його, дозволити відпочити й забути про все, щоб він міг придумати, що йому робити завтра, через день і всі ці довгі дні, які ще будуть, знати, що йому діяти, як діяти, як йому тепер бути до кінця всього його життя? Прокинувшись, він вийшов на ганок і на вкритій жорствою доріжці перед будинком побачив автомобіль Барта. Він зайшов до Свен, вона міцно спала. Тоді зайшов до Реда і, побачивши, що той лежить з розплющеними очима, сказав йому, що вони поїдуть на пікнік. Ред скочив з ліжка з радісним вигуком, і скоро весь дім ожив. Свен різала хліб для сандвічів, а діти умовляли її поспішити, бо їм кортіло поїхати якнайшвидше.

— А я теж їду, — раз у раз повторювала Єва. — Сьогодні тато мене теж бере.

Івен одвів Реда убік і сказав:

— Я хочу, щоб ти сів сьогодні з мамою, бо вчора я скривдив Єву, коли не взяв її до Фресно. Хай вона тепер

посидить зі мною попереду. Ти ж розумієш, Реде! Ти вже великий.

Коли всі були готові і підійшли до машини, він сказав:

— А тепер давайте поміркуємо, хто де сяде. Мама і Ред сядуть позаду, а тато і Єва попереду.

Він глянув на дівчинку, що, здавалося, заніміла від захвату. Вона швиденько вмостилася на місце спереду, зручно вмостилася і схрестила руки на колінах, не забувши кілька разів обернутися і переконатися, що мама і Ред бачать, як вона сидить з татом.

— А я з татом,— не витримала вона.

Усі перевдяглися в легкі костюми. Вікна автомобіля були відчинені. В них вривалося свіже й чисте повітря. Івен вів машину путівцями. Намагаючись їхати зовсім повільно, він часто зупинявся, щоб глянути на дерево, на занедбаний дім чи виноградник. Одного разу він вийшов з автомобіля нарвати персиків, і Ред вийшов разом з ним. Персики були теплі від сонця, але дуже соковиті й смачні, усім дісталося по три штуки. Уже біля річки П'єдри, коли шосе спустилося в долину, якою вона протікала, він повів машину вздовж берега, і скоро вони побачили затишну галявинку, край якої росли три верби. Свен розстелила під ними ковдру і огляділася навколо.

— Як чудесно було б тут жити, Івене!

— Зараз найкраща пора року. Усе достигає, і повітря наповнене пахощами фруктів. Ось що я зараз зроблю. Покладу під ковдру цей великий камінь і поваляюся, подихаю свіжим повітрям. — Він сунув камінь під ковдру і, простягнувшись, поклав на нього голову.

— От який наш тато! — сказала Єва. — Дивіться, яку він зробив собі подушку з каменя!

— Я хочу у воду, — сказав Ред.

— Я теж хочу, — стрепенулася дівчинка.

— От і чудово, — сказав Івен. — Роздягайтеся й біжіть. Та, глядіть, не падайте, каміння у річці слизьке.

— Тут усі купаються в костюмах, — сказав Ред. — У нас є костюми?

— Нічого, викупаєшся в тих трусах, що на тобі, — усміхнувся Івен.

Діти скинули одежу і побрели по мілкому дну річки, там, де впродовж десяти-п'ятнадцяти кроків вода ледве сягала їм до пояса. Бистра вода вирувала круг каменів, деякі з них були такі ж круглі й великі, як той, що його Івен підклав собі під голову. Івен почув галас і сміх дітей,

бо вода була холодна. Він підвівся глянути, що там таке, і побачив, як Ред послизнувся на камені і впав у воду. Він тут-таки скочив на ноги й сердито вилаявся: «Дідько їх бери, ці кляті каменюки!»

Похлюпавшись у воді хвилин п'ять, вони вилізли на берег і посідали на гарячому жовтому піску. Занурившн ноги в пісок і згрібаючи його навколо себе в купи, вони час од часу поглядали на батьків під вербами. Мати сиділа поруч з батьком, схрестивши під собою ноги; так вона сиділа завжди, коли не було стільця.

— Івене! — ледь чутно покликала Свен.

— Я не хочу більше говорити про це, Свен! Навіть думати не хочу. Один такий день — це так багато для них! Це їхній день, Свен! Хай він буде тільки їхній.

— Так, Івене. Я тільки...

— Хай цей день належить тільки їм, Свен!

— Я тільки хотіла сказати...

— Нічого не треба казати, Свен.

— Але ж ти не знаєш, що я хотіла сказати!

— Щоб то не було — мовчи, Свен! Давай помовчимо. Я хочу просто лежати і дихати тим повітрям, яким дихають мої діти.

— Я тебе дуже люблю, Івене. Оце все, що я хотіла тобі сказати.

— Я знаю, Свен. Тільки, прошу тебе, давай помовчимо. Нехай це буде їхній день. Давай просто полежимо і помовчимо. Коли вони зголодніють, встанемо і будемо їсти сандвічі.

— Я взяла для тебе пляшку вина.

Він пошукав у кошику, дістав пляшку і зручно вмостився на піску, щоб витягти корок. Ковтнувши з пляшки, він простягнув її Свен.

— Спасибі, що не забула, — сказав він.

Свен теж випила трохи просто з пляшки і, заткнувши її, поставила на місце. Вона простяглася поруч нього на піску, намагаючись не торкатися його, але все-таки досить близько, щоб можна було чути одне одного.

— Господи, які ж ми ідіоти, Івене!

— Так, Свен.

— Мені здається, що всі кругом наче побожеволіли, і я не можу зрозуміти чому.

— А я й не хочу розуміти. Я хочу тільки чути наших дітей, більше мені нічого не треба.

Жінка вмовкла, разом з ним вона прислухалася до дитячих голосів. Слів вони не розрізняли, було чути тільки дзвінкі голоси. Вони слухали голоси дітей довго, поки їхні власні голоси не видалися їм непотрібними й нікчемними. Івен підвівся, щоб глянути на дітей, потім знову опустив голову на камінь і знову почав прислухатися до чистих дитячих голосів, що дзвеніли над безлюдним берегом цього сонячного дня. Він довго не розплющував очей і вже сам не знав, спить він чи не спить.

— Що ти робиш, Реде?

— Дивлюсь на пісок.

— Можна мені теж подивитись?

— Дивись. Бачиш піщинку?

— Де?

— У мене на долоні. Хіба ти не бачиш?

— Де?

— Та ось же вона, дивись! — сказав він, вказуючи на піщинку пальцем.

— Тепер бачу. А нащо ти на неї дивишся?

— Як то нащо? Бо вона одна.

— Дай мені теж глянути! О, яка малюсінька!

— І все-таки ти її бачиш — правда?

— Бачу. Ось вона.

Єва зиркнула на свої долоні і побачила, що на них теж налип пісок. Вона спробувала струсити його, та деякі піщинки не падали. Вона уважно подивилася на них і сказала:

— А в мене теж є піщинки. Порахуй, скільки їх тут!

— Ану дай гляну! Ого, скільки їх у тебе!

— Скільки?

— Одна, дві, три, шість, вісім, десять, дванадцять і ще багато-багато.

Єва знову струснула з долоні мокрий пісок і спитала:

— А тепер скільки?

— Дев'ять.

Вона знову ляснула в долоні.

— А тепер?

— Три.

— А скільки їх усіх?

— Де?

— В усьому світі?

— Таких місць, як це, мабуть, сотні чи навіть більше. І в кожному мільйони піщинок.

— А що вони там роблять?

— Нічого, лежать собі.
— А вода? Скільки буває води?
— Вода — це не пісок, Єво.
— А небо? Хіба воно теж буває одне?
— Небо теж не пісок.
— А що?
— Не знаю. Щось інше.
— Я знаю, — сказала Єва. — Вода — це дощ. — Вона знову глянула на долоні і побачила, що на них знову налип пісок.
— А людей буває скільки?
— Це тобі не піщинки. Ти думаєш, усе можна порахувати?
— Та ні, Реде. Поглянь на піщинки у мене на долоні! Кожна — це людина. Оця — мужчина, а ця — жінка. Оця — хлопчик, а ця — дівчинка. А оця... Хто буде оця, Реде?
— Мабуть, ще один мужчина?
— Та ні! Адже це собачка! А ця?.. Як ти гадаєш, хто оця, Реде? Це мій тато, — сказала вона і вказала пальцем на велику чорну піщинку.
— Ану дай гляну! — Ред подивився на чорну піщинку, потім на батька, який спав, поклавши голову на камінь. Дівчинка теж подивилася в той бік.
— Правильно. А ця? — запитав він, вказавши на дуже яскраву піщинку, що виблискувала на долоні дівчинки.
— Це моя мама. Це мама, а це мій тато. Ось вони лежать на ковдрі — бачиш? Адже тато сам посадовив мене в автомобіль поруч,— правда, Реде?
— Авжеж.
— Мій тато дуже хороший. Тільки він часто смутний.
— Смутний?
— Так, Реде. Я бачу, яке в нього обличчя, коли він бере мене на руки. Він дуже смутний.
Вона замислилася і насупилася.
— Що таке «смутний», Реде? Що це таке?
— Адже ти знаєш, що таке «радісний»? А «смутний» — навпаки.
— Чому тато смутний?
— Це не завжди. Він буває веселий.
— Зараз він смутний. Поглянь, яке в нього обличчя!
Вони помовчали, і Ред сказав:
— Це тому, що він стомився. Бачиш, він спочиває.
— Я втомилася сидіти. Ходім у воду?

Вони підвелись і пішли до води.

Простягнувши руку до пляшки з вином, Івен побачив Свен. Вона вела дітей по воді за руки, підгорнувши сукню вище колін. Вони відійшли вже ярдів за тридцять.

Вона старалася, вона була в цей момент дуже гарна, і він подумав, що ніколи ще не бачив її тіла таким прекрасним. О, яка вона зараз гарна! Вино було холоднувате. Він смакував його і дивився, як вона йде по воді з своїми дітьми — допитливим синком і смішною донькою — плоть од плоті її. Які гарні були вони всі троє! То була особлива краса, тільки мати і діти бувають такі гарні. Дитячі маленькі тіла були чудесно живі і такі невимовно милі, що боляче було дивитися.

«Але ж я не тільки їх люблю! — подумав він.— Я і її люблю теж. Господи, я все ще люблю її!»

Коли вони вийшли з води, він підвівся і, поки Свен витирала Реда, загорнув у рушник Єву і насухо витер її. Вони допомогли дітям одягтися, затим гуртом жадібно накинулися на сандвічі. Свен взяла кожному по пляшці лимонаду, діти дуже полюбляли його на пікніках, і тепер вони всі троє пили з своїх пляшок, а Івен запивав сандвічі вином. Сандвічі були тонко нарізані, і їх приємно було їсти. Поївши, Єва лягла на ковдру і пригорнулася до батька. Скоро й Ред задрімав, притулившись до плеча Свен. Коли вони поснули, Свен знову тихо покликала його, зовсім тихо, майже нечутно.

— Івене!

— Не треба, Свен. Не треба. Давай лежати й слухати, як вони дихають. Це єдине, що нам зараз лишилось робити.

Вони прислухалися до дихання дітей, і їм здавалося, що це гірко зітхає їхнє минуле. Шум вітерця, що налетів з річки, видався їм прощальним зітханням теперішності.

— Івене!

— Я слухаю, Свен.

— Я хочу, щоб ти знав. Ти слухаєш?

— Так, Свен.

— Я житиму, якщо ти мене любиш. Коли ні — мені більше не жити. Чи можеш ти мене любити тепер? Коли я хвора, жалюгідна і чекаю чужої дитини? Можеш, Івене?

— Не знаю, Свен. Я хочу, але не знаю, чи можу.

— Кожен муж може любити, якщо дитина від нього, і тільки коханець здатний любити жінку з чужою дитиною. Але як можна називати батьком чоловіка, який не

може любити дружину тільки через те, що дитина не його? Хіба ми знаємо, хто наші батьки, Івене? Ми знаємо тільки, що ми всі народилися від любові.

Він слухав її тихий голос, і його терзала тривога, спокуса й мука.

— Свен?

— Що, Івене?

— Чужих може бути багато, вони можуть народитися від будь-кого. Та тільки вже нехай мої будуть моїми. Хай я віритиму, що вони мої. Тільки наші, Свен, твої й мої. Я намагатимуся любити тебе, Свен, якщо з'явиться цей чужий, та тільки нічого з цього не вийде, зрозумій ти це! Не може вийти, Свен. Існує засіб, щоб не було чужих.

— Може, ти й маєш рацію, Івене. Тільки для таких чужих, якою зробилася тобі я, існує лише один засіб. І засіб цей — любов.

— Свен?

— Що, Івене.

— Я знаю, хто батько цього чужого, Свен.

— Ні, Івене, ти не знаєш. І я не знаю. І він не знає. І не знатиме. Він мій, цей чужий. Я не можу бути жорстокою, я мушу його любити. І якщо ти мене любиш, цей чужий мусить стати твоїм. Ми обоє не знаємо — ні ти, ні я. Ред і Єва не знатимуть, не знатиме і чужий. Немає правди, крім тієї, що зіткана з любові. Тільки любов — правда. Твій народ мудрий. Твій народ древній, і чоловіки твого народу добрі. Усі чоловіки твого народу — батьки. Вони батьки всього народу. Не тільки своїх дітей, Івене.

— Я б міг любити, — сказав він. — Я б міг любити цього чужого без жалості і страху, без таємної муки і прихованої ненависті. Я б міг любити його, Свен. Я б міг любити, забувши про сором і ганьбу, але ж я тільки людина, Свен! Хіба зможу я знайти в своєму серці силу для такої любові? Де знайду я силу для такої любові, Свен?

— В моєму серці, Івене!

— Як мені знайти її, Свен?

— А ти люби мене, Івене! Люби без ненависті, зневаги і жалості! Хай ті, кому легко любити, гадають, що вони люблять. Люби за цю мить, коли я так люблю тебе! Навіть за те, що я зрадила тебе, все одно люби! Стисни мене в обіймах, Івене, і люби з гордістю, лютою гордістю, самотньою гордістю глупака! Хіба не розумніше бути глупаком, Івене?

— Хай не буде цього чужого, — сказав він. — У нас ще буде наш, Свен. Нехай він буде братом Редові і Єві.

«Я не можу бути до неї добрий завжди, — думав він. — Це літо, цей сонячний день і хвилина доброти й любові швидко минуть. А коли появиться чужий, то буде зовсім по-іншому, будуть зовсім інші хвилини».

Вона довго лежала одвернувшись. Нараз вона рвучко повернулася до нього й підвелася на ліктях.

— Любові нема. Є тільки брехня, яку ми самі для себе вигадуємо. Та мені тепер байдуже. Байдуже, Івене. Я вірила, що тільки ти вмієш любити, але ти теж не можеш. Отже, ти не можеш любити мене таку, Івене?

— Не можу, Свен.

— Не можеш любити мене, хвору, потворну, брехливу, налякану і божевільну?

— Якщо любити в людині мертве, це вже не любов, Свен.

— Любов — це брехня, Івене!

— Час спливає повільно, Свен, йому нема куди квапитися, і тільки зло, що його жінка завдає чоловікові, самій собі і своїм дітям, підганяє час уперед і жене їх усіх назустріч смерті. Я не хочу тобі лиха, Свен. Я б хотів зробити так, щоб час спливав повільно для нас обох. Але я вже не можу, Свен. За ці довгі години усе в мене перевернулося. Любов — не брехня. Я хочу, щоб ти жила. Я хочу, щоб діти жили. Я хочу жити в кожному з вас. Мені нема куди більше йти. Я все вклав у вас. Ви — це я. Це не брехня, Свен. Може, нам все-таки спробувати? Може, поки вони сплять, ми все таки спробуємо збагнути і взнати, хто ж ми такі і на що здатні?

— Так, Івене.

— Їдучи вчора в аеропорт, я збрехав. Мене чекав там мій брат, а не той, кого я вам назвав. Я сказав, що їду до нього, тому що це ім'я перше спало мені на думку, коли я вирішив не казати вам, до кого я їду. Отже, тепер ми знаємо троє — ти, я і мій брат. Ніхто більше не знатиме. Не знатиме ніколи. Забути про те, що один з нас одійшов від другого і заблудив, звичайно, можна. Я постараюся забути, хто з нас це був. Я знаю, що зможу забути це. А ти зможеш забути про це, Свен?

— Так, Івене.

— І ти хочеш забути?

— Так, Івене.

— Ти боїшся того, що має бути зроблено?

— Так.

— Ти відчуваєш, що це буде несправедливо?

— Так, але інакше ми не можемо. Я боюсь, але інакше ми не можемо.

— Ти ще хочеш усе зважити? Тобі треба все як слід зважити, Свен!

— Не треба. Чим скоріше, тим краще.

— Це буде правильно, Свен.

— Так, Івене. Це правильно.

— *Це правильно!* — мовив хлопчик уві сні.

Івен здригнувся, Свен злякано озирнулася.

— Що він сказав, Івене?

— Він сказав «Це правильно». Учора Дейд навчив його говорити ці слова. Він взяв з мене слово, що я вчитиму його нашої мови. Хто знає, що було б з усіма нами, якби не ця моя обіцянка! Не було б сьогоднішнього дня, і нас не було б. Час спливає повільно, він не має кінця, Свен. Його не можна ані затримати, ані підігнати. Твій син попрохав мене не підганяти його час, і я не можу відмовити йому.

— Мій вродливий син, — сказала Свен.

Хлопчик прокинувся перший. Він підвів очі й побачив над собою ясне обличчя жінки, його матері. Лице було смутне і водночас ясне, і він швидко обійняв її, обхопив руками і прошепотів у вухо:

— Це правильно! Це правильно!

Він обернувся до батька й засміявся.

— Бачиш, тату! Мама вже не може мене зрозуміти!

Він повторив ці слова по-вірменськи і спитав:

— Що я сказав, мамо?

— Це правильно.

— Ти хіба знаєш цю мову?

— Я також вивчаю її, Реде.

Дівчинка прокинулася і глянула на батька.

— Мені хочеться походити по воді, — сказала вона. — Мені хочеться ходити по воді *весь* час.

— Не можна, Єво. Вже холодно і пора додому.

— А от і можна, а от і можна, — закричала Єва.

— А от і ні! А от і ні! — засміялася Свен.

Вони зібрали речі, сіли в автомобіль і поїхали додому. Цього разу всі вони сиділи попереду — хлопчик поруч з Івеном, дівчинка на колінах у матері.

Щойно вони зайшли в дім, як Редові заманулося подзвонити Флорі. Івен зняв трубку і назвав номер.

— Це Флора? — спитав Ред.

— Ні, це Фанні.

— Це говорить Ред. Приїжджайте до нас гратися.

— Ми не можемо, — сказала Фанні. — Наші поїхали до Фресно. Ми залишились з місіс Блотч.

— Я хочу поговорити з Флорою.

Він так не міг дочекатися, коли почує її голос, що, коли вона підійшла до телефону, зовсім розгубився.

— Приїжджайте до нас гратися, — видихнув він нарешті.

— Це Ред Назаренус?

— Так. Приїжджай до нас гратися, Флоро.

— Ми не можемо. У нас немає автомобіля.

— А де він?

— Далеко. Тато й мама поїхали на ньому до Фресно.

— Я знаю. Приходьте пішки. Фанні знає дорогу.

— Ми не можемо, Реде.

— Ну, будь ласка, Флоро! — він благально глянув на Івена. — Ти одвезеш мене до Флори, тату?

— Звичайно.

— Зараз я приїду, — сказав він у трубку.

— Ми чекаємо, Реде.

Єва вбігла в хол і закричала:

— Я теж поїду, Реде! Можна мені поїхати, тату?

— Нехай вже їде, — сказав Ред.

— Він мій братик! — сказала Єва.

Ред прожогом кинувся у вітальню.

— До побачення, мамо! — закричав він. — Я їду до Флори! Їхні мама і тато поїхали до Фресно. Це дуже далеко. Вони сидять з місіс Блотч. Єва теж їде.

Він аж підстрибував з радощів. Кинувшись до дверей, він гукнув:

— Поїхали, Єво?

— Пам'ятаєш, мамо! Учора я хотіла поїхати, а вони мене не взяли! А сьогодні беруть. Я поїду до Флори з моїм братиком. Хіба це дім Флори? Та ні, це дім Фанні! Їду, Реде! До побачення, мамо!

Уже з ганку Івен запропонував:

— Може, поїдеш з нами, Свен?

— Одвези їх і повертайся. Вони так добре мені сказали «До побачення!». Я тільки все зіпсую, якщо поїду.

— Я незабаром повернусь. Тільки до Уолців і назад!

Коли машина від'їхала, вона зняла трубку і назвала номер в Пало-Альто.

Чоловік на тому кінці дроту трохи розгубився.

— Я повертаюся в Нью-Йорк, — нарешті заговорив він. — Квиток уже куплений. Чи в тебе все гаразд?

— Так.

— Я хотів спитати... І дуже хвилювався. Ти певна, що в тебе все гаразд?

— Все гаразд, — сказала вона.

— Тоді бережи себе. Бережи своїх дітей, — сказав він.

— До побачення, — відповіла вона.

Це був він.

Свен знала, що цього могло не статися. Але це було, вона сама наполягала на цьому і ні тоді, ні тепер не могла збагнути, нащо це було їй. Невже тільки тому, що кортіло, як це буває з іншими? В усякому разі, тепер вона була рада, що він нічого не знає, ні про що не здогадується. Вона була приголомшена безглуздістю того, що з нею сталося, і разом з тим їй страшенно хотілося побачити його ще раз й пізнати те, чого вона не встигла пізнати або не зрозуміла.

Вона заплакала по ньому і його дитині, про яку він не знав. У ванні її занудило, вона заблювала, а потім довго мила обличчя і руки.

Івен повільно їхав путівцем. Непевність, з якою він вів автомобіль, передалася Редові.

— Ти знаєш їхній дім? — спитав він.

— Наш тато *все* знає,— сказала Єва.— Правда ж, тату?

— А ти як гадаєш, дочко?

— Звичайно, ти знаєш усе, тату.

— Ти точно знаєш, де живе Флора?

— Десь тут поблизу.

— Бачиш, Реде! Він усе знає.

— Нічого він не знає. Він його шукатиме. Де ж її дім, тату?

— По цій дорозі, тільки далі. Або далі по іншій. Або по тій, яка буде за нею.

— Далі по цій, далі по тій, далі по іншій! — засміявся Ред.— То де ж це?

— Тато знає. Наш тато знає все.

— «Тато знає, мій тато знає»! — передражнив Ред, майже правильно схопивши її інтонацію.— Нічого він не знає, твій тато.

— А от знає! Він знає навіть, коли я народилася! Правда ж, тату?

— Правда. Ред, мабуть, теж знає.
— Ти знаєш, Реде?
— Звичайно, знаю.
— А я не знаю,— зітхнула дівчинка.
— Звідки ж тобі знати? Адже це ти народилась!
— Я — це я! — гордо повторила Єва.
— А я — це я! — засміявся Ред.

Йому все видавалося кумедним, адже він їхав до Флори! Єві ж весь світ здавався чудесним і сповненим любові, бо її не залишили вдома, бо вона їхала в гості, бо все знову було добре.

Івен Назаренус любив їх, і вони це знали. Знали тому, що він знову став тим татом, якого вони любили. Вони забули страх і сльози, бо він знову був їхнім татом, високим і трохи згорбленим чоловіком, у якого руки і пальці заросли рудуватим волоссям, а чуб був чорний, аж синій. Діти любили одне одного, бо весь цей день бачили батька і матір такими, якими знали їх тільки в кращі дні, бо вони знову любили одне одного і розмовляли спокійно й доброзичливо. Тато й мама вже більше не сердились і не кричали, а коли й кричали, то тільки так, жартома, як Ред, котрий прибирав злого вигляду, коли передражнював сестричку,— звичка, запозичена від батька. Івен і Ред все збиралися якось поговорити, бо батько давно вже обіцяв хлопчикові, що пояснить йому все. Це буде розмова про злість і про сердитий голос батька, про його бійки з матір'ю, такі, як оце недавно. Єва теж часто дратувала хлопчика. Іноді він так на неї сердився, що навіть штурхав її, і тоді вона кричала, що він її вдарив, та це була неправда, він її не бив, а тільки штурхав. Хоч бувало, що він її справді бив. Він її частенько-таки лупцював, а втім, значно менше, аніж слід, далеко не завжди, коли вона виводила його з терпіння. Іноді він просто не звертав на неї уваги.

— А ось гарний дім,— сказав Ред.— Може, Флора живе тут?

— Не Флора, а Фанні,— поправила Єва.— Це дім Фанні. Фанні не плаче, навіть коли розіб'є собі голову.

Ред, сміючись, знову передражнив її:

— Мабуть, твоя Фанні не плаче навіть тоді, коли плаче. Мабуть, вона сміється, коли плаче, га?

— Фанні сміється, коли плаче! Ти тільки послухай, як смішно він каже, тату!

Зрештою, будинок виявився не тим: в ньому не жили ні Флора, ні Фанні. На прибитій до поштової скриньки табличці було написано: «Амос Блотч».

«Це десь поруч,— подумав Івен.— Коли вони запрошують дружину цього Амоса посидіти з дітьми, отже, вони сусіди».

Йому раптом схотілося здивувати сина й дочку і під'їхати просто до потрібного дому, не питаючи нікого, або ж схитрувати і швидко прочитати прізвище власника на поштовій скриньці, зробити все це так, щоб вони подумали, ніби він і справді знає. Єва буде в захваті, та й Ред зрадіє. І йому буде приємно, бо досі вони їхали так, наче знали адресу, не звертаючи з дороги, не зупиняючись і нікого не розпитуючи.

Незабаром він побачив великий каркасний будинок, такий сяючий і чистий, що чистота його видалася якоюсь неправдоподібною. Дім стояв трохи від дороги, ярдів на п'ятдесят, перед ним зеленів лужок з двома евкаліптами. Він чомусь одразу вирішив, що це і є дім Уолців. Прізвище власника розібрати не пощастило, напис на поштовій скриньці збляк, але він усе ж повернув автомобіль і під'їхав по вкритій жорствою доріжці просто до будинку. Там, за огорожею, у великому задньому дворику, він побачив усіх трьох дівчаток. У дворі росла стара маслина, під ним в полотняному шезлонгу сиділа літня жінка з книгою.

— От бачиш, Реде! Наш тато все знає.

— Хіба ти знав, де їхній дім, тату?

— Ти ж бачиш, що я знайшов його? А тепер ідіть грайтеся з дівчатками.

Він одчинив дверцята, Ред і Єва вискочили з автомобіля і кинулися до дівчаток, які вже радісно бігли назустріч. Літня жінка підвелася, поклала книжку і привітно усміхнулась. Івен привітався.

— Сподіваюсь, вони не завдадуть вам надто великого клопоту. Коли вони схочуть додому, ви подзвоніть, і я одразу приїду.

— Ви хочете забрати їх смерком?

— Я заберу їх, коли вони надумають. Вони у нас виспалися і взагалі чудово провели день.

— От і добре,— сказала жінка.

Діти побігли до маслини і почали сперечатися, в що їм гратися. Він сів в автомобіль і поїхав додому.

Її знову занудило, і разом з нападом нудоти її охопила злість, злість на нещастя, що спіткало її. Та хоч вона страшенно боялася того, що мала зробити, тепер вона вже хотіла, щоб усе було зроблено якнайшвидше.

Коли виникла перша підозра, вона годинами сиділа в гарячій ванні, тремтіла від хвилювання й страху, та все намарне. Тоді вона пішла в гараж, відкрила бляшанку з старою фарбою і, схилившись над нею, почала глибоко вдихати отруйні випари. Все даремно. Тоді наважилась і пішла до лікаря, назвавшись місіс Морган. Він нічого не сказав під час першого огляду, та через два дні подзвонив їй додому і попросив зайти. А втім, на той час вона вже знала напевно. Він зателефонував і підтвердив те, що вона вже знала.

— Я не хочу дитини, я боюся,— сказала вона лікареві.— Це в нас буде вже третій, і ми не можемо собі цього дозволити. Ви могли б мені зарадити якось?

Лікар засміявся.

— Місіс Морган, те, що ви зараз відчуваєте, цілком природно, запевняю вас.

— Я страшенно боюся. Я не так добре себе почуваю, щоб знову родити. Прошу вас, докторе, дайте мені що-небудь.

— Вам треба усе як слід обміркувати. Порадьтеся з містером Морганом. А ще краще приходьте сюди вдвох, і порадимося всі разом. Гадаю, я зможу переконати вас обох, щоб ви не робили нічого такого, що може виявитися гірше за пологи.

Та вона вірила, що їй допоможуть порошки, і у відчаї прибігла до нього через тиждень, благаючи виписати хоч що-небудь.

— Ми не маємо права вбивати дитину,— сказав він.— Крім того, ліки, які я міг би вам виписати, можуть не допомогти. Ви певні, що ваше рішення тверде? Я не можу дати гарантії, що вони допоможуть. Чи не краще нам все-таки поговорити з містером Морганом?

— Його немає в місті і не буде ще два тижні. Мені б не хотілося, щоб він знав про це.— Вона раптом замовкла і, зашарівшись, додала: — У нас великі борги.

Лікар співчутливо кивнув.

— Бідолашна! — сказав він і виписав рецепт.— Ось візьміть. Сподіваюся, це вам допоможе.

Але це не допомогло.

Коли Івен повернувся з Небраски і потягнувся до неї, вона сказала, що зараз не можна. Він засміявся, таким кумедним видалося йому його становище.

— Скільки ж треба чекати, Свен?

— До п'ятниці.

У п'ятницю вони приїхали в Кловіс і оселилися у Дейда. Цілий день вона мучилася, не знаючи, що їй робити. Врешті наважилась: вона скаже йому правду. І сказала. А сказавши, нараз зрозуміла, що, попри його зневагу й ненависть, попри власний страх і сором, вона любить його більше, ніж будь-кого, жадає його кохання.

Вона говорила й говорила, відчайдушно сподіваючись доконати правду, яку б він міг визнати і прийняти, хай і нехотячи. І все ж чомусь раділа, що він відмовився визнати таку правду. Та страх не полишав її, незважаючи на вдячність йому за те, що він твердо вирішив, як чинити далі. Вона обстоювала своє право на чужу дитину, бо відтоді, як побачила в руках сина букет червоних троянд, знайдених у Дейдовому домі, її не залишало передчуття, що вона помре. Вмирати ж чи вбивати самій вона не хотіла. Їй хотілося зберегти плід своєї злочинної жаги, та водночас вона не хотіла позбавляти себе й Івена тих щоденних радощів, що їх вони черпали в своєму коханні. Але, побачивши в руках сина букет троянд, відчувши на собі його погляд — суворий від роздумів і водночас болісний і допитливий,— вона раптом уявила, що всі вони вже мертві. Вона не могла залишатися з ним поруч і не сказати правду. Усе можна було приховати. Цього — ні. І вона сказала, хоч знала, що це уб'є його, або він збожеволіє, або те і друге разом і що вона вже обов'язково загине, як би він не вирішив і що б він не вирішив. Вона завжди була дурною. Трохи хворою, слабкою і божевільною, і тільки з Івеном усе з неї зняло мов рукою. Сам того не знаючи, він забрав її від минулого.

Вона підійшла до каміна і зняла з полички букетик з чотирьох мертвих троянд. Коли Івен зайшов у дім, вона дивилася на квіти невидющими очима.

— Вони пробудуть там до вечора,— сказав він.— Може, погуляємо у винограднику?

Вона обернулася до нього, не в силі більше стриматися, не сказати того, що весь час крутилося на язику.

— Івене!

— Слухаю, Свен.

— Я не хочу, щоб мене зарізали. Я знаю, це уб'є мене, Івене!

— Чому ти весь час думаєш, що тебе уб'ють?

— Я сподівалась, що це зробиш ти. Я так сподівалася цього!

— Я батько. У мене двоє дітей. Я мушу дбати про них. Я мушу про них думати щохвилини. Я мушу щохвилини думати про матір моїх дітей. Я не можу думати тільки про себе, Свен. Я мушу бути терплячим заради них. Я не міг убити тебе, Свен. Ти — мати моїх дітей. Якби ми були тільки Свен та Івен, то ти не могла б зрадити мене, бо жодна жінка не може зрадити чоловіка, і жоден чоловік не може зрадити жінку. Тільки діти можуть бути зраджені.

Він змовк, обійняв її за плечі і, повернувши до себе, зазирнув їй в очі.

— Я не зраджу своїх дітей, Свен. Я був божевільний. Тепер моє божевілля минулося. Я теж боюся, Свен, боюся разом з тобою, тільки я весь час думаю, як допомогти тобі звільнитися від цього страху, а заразом звільнитися й собі. Я не хочу тебе силувати чи нав'язувати тобі свою волю, я хочу знайти спосіб допомогти тобі, зробити так, щоб у тебе з'явилася власна воля. Ходімо ж у виноградник і подякуємо богові за цей день, який вдалося пережити Редові і Єві, бо хіба життя не найстрахітливіше і наймерзенніше зрадництво, не найпідступніша загроза і пастка? Цього літнього дня ми повернули нашим дітям радість, ми чули, як вони знову сміються. Вони знову повірили в нас. Більше в них нікого нема, і якщо вони не повірять у нас двох, вони вже ніколи і ні в що не повірять. Або повірять в самих себе і зробляться мстивими і недовірливими. Ходімо погуляємо у винограднику, Свен! Я твій чоловік, я батько наших дітей. Якби це було не так, я попрохав би тебе, щоб ми залишились кожний сам по собі. Але це так. Навіть тепер, Свен, нам не придумати нічого кращого. Найкраще — це те, що нам ще треба пережити, бо дітям ми потрібні обоє.

Він круто повернувся і пішов. Вона поставила бляклі троянди в глечик і рушила за ним. Коли вона добігла до фігового дерева, він був уже у винограднику. Вона бігла й думала: «Господи, зроби так, щоб я впала, може, тоді все скінчиться й мине цей страх?» Вона бігла й молилася, а коли справді впала, то голосно зойкнула. Зупи-

нившись, він обернувся, але не підійшов. Вона підвелася, знаючи, що і це нічого не змінило.

— Ми ходили до церкви,— сказала Єва Фанні.

— І ми ходили.

Вони знову гралися в хованки, тільки цього разу всі ховалися за сухими купами зрізаних лоз. Коли придивитися, кожна лозина скидалася на крихітного гномика з безліччю рук.

— Ми там співали,— сказала Єва.— Потім я засміялася, а Ред на мене розсердився. Бо в церкві не можна сміятися. А я й не знала. Мама теж сміялася. Він і на неї розсердився.

— А в яку церкву ви ходили?

— В білу.

— Виходить, у пресвітеріанську. А ми ходимо в методистську. Бо ми методисти.

— А ми пресвітеріани. Ти не знаєш, чому ви методисти?

— Ні. Я бачу, ми тут простовбичимо до вечора. Коли вже ця Фей починає водити — кажи пропало. Хіба така роззява когось спіймає? А що говорив проповідник?

— Який проповідник?

— Той, що в церкві.

— Він говорив, що бог — це любов, що бог нас усіх любить і що ми теж мусимо любити бога і ще любити... а потім я заснула. А що говорив ваш?

— Про те, що бог — це любов, наш говорив уже два тижні тому,— сказала Фанні.— А сьогодні він говорив ще якісь дурниці. Я не слухала.

— Ти теж заснула?

— Ні, просто мені набридло його слухати. Раніше я слухала. Тоді я вірила і слухала кожне слово.

— А я вірю. І слухаю кожне слово. Хіба ти зовсім не віриш?

— По-моєму, ні. Подумаєш, «бог — це любов!» — передражнила вона.

— Авжеж, любов. Бог — це означає батько, а батько — це той, хто любить.

— Хто це тобі сказав?

— Як хто?

— Хто тобі сказав, що батько — це той, хто любить?

— Ніхто не сказав. Я сама знаю. Хіба ваш батько не такий? Хіба він не любить?

— Кого ж він мусить любити?

— Як то кого?! Тебе!

— Ах, он ти про що! Ну, звичайно. Ну, то й що?

— Як то що? Хіба це погано?

Вони почули скрадливі кроки і замовкли. Потім почали потихеньку обходити круг купи, тікаючи від цих кроків. Фей обійшла купу навколо і, дійшовши до місця, з якого почала пошуки, пішла далі, певна, що тут ніхто не ховається.

— А знаєш що, — сказала Фанні,— давай переховаємося, бо вона так нас ніколи не знайде.

— То ходімо у виноградник. Покуштуємо там ягід,— сказала Єва.

— Тоді вже краще на баштан. Може, знайдемо там стиглого кавуна. Взагалі їх уже зняли, та, може, ми знайдемо серед тих, що залишилися достигати.

— Ходімо. Кавуни я люблю.

Якийсь час вони йшли мовчки, потім Єва сказала:

— А я люблю свого тата. І маму люблю. Та найбільше тата.

— Чому?

— Тому що він головний. Він носить мене на руках. Він розповідає казки. Він розповідає смішне, коли хоче насмішити. Та найкраще, коли він на мене дивиться. Коли він дивиться, я знаю, що він мене любить.

— Звідки ж ти це знаєш?

— Такий вже в нього вигляд.

Вони прийшли на баштан — ділянку в чверть акра, за рівчаком. Де-не-де ще залишилися пустиші та сумні маленькі кавунчики.

— Цей добрий? — спитала Єва.

— Свиням, може, й добрий. Адже це пустиш!

— Хіба це не кавун?

— Це пустиш. Такі від самого початку ні на що не годні, вони маленькі й кривобокі, і всередині у них нема ані м'якуша, ані солодкості. Всередині вони всі білі й зовсім несмачні. Почекай, зараз ми знайдемо доброго. Коли був сезон, у нас їх тут страх скільки було. Ну, просто тисячі, і всі добрі. Бувають, звісно, й пустиші. Та тільки їх не зривають.

Вони ходили по баштану, і Фанні раз у раз підбивала ногою пустиші. Робила вона це майстерно, била по них

ногою і вони розліталися на куски. Єва теж спробувала раз вдарити пустиша, та в неї нічого не вийшло. Він навіть не розколовся, не те що у Фанні. Вона більше не била по ньому ногою, а глянула на нього так, наче дуже шкодувала, що нечемно повелася з ним. Бідний маленький пустиш!

— Оцей добрий! — сказала Фанні. Вона нахилилася над кавуном, великим, довгастим, але не кривобоким. Дівчинка постукала по ньому кісточками пальців.

— Оцей стиглий. Зараз ми його розколемо і з'їмо.

Ударом ноги вона відбила кавун від огудиння, взяла його в руки і пішла до рівчака. Там вона підняла його над землею на цілий фут і кинула. Крак! Фанні засунула пальці в розколину, розламала кавун на дві половини, і Єва побачила, що м'якуш у ньому червоний, з рядами дрібного чорного насіння.

— Бери свою половину і їж. А це буде моя. Сідай сюди і їж м'якуш.

— Гаразд,— сказала Єва,— і велике тобі спасибі, Фанні Уолц.

— Подумаєш, яка вихована! Їж краще кавуна, бо весь сік витече. Ще два дні — і він би зовсім перестиг. Ми його зірвали саме вчасно.

Вона занурила пальці всередину і одірвала шматок м'якуша зовсім без насіння.

— Дивись, як треба їсти кавуна! Найсмачніше — це вовчок,— сказала вона і, прицмокуючи, заходилася їсти просто з жмені. Єва теж вигорнула жменею смачний м'якуш з своєї половини.

Кавун був солодкий-солодкий, ну чисто цукор, і місце, де вони примостилися, було чудесне: у рівчаку ліниво текла каламутна вода, усе кругом заросло густим бур'яном. Сонце вже майже зовсім сховалося, але трава все ще немовби випромінювала яскраво-зелене сяйво, і стеблиння та листя чітко вирізнялися на тлі сухих лоз.

Незабаром Єва наїлася досхочу, а м'якуша залишалося ще дуже багато, такого солодкого й соковитого, що не їсти його було просто гріх. Коли вона покінчила з вовчком, не забувши покуштувати й інші частини кавуна, Фанні вже стояла й чекала її — треба було повертатися.

— Ох, оця ще мені Фей! — насупилася Фанні.— З нею хоч не грайся. Ми ж сиділи в неї під носом, а їй забракло розуму знайти нас, бо ми не сиділи на одному місці, а ходили навколо купи. Б'юсь об заклад на що хочеш, що

вона ще нікого не знайшла. От якби я водила, я б умить усіх розшукала. І до дерева ніхто б не добіг швидше.

— Я знаю,— сказала Єва. Вона справді вірила, що Фанні зробила б усе саме так, як сказала.

Посутеніло. Вони повагом підійшли до маслини, а потім до шезлонга місіс Блотч.

— Де Фей? — спитала Фанні.

— Десь тут. Шукає вас, мабуть.

— А Флора?

— Де-небудь ховається.

— А Ред? — спитала Єва.

— Не знаю. Мабуть, теж ховається.

— Виходить, Фей нікого не знайшла. А ми зате знайшли стиглого кавуна і з'їли.

— Я теж їла,— сказала Єва.

Реда і Флору вони побачили, коли вже зовсім смеркло. Ті повільно брели до дерева, а ще за хвилину показалася і Фей. Коли біля дерева зібралися всі, діти глянули одне на одного і мовчки пішли до будинку. Бо вечоріло і гратися вже було нецікаво.

Після церкви і недільного обіду Уоррен Уолц сказав дружині, що він був у закладі Сьюзі.

— Я це знала,— сказала Мей.

— Яким чином?

— Знала — і край.

— Відколи ж це?

— Коли ти прийшов за мною до Назаренусів, хоч тоді мені й не хотілося цьому вірити.

— Мені жаль, Мей, та я мусив сказати тобі про це.

— Я була певна, що ти скажеш. Не знала тільки, коли в тебе стане на це сміливості.

— Мені страшенно соромно, Мей.

— Забудьмо про це. І дозволь мені забути. Я б не забула, поки ти сам про все не розповів, але тепер, коли це вже трапилось, дуже прошу, не принижуй мене знову і не кажи, що тобі соромно. Що завгодно, тільки не це! Я не потерплю, щоб мої діти соромились свого батька, а вони вже соромляться, особливо Фанні. Ти це чудово розумів учора ввечері, коли стояв перед нею на голові. Ти був просто молодець, такого я тебе ще не бачила. Я дивилася, як ти перед нею викомарював, і була навіть рада, що ти виглядав таким йолопом.

— Ти справді не сердишся? А я гадав, що все наше життя полетить шкереберть, коли я розповім тобі про це!

— Ти наче хочеш, щоб воно так і сталось.

— Неправда. Просто я здивований, от і все. П'ять років тому, коли я добряче набрався у Хантінгтонів і трохи позалицявся до їхньої кузини з Сент-Луїса, все було інакше. Ти й раніш лякала мене своїми сценами, але тоді ти влаштувала таке, що навіть мені зробилося моторошно. Чоловік не любить, коли йому торочать, що кохати дружину — обов'язок. А для мене це давно обов'язок.

— Знаю.

— І все ж я не розумію, що тебе тоді вкусило?

— Коли вже вони змогли запросити нас, незважаючи ні на що, то ми могли б до них поїхати, нічого б з нами не сталося. Я чомусь вважала, що цей обід для нас багато важитиме.

— Дуже шкода, що я виявився такий нетямущий.

— Та ні, ти вже краще не жалій ні за чим. Коли я їхала в машині до Фреско й назад, я вже тоді вирішила будь-що домогтися свого. Я вже тоді вирішила, що примушу тебе допомогти. І я майже повірила, що так буде краще. Для мене, я хочу сказати. Кінчилася б уся ця морока. І кінчилася б пристойно, тобто розлукою. А втім, ми ж обоє знаємо, що наш шлюб фактично не існує давно, знали це ще тоді, коли народилася Флора. Ти хотів сина. Я теж хотіла. Скільки часу спливло відтоді, як ми розмовляли про це? Років шість чи більше? Я за цей час змінилася, і ти, певно, теж. І ось ми зустрілися з іншою родиною, якій ще важче, ніж нам. Як легко було відмовитися від цього обіду, куди вже легше, після того, як ти подзвонив йому і сказав, що ми їдемо з дітьми в Йосеміт! Як ти міг подумати, що я хочу сунути носа в чужі справи! Ніколи ще мені не було так боляче. Я навіть не могла її винуватити за те, що вона грюкнула дверима у мене перед носом. Ми з нею побалакали, і виявилося, що все дуже просто. Ми з нею довго розмовляли і говорили мовби не про себе, а про жінок взагалі, про шлюб, про те, як важко бути людьми. Авжеж, це важко, Уоррене, бо треба, щоб люди весь час старалися. Так от, Уоррене, мені скоро тридцять три роки, і я хочу сина. Я все ще хочу сина — розумієш?

— Я теж хочу,— сказав він.

— Я ж не дурненька, зовсім не така, якою прикидалася весь цей час, та й ти не такий вже мученик, яким

намагаєшся себе показати. Я можу стати такою, якою я тобі потрібна.

— Я вважав, що між нами все кінчено,— сказав він.

Вони подзвонили місіс Блотч і, сказавши, що можуть затриматися в місті до пізньої ночі, попрохали її посидіти з дітьми. Вона погодилась. Уоррен сам заїхав за нею на автомобілі. Дітям вони сказали, що їдуть до Фресно і що можуть повернутися пізно ввечері. Коли вони поїхали, дівчатка перезирнулися, а Фанні сказала:

— Вони знову хочуть любити одне одного.

В понеділок робітник гаража пригнав Дейдову машину. Діти спали, та коли Івен попрохав підняти капот автомобіля, Ред почув скрип, прокинувся і прожогом вибіг з дому.

— Ну й спека сьогодні,— сказав робітник.— Такої, мабуть, ще не було за все літо.

Він підняв капот, щоб показати Івенові, як відремонтовано мотор. Ред теж заліз на буфер, щоб краще бачити. Це був «лінкольн», далеко не новий — спідометр показував мало не сто тисяч миль, та хлопець з гаража сказав, що машина — як новенька і що тисяч на п'ятдесят її ще вистачить.

— Певний, що вистачить. Чи знаєте, скільки дав за неї ваш брат? Він купив її мало не за п'ятсот монет, а ми фактично зробили з неї новий автомобіль. Я, наприклад, зважаючи на свої гроші і можливості, взяв би саме таку машину, а не нову сучасну модель. Хочете сісти за кермо і підкинути мене до гаража? Дорогою я вам дещо про неї розповім.

В цей час на ганок вийшли Свен і Єва.

— Хочеш покататися, Свен? До міста й назад. А коли повернемося, то з'їздимо куди-небудь по-справжньому. Лізь сюди, Єво!

Усі залізли в автомобіль і вмостилися на його гладеньких сидіннях з чорної шкіри. «Лінкольн» був темно-синій, у гаражі його наново натерли пастою і відполірували.

— Адже це Дейдів автомобіль, тату? Адже це не наш — правда? — хвилювався Ред.

Автомобіль і справді виявився цілком пристойним, керувати ним було дуже приємно. Потужний мотор працював майже безгучно. Висадивши робітника біля гаража, Івен розмістив усіх на передньому сидінні.

— Якщо вам жарко, можна опустити верх.

— Не треба, тату,— сказала Єва.— Бо я нічого не побачу.

— Поїдемо так,— кивнула Свен.— Спека страшна, та зате хоч дихати буде легко.

— А куди ми поїдемо? — спитала дівчинка.— Чи треба одягатися? Хіба не можна поїхати в трусиках? В платті мені жарко.

— Поїдеш в трусиках,— сказав Івен.— Плаття ми візьмемо з собою, переодягнешся потім. Тобі корисно побути на сонці. І ти, Реде, можеш їхати в трусах, коли хочеш.

— Може, візьмемо з собою дівчаток Уолців? — запропонувала Свен.

— А чому не всіх? — сказав Івен.— Автомобіль великий, місця вистачить. Можна буде викупатися.

— Де? На П'єдрі? Там багато гострого каміння, тату.

— А може, вони знають кращу місцинку? Ми ось що зробимо. Заїдемо зараз до них і про все домовимося. Потім поїдемо до себе, візьмемо свого кошика з харчами, а тоді повернемося і заберемо їх.

— Вони тобі сподобались, Івене?

— Дуже.

— І мені сподобались,— сказав Ред.

— І мені! — підхопила дівчинка.— Особливо Фанні. Спершу вона мені зовсім не сподобалась, спершу мені сподобалась Флора, а тепер Фанні мені найбільше подобається, більше за Флору і Фей.

— Дуже мила жінка,— сказала Свен.— Таких не часто зустрінеш. А ще кажуть, що перше враження під час знайомства буває неправильне! Ми з нею поговорили тільки раз, а подружили так, наче ціле життя були найближчими подругами.

— А у мене найкращий друг Коді Боун! — сказав Ред.

— Ні,— сказала Єва.— Твій найкращий друг — це Флора.

— Зовсім забув про Барта. Протягом дня має подзвонити мій приятель з Сан-Франціско. Доведеться чекати його дзвінка. Я обіцяв хлопцеві, що одразу ж зателефоную йому.

— Може, він подзвонить, поки ми будемо збиратися? — сказала Свен.

— Але ж ти сам можеш йому подзвонити, тату!

— Звичайно. Та краще дочекатися його дзвінка, Реде. Хоч, певна річ, я міг би й сам йому подзвонити.

— Може, вони знають десь краще місце, Свен?

Коли вони приїхали до Уолців, то побачили всю сім'ю на задньому дворику.

— Хочете з нами купатися? — запропонував Івен.— Ми влаштовуємо пікнік.

Уоррен глянув на дружину.

— Ну як, Мей, згодна?

— А нас візьмуть? — стрепенулася Фанні.

— Візьмуть, Фанні, аякже,— сказала Єва.

— Я пропоную поїхати в Дейдовому автомобілі. Місця в ньому стане на всіх. Зараз ми їдемо додому і візьмемо все, що треба. Десь за годину завернемо за вами. А ви поки що подумайте, куди нам краще податися. Хай навіть далі, аби місце гарне.

— Правда,— сказав Ред.— Давайте тепер поїдемо далеко. П'єдра — це надто вже близько.

— Зате на П'єдрі гарно,— сказала Мей.— Хіба тобі там не сподобалося, Реде?

— Сподобалося, місіс Уолц. Давайте поїдемо туди. Якщо, звісно, вам хочеться. Адже це найкраще місце,— правда, містере Уоррене?

— Мабуть, що так. Під Скегс-Брідж теж дуже гарно, до того ж там нема каміння, і дітям там зручно, бо мілко, глибоко тільки на середині річки. А купальники ви маєте? У нас є зайві, коли треба.

— Ми теж візьмемо кошика,— сказала Мей.— Тільки скажіть, що ви хочете взяти, щоб ми не набрали того самого.

— Я хотіла взяти сандвічі з шинкою, з грудинкою і з сиром.

— От і чудово. А ми візьмемо яєць, желе і теж сандвічів. Можна ще буде взяти десятків зо два сосисок і заморожених фруктів. Як ви гадаєте, Свен, не вмремо ми там з голоду?

— Я ще забула про вино і про лимонад для дітлахів,— сказала Свен.— Адже ми поїдемо на цілий день, Мей?

— Авжеж.

Вони поїхали додому, і Свен заходилася коло сандвічів. Івен подзвонив своєму приятелеві в Сан-Франціско.

— Я вже сам хотів вам дзвонити,— сказав Требінг.— Все влаштовано. Перекажіть вашому протеже, щоб

зайшов до мене в контору у п'ятницю, о пів на дванадцяту. Я розповім йому про всі деталі, а потім ми поснідаємо. Після сніданку я передам його нашому службовцеві, і той подбає про нього аж до відплиття.

— А коли це буде?

— Через тиждень.

— Коли вони повернуться в Сан-Франціско?

— Місяців через п'ять-шість.

— Він вам сподобається,— сказав Івен.— Зараз я йому подзвоню. Я знаю, що він сидить біля телефону й чекає. Адже там його зарахують в штат, я так вас зрозумів?

— Ну звичайно, не турбуйтеся. Такі хлопці там потрібні. Крім того, він непогано заробить. Корабель хороший, і мій приятель на ньому першим помічником. Він догляне вашого хлопця.

Івен подзвонив Бартові. Вислухавши його, хлопчина аж занімів від захвату, зате потім розійшовся.

— Кловіс, вперед! — гукнув він.— Це наш бойовий футбольний клич, містере Назаренус. Ми завжди так гукаємо, коли наші нападають. Я вам такий вдячний, що навіть сказати не можу! Якщо ви не заперечуєте, ми заїдемо до вас після обіду? А може, ви самі заскочите?

— Зараз ми з Уолцем їдемо на пікнік. До вечора ми не повернемося. Беріть краще батька та приєднуйтеся до нас. Харчів вистачить. Ми збираємося на П'єдру або на Скегс-Брідж. Я подзвоню вам від Уолців і скажу, куди саме.

— Оце здорово! Коді буде вдома на початку шостої. Отже, куди б ви не поїхали, за півгодини ми будемо з вами. От зрадіє старий, це вже точно, та все-таки якби ви самі йому про все розповіли, то він зовсім би не турбувався. Значить, в п'ятницю? Кловіс, вперед!

Вони посідали в «лінкольн». Івен ввімкнув мотор, та раптом почув, що в холі дзвонить телефон. Він одчинив дверцята.

— Краще, мабуть, підійти,— сказав він.

— Хто це? — насторожився Ред. Вперше за багато годин на його обличчі знову відбився страх.

— Певно, Дейд,— сказав Івен і пішов у дім.

На той час, коли він підійшов до телефону, абонент на другому кінці уже повісив трубку.

— Можете ви мене з ним з'єднати?

— Спробую.

Телефоністка довго не відповідала, нарешті озвалася:

— Номер не відповідає. Очевидно, дзвонили з автомата. Коли хочете, можу хвилин через двадцять повторити виклик.

— Не треба. Спробуйте з'єднати мене з оцим номером.

Він назвав інший номер, і незабаром вона сказала:

— Цей номер теж не відповідає, сер.

— О'кей. Велике вам спасибі.

Він зайшов у Дейдову кімнату, відімкнув стіл, побачив, що в шухляді все на місці, знайшов на столі ключ від шухляди і, замкнувши її, поклав ключ у кишеню. Вийшов, замкнув двері і попрямував до машини.

— Хто це дзвонив? — спитала Свен.

— Дейд.— Він відповів удавано бадьоро, та, побачивши, як принишкли Свен і діти, зрозумів, що йому не повірили.

— Що він сказав, тату?

Івен засміявся.

— Він спитав: «Чи вчиш ти Реда нашої мови?» — а я відповів: «Авжеж» — і сказав, що сьогодні у нас буде перший урок. Ану-бо, послухаємо, як у тебе виходить «Це правильно»!

Ред вимовив ці слова по-вірменськи.

— Повтори іще! — сказав Івен, а коли хлопчик повторив, він попросив його: — А тепер ще, Реде!

— Але ж я вже добре вимовляю, тату! Давай вивчати сьогоднішній урок.

— Ну, то слухай уважно. І ти слухай, Свен. І ти, Єво. *Я тебе люблю*,— повільно проказав він, намагаючись вимовляти звуки якнайчіткіше.

— Що це значить? — спитав Ред.

— Я тебе люблю,— сказав Івен по-англійськи.— А тепер слухайте уважно. Я повторю знову, цього разу дуже повільно. Слухайте, як звучать ці слова. І ти слухай, Свен. Я тебе люблю,— повторив він по-вірменськи.— Я тебе люблю! Я тебе люблю! Ну як, зрозуміла, Свен?

— Так, Івене.

— Повтори, Свен.

— Я тебе люблю,— вимовила вона по-вірменськи.

— Ще раз, Свен!

Вона повторила знову.

— Я вчу вашу маму моєї мови. Це хороша мова, діти. Я навчу вас усіх. Ну-бо, тепер ти, Реде!

Ред повторив. Він проказав ці слова дуже добре, майже зовсім правильно, немовби вже знав мову.

— Чуєш, як він їх вимовляє, Свен? І спробуй повторити за ним.

Вона знову повторила, намагаючись вимовляти слова так, як Івен і Ред.

«Щось з ним сталося»,— думала вона. Вона бачила це з того, як він старався, і їй дуже хотілося йому допомогти.

— Єво!

— Що, тату?

— Ти можеш сказати ці слова, люба?

— Можу.

— Зараз я знову їх скажу, а ти уважно слухай. А потім вимовляй їх за мною, як я. Я тебе люблю! Повтори, моя крихітко!

— Я тебе люблю,— сказала дівчинка по-вірменськи, і вийшло це у неї зовсім непогано.

— Ще раз, Єво!

Дівчинка повторила.

— А тепер кожному з вас я говоритиму ці слова, а ви мені будете відповідати цими ж словами. Я говоритиму ці слова, тому що це правда, тому що ці слова я найкраще умію вимовляти своєю мовою. Слухай, Свен! Я тебе люблю!

— Я тебе люблю, Івене!

— Реде! Я тебе люблю!

— Я тебе люблю, тату!

— Єво! Я тебе люблю!

— Я тебе люблю, тату!

— Оце й буде сьогоднішній урок,— сказав Івен.

Коли приїхали до Уолців, виявилося, що вони вже приготувалися й чекають. Кошик з харчами поклали в багажник, і всі почали сідати в машину.

— Мені треба подзвонити Бартові,— сказав Івен.— Я запросив його і Коді, коли старий повернеться з роботи.— Сподіваюсь, ви не заперечуєте? Я йому обіцяв повідомити, куди ми поїдемо.

— Я гадаю, що в Скегс-Брідж буде веселіше,— сказав Уоррен.— Зараз я відчиню вам двері. І заодно піду пошукаю чогось випити.

Розмова з Бартом забрала не більше хвилини. Після розмови з ним він тут-таки попрохав телефоністку знову з'єднати його з тим номером в Пало-Альто. Уоррен брязкав на кухні склянками, готуючи коктейлі. Івен почув у трубці гудок і чоловічий голос. Він не назвав себе і не спитав, з ким він розмовляє.

— Слухай мене уважно! — сказав він.

— Івен? — здивувався Мільтон Швейтцер.

— Прошу тебе, слухай уважно,— повторив він.— Ти не маєш дітей, я їх маю. Думаю, ти все зрозумів. Якщо я тебе ще колись побачу, то... Ні, я не уб'ю тебе, бо в мене є діти, але я виб'ю з тебе дух оцими самими руками, так... все.

Він повісив трубку і погано вилаявся по-вірменськи. Уоррен чув з кухні всю розмову, та коли він вийшов назустріч Івенові з склянками в руках, з виразу його обличчя ні про що не можна було здогадатися. Івен узяв від нього склянку.

— Давайте-но вип'ємо разом,— казав він.— Не люблю, щоб діти чекали.— Він одним духом вихилив свою склянку. Уоррен — свою.

— Спасибі! — Івен повернувся і вийшов. Уоррен поставив склянку і швидко пішов за ним до машини.

Чоловік у Пало-Альто поклав трубку і почав гарячково міряти кроками свою невеличку квартиру.

— Ну, ось і маєш! До усього ще й це! — сказав він вголос.

Івен був йому добрим другом. І чи не єдиним. Він був з тих, хто не подобається з першого погляду. В його присутності у людей завжди виникало якесь дивне почуття ніяковості. І чого це він надумав знову їй дзвонити? Неодмінно хотілося почути, що він не винен, перш як поїхати в Нью-Йорк? Валізи були давно спаковані, і він встиг з'їсти в аптеці на розі сандвіч і випити чорної кави. Там і надумав подзвонити їй знову. Почувши гудки, він з полегкістю зітхнув. Що ж, він зробив усе, що міг. Він повернувся до себе по валізи, викликав по телефону таксі, і диспетчерка сказала, що машина буде хвилин за п'ять-десять. Потім подзвонив Івен, і він мовчки вислухав усе, що сказав йому найближчий друг.

У двері постукали.

— Таксі! — промовив голос.

Він одчинив двері, дав шоферові долар і сказав:

— Я ще не зібрався. Ви можете заїхати за півгодини?

— Звичайно,— шофер кивнув і почав спускатися сходами.

Він замкнув за ним двері і сів за письмовий стіл. Знайшов в одній з шухляд забутий блокнот, видер сторінку і

заходився писати листа. За півгодини знову постукав шофер, він одчинив, вони взяли валізи і зійшли униз.

Уже в автомобілі шофер спитав:

— На вокзал?

Мільтон кивнув, та коли вони під'їхали до вокзалу, спитав:

— Можна доїхати на таксі до Сан-Франціско?

— Чому ж ні, можна. Тільки це стане вам в п'ятнадцять доларів.

— Гаразд.

Він замкнув валізи в камері схову і глянув на годинник. До поїзда залишалася година. Він перейшов вулицю, зайшов у бар і замовив подвійну порцію віскі. Потім попрохав повторити замовлене і повторював доти, поки його поїзд не відійшов без нього. Вийшовши з бару, він покликав таксі.

— В готель святого Франціска,— кинув він шоферові.

— Мої валізи лишились на вокзалі. Я візьму їх завтра,— сказав він портьє, беручи від нього ключ.

У вестибюлі він кинув листа у поштову скриньку і, піднявшись до себе в номер, не роздягаючись, впав на ліжко. У вухах йому чітко звучав Івенів голос: «Слухай мене уважно! *Слухай мене уважно!*»

І поки він валявся у п'яному забутті, цей голос звучав ще дуже довго, мовби з пластинки, забутої на грамофонному диску.

Пікнік у Скегс-Брідж вдався на славу. Всі заходили у воду, бродили по мілині, купалися й плавали. Під ногами був пісок, твердий і шерхкий. Надвечір приїхали Барт і Коді. Вони роздяглися і теж полізли у воду. Потім одяглися, розпалили багаття і приготували сосиски. Запах паленого листя, зелених гілок додавав смаку, усі з апетитом пили і їли, потім чоловіки посідали кружка і аж до смерку співали старовинних пісень.

Ред стояв поруч з Флорою і дивився, як згасає багаття.

— У п'ятницю ми їдемо звідси.

— Я знаю,— сказала Флора.

— А на різдво, мабуть, приїдемо знову.

— Ви знову житимете у Дейда?

— Так. Тато і Дейд працюватимуть на винограднику. На різдво йому дадуть велику відпустку.

— Велику?

— Аж до Нового року. Я теж приїду.

— Тоді все буде інакше. Дерева й лози стоятимуть голі. І буде дуже холодно. Буде зима.

— Взимку теж непогано,— сказав Ред.

— Сніг тут не лежить, та однаково холодно.

Так вони розмовляли, поки не покликали дорослі збиратися додому.

— Коли б ви тільки знали, як не хочеться, щоб ви їхали! — сказав Уоррен.

— Послухайте, Свен, чому б вам не оселитися в Кловісі і не пожити тут довше? — сказала Мей.

— А що, коли ми й справді переїдемо сюди, Свен?

— Ну звичайно, переїжджайте,— сказав Уоррен.— Вам потрібна ділянка акрів на тридцять, але вважайте, що ціни на ділянки й виноградники тепер не такі високі, як колись. Гадаю, тисячі за три готівкою ви могли б купити непогану ділянку. Правда, ви залишитеся винні ще тисяч дев'ять, та при доброму врожаї років за п'ять-шість розрахуєтеся повністю. А жити тут непогано.

— Та я б з охотою, Уоррене, ось тільки чи схочуть Свен і діти?

— За мною затримки не буде,— сказала Свен.

Ред і Єва закричали хором, що вони теж згодні.

— Дім може трапитися й не дуже новий, але хіба обов'язково вселятися одразу? Перший рік можна пожить і в місті. А доти ми з Дейдом дали б йому лад, ось тоді й переїжджайте на здоров'я. А за рік-другий збудували б собі новий. Справжнє ранчо. Наш уже просто стара руїна, ми його так і не перебудовували. Йому вже не менше сорока років.

— Невже такий старий?— здивувалася Свен.— Ти ба, а на вигляд ще новий і міцний!

— Ну, міцний він був завжди,— усміхнулася Мей,— мабуть, тому, що не ми його будували. Ми купили його, коли народилася Фей. Спершу на виплат, але тепер ми вже, звичайно, розрахувалися. Коли будете в нас, я вам його покажу.

— Коли хочете,— сказав Уоррен,— я поцікавлюсь щодо ділянок в околицях Кловіса. А коли виберете час, з'їздимо і подивимося кілька таких місць разом.

— Це було б чудово, Уоррене! Слухай, Свен, мені ця ідея до душі. А ти певна, що тобі тут сподобається?

— Я б дуже хотіла переїхати. Адже в університеті ти працюєш уже шостий рік.

— Що й казати, містом я вже ситий донесхочу. Я просто мрію пожити на винограднику.

— Це було б чудово, Івене!

— Ну, а ти як, Єво?

— Авжеж, тату. Особливо якщо в нас буде баштан з кавунами.

— Неодмінно буде.— Івен обернувся до Уоррена.— То ви й справді допоможете підшукати ділянку, Уоррене?

— Завтра по обіді,— сказав Уоррен,— ви мені розкажете, що вам, власне, потрібно. А втім, чому б вам не приїхати до нас зранку? Поснідаємо разом, а потім пошукаємо з вами по околицях і, може, щось та надибаємо. А трапиться щось путнє, візьмемо з собою Свен і дітей, щоб і вони подивилися.

— Ну то як, Свен?

— О, це було б таке щастя, Івене!

Вони приїхали до Уолців. Діти вмить розбіглися хто куди, і Мей повела гостей показувати свій дім. Будинок був добротний, двоповерховий, на другому поверсі містилися чотири спальні. Усі кімнати гарно вмебльовані, скрізь ідеальний лад, чисто і прохолодно.

Додому вони дісталися близько десятої години вечора. Свен поклала дітей спати і, не вмикаючи світла, сіла у вітальні. Івен вийшов на ганок, закурив і вмостився на ганку. Просидівши так з півгодини, зайшов у вітальню.

— Тобі справді сподобалася ця ідея? — запитав він.

— Для тебе і дітей це було б виняткове місце.

— Тобто як?

— Я б дуже хотіла жити з тобою в такому домі, Івене. Над усе в світі я хотіла б цього. Щоб ми оселилися разом і щоб у нас іще народились діти. Але я знаю, що мені не доведеться там жити.

— Чому, Свен?

— Ти готовий на все, аби тільки дітям було добре. Я теж, Івене.

— Не розумію.

— Я знаю, як ти мучився вдень. Знаю, як ти намагався все робити ради них, як намагався вберегти їх, аби тільки вони ні про що не довідалися! Та від мене цього не приховаєш! Ти принаймні не зміг. Та й зараз не можеш. Я знаю, ти стараєшся. Я думаю, що старатися — це правильно. Та якою я можу бути жінкою, якою я можу бути матір'ю, коли ти божеволієш щоразу на згадку про

те, що сталося, і тримаєшся тільки на самому своєму одчайдушному старанні, такому одчайдушному, що мене обсипає морозом!

— Мені дуже шкода, що це так. Але нічим не можу зарадити.

— Я завдала тобі страшного удару. Надто страшного. І наполягати, щоб ти мене любив тільки тому, що любиш дітей, було б згубно. Цього тобі не винести, це загубить нас усіх. Я ще ніколи не бачила тебе таким несамовитим, як сьогодні. Ти умовляв себе, що любиш мене, бо інакше тобі лишалося зробити таке, що діти могли б втратити батька, втратити матір, втратити нас обох. А то й гірше. Я страшенно боюсь. До сьогодні я боялася тільки за себе. Тепер я боюсь за тебе і за них. Ти ніколи не забудеш, Івене. І ніколи я вже не стану для тебе такою, як раніш. Якби ти був іншим, хоча б таким, як Уоррен Уолц, я, може, і змогла б стати для тебе тим, чим була раніш, а може, і чимось більшим. Що ж з нами буде, Івене? Ідея про виноградник мені сподобалась. Але ж як ми з тобою, що буде з нами?

— Ми почнемо з початку,— сказав він.— Ось що з нами буде. Ми будемо терплячі. Ти допоможеш мені,— ти вже зробила це сьогодні вдень,— а я допоможу тобі. Так, я досі ще божевільний, але не настільки, щоб кинути будь-які спроби і більше не старатися! І цей виноградник... Коли я про нього думаю, у мене з'являється надія. Ми почнемо з початку, Свен, бо так треба, бо тільки так буде правильно. Та й що то є правильно, Свен? Почати з початку — це правильно!

— Не знаю, Івене.

— Кинь, Свен, ти чудово знаєш, що це так. І не кажи, що не знаєш, бо тим самим ти тільки все ускладнюєш. Ти чудово знаєш, що правильно. У нас немає іншого вибору! Почати з початку — це й буде правильно. Починати з початку завжди важко, мабуть, це найважче. Та чого ми будемо варті, Свен, якщо не зможемо подолати труднощів? Невже ми отак і далі житимемо для самих себе? Не звинувачуй мене в тому, що я хочу жити життям, сповненим відповідальності. Мені треба спробувати. Мені треба повірити, що прожити так можна. Любов треба заслужити більше, аніж щось інше. І я хочу сподіватися, що нашу любов заслужу разом з тобою, так само як і ти повинна сподіватися, що заслужиш її зі мною. Ти мусиш мені допомогти. Якщо буде цей виноградник і якщо наше

нове життя ми почнемо будувати на ньому, життя це можливе тільки з тобою. Без тебе його не буде. Воно буде *для тебе,* Свен! І ти не маєш права казати, що тобі хочеться, але що тебе там не буде. А де ж ти будеш, Свен?

— Житиму сама, Івене. А може, вмру.

— Але чому, Свен? Чому, скажи ти мені ради бога?

— Не знаю. Я бачу, як ти лютишся, коли знов і знов чуєш те саме, але я справді не знаю, Івене. Я відчуваю, що залишусь сама або помру, і мені страшно. Я не знаю, але я відчуваю. Я це відчувала все життя, а з тієї п'ятниці — особливо гостро. Я зроблю все, що треба, але мені страшно.

— Гаразд,— сказав він,— нехай тобі страшно, нехай і мені страшно. Та що з того? Ми все одно виліземо. Ми знову почнемо все з початку, хоч би як страшно було нам зараз. Ми все одно почнемо з початку, хоч би як страшно нам було потім. Я кажу про найстрашніше, Свен. Припустимо, ти маєш рацію, починати буде важко. Та хіба тільки нам буде важко? Подумай, як важко буде Редові і Єві, до кого, крім нас, вони прихилять голову? Важко буває, коли людина думає тільки про своє паршиве «я». Ну, то як, Свен?

— Гаразд, Івене! Дарма, що це важко! Хочу жити з тобою на цьому винограднику! Хочу почати якнайшвидше! Хочу зробити те, що мені належить зробити, і звільнитися від усього зараз же! Сьогодні, Івене.

— Виходить, ти цього найбільше боїшся, Свен?

— Не знаю, Івене. Мабуть. Та тільки мені тепер байдуже. Тепер мені вже нічого не страшно. Мені потрібен виноградник.

Вона силкувалася не заплакати і в цей момент була схожа на Єву.

— Адже я сама в усьому винна, Івене. Ти гадаєш, з жінкою це може трапитися, коли вона не хоче? А я це зробила, бо я дурна, бо я безвідповідальна, бо мені було цікаво, бо я живу однією хвилиною, бо коли мені чогось схотілося, то я вже ні про що інше не можу думати. І ось я забула про тебе, Івене, забула про дітей. Ні про що не хотіла думати, наплювати мені було на все. І ось тепер я сама собі гидка. Ні, Івене, сьогодні ж! Подзвони Дейдові! Скажи йому це вашою мовою. Я вже однаково не засну. Зроби це для мене, Івене! Це треба зробити, і я не можу більше чекати. Чекатиму потім, коли все буде скінчено. Ось тоді й чекатиму.

— Гаразд, Свен.

Він пішов в хол і за хвилину вже говорив Дейдові по-вірменськи:

— Тільки ні про що мене не питай, Дейде. Якщо ти кого-небудь знаєш, бери його з собою і прилітай негайно. Я зустріну вас в аеропорту і привезу сюди, коли б ви не приїхали. Зараз пів на одинадцяту. На ранок все мусить бути зроблено. Ти повезеш дітей покататися. Я буду з нею. Ти можеш кого-небудь знайти, Дейде? Завтра ми поговоримо з тобою про все, але все має бути зроблено сьогодні вночі. Це не я так вирішив, це Свен так хоче. Знайди когось, Дейде!

— Гаразд, знайду. Я тобі потім подзвоню.

Зайшовши до вітальні, він підвів очі і побачив, що в неї тремтить обличчя. Він мовчки обійняв її.

— Чудесна моя Свен! — сказав він.— Красуня моя Свен!

— Гидка твоя Свен,— схлипнула вона.— Божевільна твоя Свен.

Нараз вона перестала схлипувати і засміялася — безтурботно й весело, як маленька дівчинка.

— Якби тільки ти знав, про що я зараз думаю,— сміючись сказала вона,— якби тільки ти знав, чого мені зараз хочеться! Ні, подумати тільки, в такий час! Господи, цього я навіть від себе не сподівалася! Ні, ти тільки подумай, Івене!

— Я знаю, Свен. Це нормально. Таке буває.

— Таке буває, але ж з нами цього не буде,— правда, Івене?

— Не буде, Свен.

— Чому, Івене?

— Тому що мені теж хочеться, але цього не буде. Тому що інакше знову почнеться цей кошмар. А ти ж знаєш, мені нелегко. Ось чому, Свен.

— Він когось привезе?

— Він сказав, що іще подзвонить.

— Можна мені в такому разі випити?

— Звичайно.

Він приготував коктейлі, і коли вони відпили з келихів, вона промовила:

— Коли б ти тільки знав, яка я рада, що ми не можемо зробити те, чого ми обоє так хочемо. Яка я рада, що ти хочеш мене любити саме так!

Дейд подзвонив за годину.

— Я знайшов двох,— сказав він по-вірменськи.— Вони не знають один одного. У Фресно ми будемо о другій годині ночі. За півгодини вони все зроблять. Потім я одвезу їх в аеропорт, і вони полетять п'ятигодинним ранковим. Дорогою сюди я побалакаю з ними і тоді вирішу, хто робитиме операцію. Другий буде асистентом. Про всяк випадок. За кілька днів вона буде на ногах. А за місяць і сліду не останеться.

— Я під'їду до аеропорту о другій годині.

Один виявився маленьким смаглявим чоловічком років шістдесяти. Другий був років на десять молодший, худорлявий і високий. Івен сподівався, що оперуватиме смаглявий, молодий видався йому якимсь підозрілим — біс його знає, чи то алкоголік, чи то наркоман! В руках у них були звичайні, нічим не примітні саквояжі. Дейд теж приїхав з чемоданом. Усі речі поклав в багажник, і вони рушили. Івен їхав швидко, але не дуже, боявся перевищити швидкість. Для розмов з дорожньою поліцією час не дуже вдалий. За ті півгодини, що вони їхали, ніхто не вимовив і слова.

Все було зроблено менш як за годину. Оперував смаглявий. Худорлявий кип'ятив на кухні інструменти і взагалі намагався триматися далі.

— Потім їй схочеться спати,— сказав смаглявий.— Іноді вона прокидатиметься, а за хвилини дві-три знову засинатиме. Їй треба лежати в ліжку до четверга. Після цього можна буде підводитися години на дві протягом трьох-чотирьох днів. Ну, і протягом місяця не піднімати нічого важкого.

Дейд одвіз їх в аеропорт. Повернувся він о пів на шосту ранку.

— Хотів переконатися, що вони сіли,— сказав він.— Як вона себе почуває? Ти до неї заходив?

— Так.— Івен помовчав.— Дейде!

— Все буде гаразд. Цей хірург один з найкращих. Другого я узяв просто так, про всяк випадок. Ну, чого ти хвилюєшся?

— Дейде, вона навіть не застогнала! А вона ж зовсім не терпить болю! Я знаю, Дейде. Я був з нею, коли вона родила, і я знаю.

— Він дав їй знеболювальне.

— Він не міг їй дати завелику дозу?

— Ні. Кажу тобі, це найкращий з усіх, які тут є.

— Адже минуло більш як дві години.

— Вона може ще довго спати,— сказав Дейд.

— Якби мені тільки пощастило протягти Свен через все це. Тоді б я знав, як мені берегти її. Що мені для неї робити. Те, що було зроблено зараз,— дурниці. Це нічого не значить. Ми з нею багато думали, і ми знаємо, що нам робити. Адже вона трошки божевільна, така сама, як і я. Така, як ми з тобою. А я цього не знав, Дейде. Вона хотіла, щоб я їй допоміг. Ми хотіли почати все з початку. Вона безвідповідальна. Вона не любить думати. Вона зовсім не цінує свого життя. Звісно, божевільна, така сама, як ми всі, та вона вже не хоче бути такою. Будь-яка вродлива жінка завжди трохи божевільна, якщо її не зупинити. Вона хоче бути іншою. Інакше не варто жити, Дейде. Інакше все сама тільки брехня. Тільки б протягти її через усе це, тоді все буде гаразд. І ти знаєш, це ж я сам допоміг їй зробитися такою божевільною! Вона цього не знає, але це так. Людина ніколи нічого не знає, Дейде, поки не стає пізно. Але ж хіба я винен, що я сам такий?

— Ні,— сказав Дейд.

Вони пішли в кухню, і Дейд заварив каву. Потім сіли за стіл і втупили очі в плиту, чекаючи, поки закипить кава.

— Кинути людину, коли вона послизнеться,— це просто! Куди вже простіше! — сказав Івен.

— Це точно. Як ти гадаєш, почуємо ми її звідси, якщо вона нас покличе?

— Я залишив двері відчиненими. Коли все кінчиться, Дейде, коли Свен стане на ноги, ти побачиш справжню сім'ю. Коли це кінчиться...

— Усе вже кінчилося,— сказав Дейд.

— Вона навіть не застогнала!

— Просто він не хотів, щоб їй було боляче, а може, вона й сама мовчала.

— Бідна моя дівчинка!

— Нічого, тепер уже все позаду! — сказав Дейд.

Івен пішов у її кімнату. Він навшпиньках обійшов круг ліжка і зазирнув їй в обличчя.

Повернувшись, він побачив, що Дейд п'є каву. Він простягнув Івенові чашку і промовив:

— Даремно ти хвилюєшся.

— Мені не подобається її вигляд.

— Кажу тобі, все буде гаразд.

— Чого я тільки не передумав за цей час! Та що можна було вдіяти! Залишалося тільки це, все інше було б безглуздо. Я боюся, Дейде! Ходімо, поглянь на неї сам!

Вони зайшли до неї в кімнату, і Дейд глянув на обличчя Свен. Коли вони вийшли у вітальню, він сказав:

— Не знаю, Івене. Почекай, дай подумати. Ні, мені її вигляд теж не сподобався. А втім, давай зачекаємо іще.

— Що ж робити, Дейде?

— Та ні, з нею все гаразд,— насупився Дейд.— Звичайно, все гаразд.

— Ти певен, Дейде?

— Незабаром вона прокинеться. Тоді ти сам побачиш, що з нею все гаразд.

— Я піду до неї і посиджу поруч.

— Авжеж, це ти добре придумав.

— Якщо діти прокинуться, скажи їм, що ми ще спимо. Нагодуй їх холодною кашею з молоком або чим хочеш. Хай підуть у виноградник. Тільки сам не йди далеко.

— Я буду тут.

Івен зайшов у кімнату, де спала Свен. Він примостився на її ліжку, не зводячи погляду з її обличчя, чекаючи, коли вона розплющить очі.

— Мені дуже жаль, Свен,— тихо сказав він.— Дуже жаль. Я знаю, що вчинив погано, Свен, дуже погано. Тільки вже ти не роби мені ще гірше, поможи мені, Свен! Не дай скоїтися найстрашнішому, що може вчинити людина!

Він довго сидів отак, шепочучи якісь слова і дивлячись на неї невидющим поглядом. Нарешті він вийшов з її кімнати і пішов шукати брата. Дейд сидів на кухні.

— Вона вмирає, Дейде!

— На бога, Івене, візьми себе в руки!

— Кажу тобі, вона вмирає. Я не знаю, що робити. Треба когось покликати. Ми мусимо швидше когось покликати, Дейде!

— Ходімо я гляну на неї,— сказав Дейд.

Вони знову зайшли до неї, та цього разу пробули там недовго. Дейд з холу подзвонив своєму знайомому лікареві, на прізвище Олтун. Дейд підняв його з ліжка. Він розмовляв з ним по-вірменськи. Поки він дзвонив, до холу вбігли Ред і Єва й кинулись до нього. Доктор Олтун сказав, що виїде негайно, тільки одягнеться. Дейд підняв на руки дітей і міцно обійняв.

— Не треба галасувати, діти,— сказав він.— Поводьтеся тихіше, мама ще спить.

Він допоміг їм одягтися, нагодував їх кашею з молоком і вирядив у двір. Ред зліз на дерево і почав кидати Єві стиглі фіги. Дейд підійшов до Івена, який схилився над дружиною. Обоє мовчки вийшли з кімнати.

— Лікар сказав, що приїде негайно.

— Що ти йому сказав?

— Правду.

— Це добре. Аби тільки Свен встала на ноги. Наплювати, що всі знатимуть. Це дурниці. Аби тільки з нею все було гаразд. Ти молодець, що сказав йому правду. Так буде краще.

— Він нікому не скаже, але мені довелося сказати йому все. Він мусить знати правду. Ми розмовляли по-вірменськи.

— Добре, що він приїде. Адже не можемо ми стояти, роззявивши роти, мов двоє ідіотів!

Доктор Олтун виявився струнким чоловіком років тридцяти п'яти, блакитнооким і з на диво білявим, як на вірменина, волоссям. Він зайшов до Свен і пробув у неї хвилин п'ятнадцять.

— Краще одвезти її в клініку,— сказав він.— У Мадері є хороша клініка. Я викличу швидку допомогу.

— Вона житиме? — спитав Івен.

— Сподіваюсь.

Він повернувся і підійшов до телефону. Івен машинально пішов за ним.

— Що з нею сталося? Що з нею?

— Багато чого. Я зробив усе, що можна було зробити за цих умов.

Він подзвонив і знову зайшов до кімнати хворої. Братів він попросив залишитися у вітальні.

— Я не хочу, щоб діти налякались,— сказав Івен.— Чи не міг би ти їх взяти у машину і кудись одвезти? Не треба, щоб вони бачили швидку допомогу.

— Розумію,— сказав Дейд.— Зараз я їх одвезу.

— Одвези їх до Уолців. Попроси Мей, щоб вони побули у неї весь ранок. Вони люблять гратися з їхніми дівчатками. І одразу ж повертайся. Я сяду з нею в швидку допомогу. Ти поїдеш слідом у своїй машині. Я щось зовсім розгубився. Ти краще побудь тут, Дейде.

— Розумію. Зараз я їх одвезу. І одразу повернусь.

— Якщо ми вже поїдемо, то ти ж знаєш, де клініка?

— Так. Якщо ви поїдете без мене, я приїду туди слідом за вами.

Але Дейд встиг вчасно, швидка допомога ще не приїхала. Івен сидів на ганку, на поруччі. Дейд озирнувся і побачив, що автомобіль доктора Олтуна зник.

— Івене!

Він почекав трохи і, не діставши відповіді, зайшов у кімнату, де лежала Свен. Коли він вийшов на ганок, Івен скочив з поруччя і кинувся до нього. Він вдарив його кулаком по скроні, і Дейд упав. Але тут-таки скочив на ноги і міцно притиснув до себе брата, не даючи йому змоги бити руками.

— Я однаково тебе уб'ю! — кричав Івен.

— Де лікар? Куди він поїхав?

— Він сказав, що вона вмерла. Я не знаю, куди він поїхав.

Івен спробував вирватися, але Дейд тримав міцно.

— Адже він мусив почекати мене! Мені треба встигнути перехопити його вдома. Адже йому доведеться повідомляти про смертний випадок, адже йому щось доведеться повідомляти!

— Нехай скаже, як було. Хай скаже, що я убив мою дружину, матір моїх дітей. Хай скаже правду.

— Нікого ти не вбивав.

— Неправда. Я вбив її. І ти допоміг мені її вбити.

— Візьми себе в руки, Івене!

Він чекав нового вибуху, та вибуху не було. Він чекав, що Івен заплаче і тоді він зможе його відпустити. Та Івен не плакав, він ладен був убити себе, брата, кого завгодно. Коли він побачив, що по шосе до нього мчить швидка допомога, він відпустив Івена, ударом кулака в підборіддя звалив його на землю, потім підняв і поніс у свою кімнату. Там він поклав його на канапу і вийшов зустріти санітарів.

Поки вони затягали ноші, він зняв трубку і попрохав з'єднати його з доктором Олтуном.

— Я написав, що в неї був серцевий напад,— сказав Олтун по-вірменськи.— Мені дуже жаль. Гадаю, що тепер вам треба подбати про вашого брата.

Санітари поклали Свен на ноші і понесли. У дверях Дейд зупинив їх і сказав, щоб вони одвезли її в похоронне бюро у Мадері. Потім подзвонив туди і сказав, щоб вони не доторкалися до неї, поки він приїде.

Івен вискочив з його кабінету саме в той момент, коли Дейд повісив трубку. Дейд кинувся на нього, звалив з ніг, вчепився йому в зап'ясток і стискав доти, поки револьвер не випав з Івенової руки. Він потягнувся за ним і знову збив Івена з ніг, вдаривши його рукояткою в потилицю. Потім підвівся сам і роздер на собі сорочку. Куля пройшла зовсім близько від того місця, куди він уже був колись поранений. З револьвером в руках він кинувся до себе в кімнату, схопив в шухляді два інші револьвери і сховав їх так, щоб Івен не міг знайти. Потім він вийшов до брата, хлюпнув йому в обличчя холодної води з склянки, і за хвилину Івен розплющив очі.

— Поможи мені витягти кулю, Івене,— сказав він.

Івен повільно підвівся.

— Мені дуже жаль, Дейде. Дуже жаль.— Тільки тепер він нарешті заплакав.— Проклята моя доля! Проклята доля! Мені дуже жаль, Дейде!

Вони зайшли в кухню. Здоровою рукою Дейд налив у каструлю води і поставив її на вогонь, перед цим висипавши у воду якийсь порошок з пакетика. Він забрав з плеча рушник, яким затискав рану, і простягнув Івенові скальпель.

— Все буде гаразд,— сказав він.— Розріж отут і витягни кулю.

— Краще я спершу дам тобі аспірин,— сказав Івен.

— Не треба. Ріж швидше — чуєш? Свен одвезли в Мадеру, в похоронне бюро. Зашивай мені рану, і поїдемо туди. Тепер треба вирішити, що нам робити далі.

Машину вів Івен. Дейд сидів поруч і весь час курив, запалюючи одну сигарету від другої. Один раз Івен зупинився і сказав:

— Я зараз повернусь. Хочу пройтися виноградником.

Дейд мовчки дивився йому вслід. Івен ретельно оглядав лози, розсував їх, дивився на стиглі грона. Потім пішов далі, до чергового куща і тут побачив дім. Він обернувся до нього обличчям і довго дивився. До машини він повернувся, тримаючи в руках виноградне гроно.

— Добрий виноград у цього хазяїна,— сказав він.— І дім чудовий. Адже ми теж надумали підшукати тут собі ділянку. Свен сподобалася ця думка, і ми з Уорреном мали намір сьогодні побувати у деяких місцях.— Він одірвав від грона ягоду, проковтнув її, потім одірвав ще.— Ця ділянка могла б бути десь тут, Дейде.

Він заліз в автомобіль і простягнув виноград братові. Дейд одірвав верхню гілочку, на якій красувалося з десяток ягід, і почав їсти, тримаючи гілочку здоровою рукою і відриваючи від неї ягоди зубами.

— А вона ж благала не приневолювати її! В сотні способів вона давала мені зрозуміти, як їй страшно! А я їй не повірив. І не повірив би ніколи. Поясни ти мені, на бога, чому нам це не байдуже? Чому тварин не хвилюють такі речі, чому доводиться хвилюватися нам, людям? Чому ми божеволіємо, чому вбиваємо себе або одне одного? Та хто ж ми такі, Дейде! Я убив свою дружину, Дейде, я убив Свен, матір моїх дітей! Вона так благала мене, а я не схотів її слухати! Не схотів — і край. Хто, я? Івен Назаренус! Що ви, як можна! Щоб я, людина, погодився на таке? Людина — звір, але вона живе за законами моралі! Людина на таке погодитись не може! Адже у неї на все свої закони! Божеволієш — за законами моралі! Вбиваєш — теж за законами моралі! Щоб я, Івен Назаренус, міг дозволити таке? Та нізащо в світі! Так можуть робити тільки звірі, тому що вони не знають нічого кращого, але щоб я... Адже я живу за законами моралі, я здатний відрізнити погане від хорошого! Послухайте, а хіба це погано — жити, давати життя іншим, захищати життя? Що ви, як можна! Коли це моє, то тільки моє, і нічиє більше, бо у мене, бачте, є гордість, бо мені знадобилося мало не все моє життя, щоб визначити, що погано — це коли не зважають на мою гордість. Авжеж, це погано, і я цього стерпіти не можу! Не можу стерпіти цього в своїй дружині, матері моїх дітей. Та краще я вб'ю її! Краще себе вб'ю! Дітей уб'ю! Аби залишилась при мені моя гордість! Ніби не все одно, хто батько? Адже матір'ю однаково була б Свен! Вона була б тепер жива — розумієш? Що ж це з нами діється, Дейде?

— Це був нещасливий випадок, Івене. Я хочу, щоб ти викликав доктора Олтуна, коли ми повернемося з Мадери. Скажу, що сам випадково прострелив собі плече. Ти подбаєш про дітей. Скажеш їм, що Свен поїхала провідати сім'ю.

— Нема в неї сім'ї. Тільки тітка у Філадельфії, в якої вона жила до вісімнадцяти років. Все життя без дому, без батьків. Я навіть не знаю, як звуть цю тітку і де її шукати. Тільки в останні дні я зрозумів, що вона все життя мріяла про дім. Ось я й схотів купити виноградник, щоб вона мала хоча б дім і дітей, коли вже не батьків,—

адже діти теж батьки,— щоб у неї був чоловік, який любив би її таку, яка вона є. Що доброго в любові, якщо в людині люблять тільки своє «я»? Вона так мене прохала, Дейде, а я не хотів її слухати! Прости мене, Дейде! Звичайно, я скажу їм, що вона поїхала до тітки у Філадельфію. Зараз ми приїдемо, а потім я одвезу тебе якомога швидше додому, і ти будеш лежати в ліжку.

Він натиснув на акселератор, і «лінкольн» рвонув уперед.

— Ще дванадцять годин тому Свен плакала, потім сміялася. Сміялася, бо хотіла бути моєю. Ще раз. Один останній раз. Вже тільки з цього я мусив зрозуміти. Мусив догадатися, що вона цього не переживе. Будь-яка інша — так, але тільки не Свен! Не було причини їй умирати. Це я її вбив — і край. Її вбила моя гордість. Це вона вбила матір моїх дітей. Ну, що ж, тепер вона може бути задоволена, моя гордість!

— Це могло статися інакше,— сказав Дейд.

— Неправда! Не сталося б, якби я любив її! Вона була ненормальна, це так. Але хто ж з нас нормальний? Вибач мене, Дейде, я міг тебе вбити. Поглянь на моїх дітей, Дейде! Адже це вона народила їх мені. Тепер вони вже не побачать своїх братиків і сестричок. Я вбив їхню матір, убив наших майбутніх дітей. Убив, тому що не міг їй дозволити мати свого власного сина.

— Вона сама не хотіла чужої дитини,— сказав Дейд.

— Вірно, не хотіла. Через мою гордість не хотіла. Все сподівалася повернути мою дешеву, дріб'язкову любов. Вона могла б жити ще довгі роки, якби не погодилася жити на моїх дешевих, зате таких гордих умовах. Вона могла б мати свого власного сина, і він спокійно б ріс серед інших наших дітей, її і моїх дітей. Хіба не так, Дейде?

— Не так! Збагни раз і назавжди, що не так! Затям собі, що Свен загубив нещасливий випадок. Її нещасливий випадок, твій нещасливий випадок, той нещасливий випадок, що врешті примушує божеволіти, калічить і вбиває кожного з нас. Зрозумій це одразу і звідси й починай! Твій нещасливий випадок вже скалічив і звів з розуму тебе самого! Постарайся тепер, щоб нічого не сталося з Редом і Євою.

— Що ж мені тепер робити?

— Що робити? Поховати її, ось що тобі робити!

— Будь ти проклятий, Дейде!

— Ти мене спитав, і я відповів. Подумай тепер, як бути з Редом і Євою, що робити з ними сьогодні? Подумай, як тобі бути з твоїм обличчям, глянь, на кого ти схожий! На твоєму обличчі написано, що тебе били по ньому кулаками, рукояткою револьвера, на ньому тепер усе написано — втрата, злість, нещастя і божевілля! Подумай, що тебе чекає. Подумай, як житимеш далі. Якщо хочеш любити тільки раз, люби, як тобі хочеться, люби одну свою Свен.

— Вона вмерла, Дейде.

— Люби одну свою Свен! Адже Ред і Єва — це теж Свен! Ось і люби їх! Люби самовіддано. Ти вже оплакав Свен. У мене це ще попереду. Не забувай про це. Ти уже звинуватив себе в тому, що вбив її. У мене це ще попереду. Хто допоможе мені, коли не ти, Івене? Поховай її. Я тебе не покину.

Решту дороги проїхали мовчки. Кровотеча в плечі не припинялася. Дейд був надзвичайно балакучий, і слова його скидалися на марення. Він мало розмовляв тоді, коли блукав сам-один вулицями Патерсона, ще менше відтоді, як втратив сім'ю. Усі вони були живі і здорові, та зробилися вже чужими, чужою сім'єю, а тим часом, за нормальною логікою речей, саме вони й були тим єдиним, що він міг любити самовіддано.

Похоронне бюро належало Гледінгу і Старчу. Чоловік, що вів з ними переговори, представляв молодшу парость Гледінгів. Він так базікав, що вони не могли й слова вимовити,— йому обов'язково треба було розповісти про види обслуговування, виконання яких гарантувала фірма: одяг, служба, грим і ще бозна-що.

— Оця труна! — перепинив його Дейд, вибравши момент.

— Це одна з наших найменш ходових моделей,— сказав Гледінг.— Одна з найпростіших.

— Оця труна,— втомлено повторив Дейд.— Одяг — той, що на ній. Ніякого гриму. І взагалі не торкайтеся її. Похорон в четвер, о другій годині дня.— Він дістав з кишені гроші і простягнув їх Гледінгові.

— Знайдіть місце під деревом.

— Яка буде служба?

— Ніякої. Приїдемо в четвер, о другій годині, і просто звідси поїдемо на кладовище.

— Хочете побачити небіжчицю?

— Так,— сказав Івен.— Але я хочу побути з нею сам.

Його провели в маленьке помешкання, освітлене блакитним неоновим сяйвом. Навколо водопровідні крани, раковини, шланги, бутелі і якісь інструменти. Свен лежала на білому візку. Він взяв в руки її голову, спробував зазирнути в очі. Волосся в неї було таке саме, що і в Реда, він акуратно його пригладив. Потім запалив сигарету і викурив її, мовчки стоячи над Свен. Він вийшов з приміщення і розшукав Гледінга.

— Заберіть її звідти. Покладіть її в окрему кімнату.

Він сам доглянув, щоб її перенесли в іншу кімнату, і, переконавшись, що там нема ні раковин, ні шлангів, сказав:

— Не несіть її більше в ту кімнату.

Дейда він знайшов в автомобілі, брат сидів скоцюрблений од болю.

— Мерщій одвези мене додому, Івене.

— Хочеш, я подзвоню Олтуну, щоб він виїхав назустріч?

— Він був тут півгодини тому, привозив свідоцтво про смерть. Він ще не дістався додому. Подзвонимо йому з Кловіса.

— Може, звернемося до когось тут?

— Не треба.

Він сів за кермо, і «лінкольн» помчав уперед.

— Мені дуже жаль, що так вийшло, Дейде!

— Навіщо тобі знадобився цей автомобіль?

— Що?

— Адже ти на автомобіль хотів заробити грошей, коли поїхав і покинув її саму на два місяці?

— Так. Вона вже давно почувала себе не дуже добре, і я подумав, що буде краще, якщо ми поживемо окремо. Вона теж так думала.

— Авжеж, безперечно, вона так думала! І ти молодець, нічого не скажеш! Скільки разів я тобі повторював, що все, що я маю,— твоє! Ти міг попрохати у мене. Я б прислав тобі грошей. Усі думають, що тільки вони господарі свого життя. Нічого подібного! За них живуть інші. Чоловік не повинен залишати жінку — будь-яку жінку, будь-яку матір — і сподіватися, що з нею нічого не станеться, коли його немає поруч. Так не буває. Чоловік завжди мусить бути поруч. Коли вони разом, те, що з ними трапляється, може бути нецікавим, навіть огидним для них обох, але це трапляється з ними обома. З сім'єю не жартують. Сім'я — це все, що ми маємо. Злегковажив

сім'єю — і ти пропаща людина! Тобі не треба було їхати. Ти злегковажив своєю сім'єю, і в тебе її не стало.

— Виходить, чоловік не може вірити дружині? Дружина не може вірити чоловікові?

— Не може. Це все ваші нові ідеї. Гра крапленими картами. Ми навіть самі собі довіряти не можемо! Навіть богові не можемо! Ми повинні любити свою сім'ю і робити усе так, щоб все, що трапляється з нашою сім'єю, відбувалося за наміченим нами планом. Ти що ж, не міг мені сказати, що тобі потрібен автомобіль?

— Мені не хотілося тебе просити.

— А хіба я не попрохав би в тебе, якби мені щось було потрібно? Не можна бути членом сім'ї і поводитися, як чужий. Якщо поводишся, як чужий, то втрачаєш сім'ю, робишся справді чужий. Не можна було залишати Свен саму, щоб їй закортіло довідатись, які вони бувають, чужі? Не можна самому ставати чужим. Інакше в житті не залишається місця для будь-якої гордості, і воно втрачає сенс. Отже, тобі знадобився автомобіль?

Він змовк, запалив сигарету і глибоко затягнувся.

— У мене марення,— сказав він.— Я дуже любив Свен. Вона була членом нашої сім'ї, сяюча жінка з рудим волоссям, вся якась неземна, мовби зіткана зі сміху і веселощів. Діти, яких вона тобі народила, були нашими дітьми, вони були, звичайно, і її дітьми, але також і нашими, і мені боляче думати, що тепер вона покинула нас. Адже ти міг взяти її з собою! Міг попрохати мене, щоб я приїхав в Пало-Альто або привіз їх до себе в Кловіс!

— Це марення, Івене,— сказав він, помовчавши.— Ти нічого не міг вдіяти. Ти все зробив правильно. Просто мене лихоманить, і потім, мені не подобається, що лікар поїхав, не дочекавшись мене. Не можу збагнути, чому він поїхав.

— Я влаштував йому сцену, Дейде. Йому довелося здорово зі мною поморочитись.

— Що ти наробив?

— Він вийшов і сказав, що Свен вмерла. Я закричав, що він бреше, і загнав його до неї у кімнату. Я кричав, щоб він дав їй чогось випити і щоб вона підвелася, інакше я його вб'ю. Я протримав його там півгодини. Чому саме вона мусила вмерти? Інші жінки, інші матері переживають куди більше і не вмирають. Чому неодмінно Свен? Я не хотів випускати його з кімнати.

— Що ж він зробив?

— Він заговорив зі мною нашою мовою.

— Він один з наших. Не треба було погрожувати йому револьвером. Це не іграшка. Ти не вмієш поводитися. Якби Ред стояв поблизу, ти б убив і його.

— Я хотів убити. Ти сам це знаєш.

— Знаю, Івене. Я й сам хотів колись убити.

— Я хотів покінчити з усіма одразу, перестріляти всіх. Спершу дітей, потім себе.

— Знаю. Учора ти спитав, що тобі робити, і я відповів, що ти можеш робити що хочеш — усе буде правильно. Все, що ти робив, ти робив правильно. Ти гадаєш, якби ти любив її більше, усе було б інакше? Народився б у вас син, чужий тобі, потім народилися б інші — ваші діти. Тільки це не так просто, ми вже самі переконалися в цьому. Хоча у інших це простіше. Тобі ще пощастило. Якби лікар не був одним з наших, якби він був одним з тих, кого я вже намірявся покликати, ти лежав би тепер мертвий, а твої діти залишилися б сиротами. Їдь до чоловіка, який загубив Свен, і побалакай з ним. Побалакай з ним про його дитинство, хай буде він проклятий. Він такий, як усі,— не гірший, не кращий! Усвідом собі це одразу. Я знаю одну жінку, її звуть Мері Коурі. Вона теж вірменка, вона веде у мене тут господарство. Вона подбає про твоїх дітей, поки я стану на ноги. Коли ти з ним побалакаєш, їдь у Патерсон. Походи старими вулицями. Поживи там якийсь місяць. Потім приїжджай до мене, і поговоримо. Ти чуєш?

— Так.

— Я шукатиму тут. Ти пошукаєш у Патерсоні. Якщо знайдеш там місце, придатне для житла, я привезу дітей до тебе. Сам я можу залишатися тут, та тільки навряд чи залишусь. В цьому будинку, на цьому винограднику, народились мої діти. Сподіваюсь, ще років три, й вони приїдуть. Для кожного з них я посадив тут кущі й дерева. Твоя Свен вмерла. Мою ми теж втратили. Їдь і побалакай з цим чоловіком!

— Гаразд,— сказав Івен.

Коли вони приїхали, він подзвонив доктору Олтуну.

— З братом нещасний випадок,— сказав він йому по-вірменськи.— Він серйозно поранений в плече. Кулю я витягнув сам, але вам треба його оглянути.

— Розумію,— сказав Олтун.— Зараз виїжджаю.

Доктор Олтун вправно обробляв рану, а Івен сидів і курив на поруччі.

— Ви дуже хворі, Дейде. Але тому що ви старший, я вирішив віддати цю записку вам. Вирішуйте самі, що вам з нею робити, казати чи не казати вашому братові.

Дейд узяв записку.

«Любий мій Івене, прошу тебе зрозуміти і простити. Пам'ятаєш, я сказала, що заради Реда і Єви ладна піти на все? Що ж, це теж немало, і я роблю це тому, що дуже їх люблю, мій милий. Це легко, а я все одно вирішила, що коли-небудь неодмінно це зроблю. Що ж, принаймні я дала тобі Реда і Єву. Це теж не абищо, правда, любий? Більше я нічого тобі не скажу, щоб ти потім нічого не міг розповісти дітям. Не тужи за мною. Будь для них добрим батьком. Хай завжди думають про мене добре. Я тебе дуже люблю, мій милий. Ніколи не забувай своєї Свен».

— Спасибі, докторе. Ви зрозуміли, про що йдеться в цій записці?

— Я зрозумів тільки одне. Вчора перед операцією вона прийняла смертельну дозу снотворного.

— Нащо вона це зробила?

— Я нічого про неї не знаю, але я б сказав, що фізичний стан у неї тоді був цілком нормальний.

— Фізичний стан?

— Так.

— Що ви маєте на увазі?

— Багато які психічно неврівноважені особи за певних обставин — як от шлюб і сім'я — можуть приховувати правду про себе протягом багатьох років. Такі люди зовні бувають дуже привабливими, поміркованими, розумними, навіть геніальними.

— Ви вважаєте, вона була божевільна?

— Це визначення абсолютно безглузде. Я довго вивчав цю записку в своєму кабінеті. Ви помітили, що вона була зібгана? Це зробив не я. Вже зібганою я знайшов її під ліжком небіжчиці. За час їхнього подружнього життя вона, очевидно, написала не одну таку записку, та в останню хвилину знищувала їх. Мабуть, вашому братові нелегко жилося, бо з такими людьми важко. Рано чи пізно такі особи — а іноді й подружжя — стають, як би це вам пояснити, психічно неврівноваженими і закінчують або ось такою трагедією, або шлюб їхній розпадається. Найвірогідніше, що вона вирішила пожаліти його і дітей, бо якби вона не заподіяла собі смерть, то все одно б збожеволіла, адже ваш брат нізащо б не позбавив своїх дітей матері, і вона це знала. Їй довелося б від нього піти

і забрати дітей, а бути їм матір'ю без його допомоги вона не могла. От вона й вирішила, що краще вже зробити це одразу. А втім, їй все одно довелося б накласти на себе руки. Такі люди здатні на все. Вона вмерла не від операції. Я написав, що вона вмерла від серцевого нападу, фактично воно так і було.

— Бідолашна Свен!

— Ви йому про це скажете?

— Ні.

— Записка вам потрібна?

— Ні.

— Ви впізнали почерк?

— Так.

— Записку я збережу. Її ніхто ніколи не побачить.

— Гаразд.

— Зараз я вам дам снотворне, щоб ви як слід виспалися. Я змушений просити вас залишатися в ліжку, поки я сам не дозволю вам встати. Ввечері я провідаю вас знову і протягом тижня заходитиму разів зо два на день. Ви кажете, що чистили револьвер? Чи не так?

— Авжеж. Але в четвер мені доведеться встати. Хоча б на кілька годин. Мені доведеться їхати з братом на похорон.

— Там побачимо. Тільки після похорону вам треба негайно повернутися і лягти в ліжко.

— Гаразд.

— Ви розмовляєте уві сні?

— Ні. А що?

— Ви хіба забули про записку?

— Ви маєте рацію. Скажіть, хай зайде брат.

Олтун вийшов на ганок.

— Ваш брат хоче з вами поговорити, перш як я дам йому снотворне.

Івен підвівся і разом з лікарем зайшов у Дейдову кімнату.

— Мені зараз треба заснути, Івене. Над телефоном пришпилена записка, там адреса і номер телефону Мері Коурі. Вона погано розуміє по-англійськи. Скажи, що я прошу її приїхати і побути тут кілька днів. Коли поїдеш за нею, одвези дітей до Уолців. Скажи їм, що Свен вмерла від серцевого нападу. Скажи, що я чистив револьвер і прострелив собі плече і що тепер мушу лежати в ліжку. Подбай про все, поки я не стану на ноги. Обіцяй мені!

— Ну звичайно, Дейде.— Івен обернувся до лікаря, даючи зрозуміти, що зробить усе, як хоче Дейд.

— Я заїду до вас увечері, годині о дев'ятій,— сказав Олтун.— Ви на той час уже прокинетеся. Ми вас нагодуємо, а потім ви знову заснете.— Він обернувся до Івена. — Де це ви так поранилися? Подивіться на себе в дзеркало! — Він дістав з сумки слоїк з ліками і простягнув його Івенові.— Помажте оцим.

Вони вийшли з кімнати, і лікар причинив за собою двері.

— Він хворий значно серйозніше, аніж сам гадає,— сказав він.— Прошу вас, не турбуйте його. Та вам і самому не завадить як слід виспатися. Дати вам таблетку?

— Не треба. Я ніколи їх не вживаю. Та ви не турбуйтеся. Сьогодні я спатиму як мертвий. Ось тільки покладу дітей.

— Гаразд,— сказав Олтун.

Він попрощався й сів у автомобіль. Проїхавши з милю, він зупинився і ще раз уважно прочитав записку. Потім витягнув з кишені пляшечку і подивився на неї на світло. В пляшечці ще лишилося дві таблетки. Таких таблеток в пляшечці могло бути штук двадцять, а може, й більше. Трьох таких таблеток вистачило б, щоб зупинити серце багатьох людей, п'яти — більшості, семи чи восьми — кожного. Він сунув пляшечку і записку в кишеню і поїхав далі.

Доктор Олтун з'явився у Кловісі в четвер. Півгодини він обробляв рану, а потім сказав:

— Я не можу дозволити вам вставати.

— Я мушу встати, докторе. Дайте мені щось, аби я міг витримати годин три-чотири.

— Послухайте мене,— сказав Олтун по-вірменськи.— Ви дуже хворі!

— Я знаю.

— Вам не можна вставати навіть на годину.

— Я розумію. Та зрозумійте й ви. Адже це моя сім'я! Ми лишилися удвох. Брат і я. Ми втратили члена нашої сім'ї. Нас буде біля домовини тільки двоє — він і я. Діти поїхати не можуть. Вони нічого не повинні знати. Як я відпущу його самого? Хто піде з ним за домовиною? Я все розумію, докторе, та зрозумійте ж і ви — я мушу поїхати з братом на похорон його дружини, матері його дітей! Ви ж самі знаєте, що мушу.

— Якщо ви помрете, почнеться слідство. Це неминуче — смерть від поранення кулею не може лишитися непоміченою. Я тривожуся не про себе. Я думаю про дітей. За інших обставин вас треба було б покласти в клініку. Робіть, як ви вважаєте за потрібне, та я повинен сказати вам правду. Я вже зробив вам три переливання крові.

— Я мушу поїхати з братом.

— Гаразд,— сказав Олтун.— Зараз ми зробимо вам ще одне переливання, потім можете одягатися і їхати. Ви будете на кладовищі о другій годині. Через дві години ви мусите бути тут. Я вас чекатиму. Можливо, мені доведеться просидіти тут всю ніч.

— Спасибі, докторе!

О пів на другу Дейд одягнувся. Діти були на задньому дворику з Мері Коурі. Вона місила на столику тісто для пампушок, показуючи їм, як це робиться, і розповідала про чотирьох своїх синів та двох дочок. Івен вивів «лінкольн» з гаража.

— Як Ред? — спитав Дейд.

— Чудово.

— Як Єва?

— Нормально.

— Як ти сам?

— Добре.

— Ти не забуваєш вчити хлопчика нашої мови? Чи він уже багато знає?

— Багато.

— Які фрази він знає?

— «Це правильно. Я тебе люблю. Мене звуть Ред Назаренус. Ім'я моєї мами — Свен Назаренус. Ім'я мого тата — Івен Назаренус. Мою сестру звуть Єва Назаренус». І ще він знає «Таткового брата звуть Дейд Назаренус».

— Коли ти встиг його навчити?

— В суботу ти навчив його говорити «Це правильно». В неділю я навчив його говорити «Я тебе люблю». В понеділок я навчив його говорити «Ім'я моєї мами — Свен Назаренус». У вівторок і вчора він вивчив решту. Зараз вони багато чого навчилися від Мері Коурі — і він, і Єва.

— Діти Уолців знають про Свен?

— Ні. Мей розридалася, коли взнала. Їй стало зовсім погано.

— Що ти їй сказав?

— Учора вдень я одвіз до них дітей на кілька годин. Редові схотілося погратися з Флорою. Мей знову розридалася, їй знову зробилося погано. Ми сиділи й пили у них у вітальні. Я хотів сказати їй всю правду, Дейде. Я нічого їй не сказав, але я хотів.

— Ти й так сказав їй правду. Свен вмерла від серцевого нападу.

— Вони розуміють, що за цим ховається щось більше, Дейде.

— Щось більше ховається за всім. За всім ховається стільки страшного, що ми навіть не підозрюємо про це!

— Про що ти говориш, Дейде?

Він хотів сказати Івенові правду, та пригадав, що не може цього зробити, не може заради Свен, заради дітей, заради самого Івена.

— Як ти гадаєш, навіщо я відніс тоді тебе в свою кімнату? Я хотів, щоб ти вирішив, що тобі робити з револьверами, поки не повернулися діти.

— Мені дуже боляче, що все так сталося, Дейде!

— Завтра ж їдь до цього чоловіка і побалакай з ним. Потім їдь у Патерсон.

— Гаразд, завтра я побалакаю з ним. Але в Патерсон я поїхати не можу. Я не можу кинути їх самих.

— Ти знову можеш чогось накоїти, Івене, а я хворий. Хай це трапиться з тобою в Патерсоні. Побудь там, поки сам не збагнеш, що все кінчено. Зроби це, ради Реда і Єви!

— Я не можу покинути дітей, Дейде!

— Зроби це для мене, Івене! Адже я зовсім хворий!

— Гаразд, Дейде. Я поїду.

— Пробудеш у Патерсоні, доки не відчуєш, що тобі полегшало. Знайди наш дім, що його старий Петрус збудував для нас з тобою. Якщо його зламали, знайди те місце, де він стояв. Знайди фабрику, на якій батько гнув спину стільки років, щоб прогодувати нас і відкрити свою власну крамничку. Знайди наші вулиці. Хай тебе скрутить там. Походи берегом брудного, каламутного Пассаїка. І не їдь звідти, поки все не минеться. Коли ти повернешся, твої діти будуть здорові, діти Свен будуть здорові. Вся наша сім'я буде здорова.

— Гаразд, Дейде.

— Коли ти повернешся, ми з тобою сядемо і все обговоримо. Коли схочеш, ми будемо разом обрізати виноградник. Цієї зими я нікого не найматиму. Ти і я — ми самі

з усім впораємося. Уяви собі, Івене, як то чудесно встати, ледь розвидніє, коли кругом ще холодно! Підходиш до лоз і вливаєш в них нові сили! За весну і літо лози буйно розростаються, їх треба зрізати, коли хочеш, щоб виноград був добрий. Інакше мине літо, і від виноградника залишаться самі гілки. Ми з тобою разом обріжемо кожний кущ. А потім ти вирішиш, що тобі робити далі: повернутися до університету, поїхати в Патерсон чи жити на власному винограднику.

— Гаразд, Дейде.

— Коли будеш у Патерсоні, коли будеш обрізати лози і повертати виноградник до нового життя, згадай про свій власний виноградник, згадай про Свен, згадай про дітей, згадай про свою сім'ю.

— Вона мене так просила, Дейде!

— Я знаю. Хочеш взяти з собою револьвер — бери. Гадаю, тобі слід його взяти, коли це тебе так мучить. Коли ж ні, забудь про все і візьми книгу.

— Книгу? Яку книгу?

— Яку ти мені дав. Ту саму.— Він дістав книгу з кишені піджака і простягнув її Івенові.— Хіба ти вже забув? — спитав він по-вірменськи.

З тієї ж кишені він дістав найменший з трьох револьверів.

— Ось візьми,— сказав він.— Коли це тебе мучить, коли ти вважаєш, що вбив матір трьох дітей і що тепер мусиш убити себе, візьми револьвер в Патерсон. Свен була гарною матір'ю, вона народила тобі гарних дітей. У мене розривається серце, коли я думаю, що її нема в живих і що ми їдемо на її нещасний похорон. Та я хочу, щоб вона назавжди залишилася гарною, щоб твої діти залишились гарними. Ось вони — револьвер і книга! Бери, що хочеш!

— Я візьму і те, і друге.

— Гаразд,— сказав Дейд.

Івен Назаренус узяв книгу і поклав її в кишеню. Потім узяв револьвер і поклав його в другу.

В похоронному бюро вони одразу пішли до Свен. Не було ні квітів, ні музики, тільки відкрита труна в окремій кімнаті.

— Принаймні вона була гарна,— сказав Дейд.— Цього в неї не забереш.

— Вона вмерла.

— Так. Найкраще, що може зробити чоловік — це знайти матір для своїх дітей. Ти для своїх знайшов найвродливішу.

Він обернувся до молодшого Гледінга й кивнув. Труну закрили віком і поставили на катафалк. Івен і Дейд сіли в машину і поїхали на кладовище.

Труну опустили в могилу, засипали землею. Усі розійшлися, і вони залишились удвох біля свіжого горбка.

Дейд стояв поруч з Івеном і навалився на нього так раптово, що Івен не встояв і теж упав. Він одразу скочив на ноги, обхопив брата за плечі й потягнув його до машини.

— На бога, Дейде!

Він заволік його в машину, посадовив на заднє сидіння і погнав «лінкольн» додому.

Олтуна він побачив, коли звертав на всипану жорствою доріжку, що вела до Дейдового будинку. Лікар сидів і чекав їх на східцях ганку. Він побачив автомобіль, схопився і кинувся до них.

Удвох вони втягли Дейда в дім і поклали на ліжко. Олтун одразу витягнув шприц і встромив голку Дейдові біля серця. Потім притиснувся щокою до Дейдового рота і завмер.

— Не завдавайте собі клопоту,— сказав Івен по-вірменськи.— Він мертвий. Він вмер ще на кладовищі.

Олтун обернувся і глянув на Івена.

— Це я застрелив його,— сказав Івен.

— Я знаю. Зачекайте хвилину, дайте мені подумати. Вам треба прийти на слідство,— сказав він нарешті.— Іншого виходу немає. Ну що ж, ви в нього вистрелили. Це був нещасливий випадок, ви самі знаєте. Не могли ж ви вистрелити в нього навмисне? Ви сиділи, розмовляли і чистили револьвер. Пролунав постріл. Це був нещасливий випадок.

— Я його застрелив,— сказав Івен.— Ніякий це не нещасливий випадок. Я й дружину вбив. Мій брат допоміг мені її вбити. Я наче збожеволів. Я вистрелив у нього. Тепер він умер. Я не поїду на слідство.

— Ви мусите поїхати. Заради своїх дітей мусите.

— Мої діти мертві. Я нічого не можу зробити для мертвих.

— Ваші діти граються у дворі з Мері Коурі. Прошу вас, подумайте про дітей! Коли ви не прийдете, всім буде ясно, що ви винні, і це потім важко буде спростувати. Я теж вірменин. Я допоможу вам.

— Не треба мені допомагати.— Івен узяв брата за руки і довго стискав їх у своїх.— Мені дуже жаль, що так вийшло, Дейде,— сказав він.

Він висунув верхню шухляду столу, взяв гроші й простягнув усю пачку лікареві.

— Це вам, докторе Олтун. Вам і Мері Коурі. Для моїх дітей.

Він збіг з ганку, сів у «лінкольн» і поїхав. Лікар стояв на ганку і мовчки дивився услід.

Олтун знову зайшов у кімнату і довго сидів непорушно, намагаючись думати про щось. Нарешті підвівся й пішов на задній дворик.

— Я не хочу, щоб вони зрозуміли,— сказав він Мері по-вірменськи.— Їхня мати вмерла, сьогодні її поховали. Якщо вони питатимуть, скажіть, що вона поїхала погостювати до родичів. Їхній дядько вмер. Скажіть їм, що він спить. Їхній батько збожеволів з горя. Він поїхав. Він нічим не може допомогти. І йому нічим не допоможеш. Хай діти не знають, що їхня мати вмерла, що їхній дядько мертвий, що їхній батько збожеволів. Я пробуду цю ніч тут, в домі, може, він іще повернеться. Якщо він не приїде до ранку, ви візьмете дітей до себе і подбаєте про них. Я вам поможу. Якщо їхній батько повернеться, я поможу йому. Хай вони нічого не знають — ні про смерть, ні про божевілля. Ви самі мати. Ви зробите це.

— Так.

Олтун повільно пішов вздовж виноградних лоз, туди, де діти гралися біля виноградника.

— Здрастуйте,— сказав Ред.

— Хто це?

— Це містер Олтун, Єво.

Він зірвав гроно і почав їсти виноград. Вони були такі гарні, такі живі і стрункі, що навіть у нього, людини, яка бачила смерть мало не щодня, стислося серце.

— Ви прийшли з нами поговорити? — спитала Єва.

— Я прийшов на вас подивитись.

— Ну, і що ж, ви нас бачите?

— Авжеж.

— Кого ж ви бачите?

— Братика й сестричку.

— А ось і ні! Ви бачите принца і принцесу.

«Принц Любов, принцеса Врода»,— подумав він.

— Хто ж з вас принц і хто принцеса?

— Він — принц, а я принцеса. Хіба ви не бачите? Правда ж, я принцеса, Реде?

— Правда, Єво.— Хлопчик глянув на Олтуна такими серйозними, зовсім не дитячими очима, що в нього знову стислося серце.— Авжеж, правда. Принцеса Єва, принц Ред! Ви нам вірите, містере Олтуне?

— Так.

— Неправда, Реде! Ти не принц! Ти король виноградника! А я твоя королева! — вона обернулася до лікаря.— Адже це правда?

— Правда, докторе? — спитав Ред.

— А ти як гадаєш?

— Я гадаю, правда.

— Тоді, виходить, правда,— сказала Єва.— Адже це правда? — обернулася вона до Олтуна.

— Правда,— сказав він і одвернувся, щоб вони не побачили його обличчя.

— Не йдіть ще, містере Олтуне!

— Авжеж, не йдіть,— підхопила дівчинка.— Давайте з вами ще побалакаємо.

— Та я б охоче. Тільки от справ у мене багато. Якось іншим разом.

Він одвернувся й пішов до будинку.

Хлопчик зірвав з куща зелений листок і простягнув сестричці. Потім він навчив її, як просівати землю крізь пальці, і, взявши за тулуб рогатого жука, якого він впіймав перед цим і тримав в порожній сигаретній коробочці в товаристві крихітної виноградної гілочки з маленькими ягідками, подержав його в руках і подивився, як жук ворушить лапками. Надивившись на жука, він поклав його назад в коробку.

— Живий! — сказав він Єві.— Це мій жук.— Він відкрив коробку і зазирнув у неї.— Тільки він не хоче їсти виноград.

— Чому?

— Може, йому не подобається цей сорт.

— А що ж йому подобається? Мускат чи малага?

— Ні,— засміявся хлопчик.— Мабуть, він просто не любить винограду. Він любить пил.

— Тоді дай йому пилу! Бідний жучок! Як його звуть, Реде?

— Рогатий жук.

— Бідний Рогатий жук! Дай йому пилу!

Ред насипав в коробку пилу і простягнув її сестричці.

— Хочеш цього жука?

— Авжеж, Реде. Я страшенно хочу такого жука!

— Ну гаразд, бери його собі.

— Назавжди?

— Та вже ж, бери назавжди. Я не знаю, скільки вони живуть, та хай він буде твоїм, поки не вмре.

Єва відкрила коробку і глянула на свій скарб.

— Бідний жук... Як, ти сказав, його звуть?

— Рогатий жук.

— Бідний маленький Рогатий жук,— повторила вона. — А що я з ним робитиму, Реде? Роздушити його?

— Не треба його мучити! Хай живе. Поглянь, які в нього красиві ріжки! Ти ж не хочеш, щоб він умер?

— Що ж я з ним робитиму? Може, викупати? — вона замислилась.— Я знаю, що з ним робити. Подарую мамі.

— Що?

— Я подарую його мамі. На її день народження.

— Хіба ти знаєш, коли у мами народження?

— Авжеж. Післязавтра.

— От і неправда!

— Ну, то позавчора.

— Ні.

— А коли?

— В день, коли вона народилась. Невже ти не знаєш, що таке день народження?

— Що це?

— День, коли людина народжується.

— Виходить в день народження ми кожного разу народжуємося?

— Та ні, Єво!

— Виходить, вмираємо?

— Та ні! Ти зрозумій, Єво! *Народження! День!* День, коли ми народжуємося! В день народження не вмирають.

— А коли ж умирають? В день смерті, так?

— Ти вже скажеш! День смерті! — Ред засміявся.

Вздовж виноградних лоз до них прямувала жінка, яка дуже їм подобалась, бо вона і її мова здавалася їм надзвичайно цікавою новою пригодою. Вона йшла до них, наспівуючи протяжну вірменську пісню. Жінка ласкаво глянула на них.

— Слухай, принце Реде! Слухай, принцесо Єво! Зараз я вас добре вимию. Затим ми поїмо. І потім я розповім вам цікаву казку.

— Яку казку? — стрепенулася Єва.

— Справжню казку, принцесо Єво!

— Про те, що сталося з тобою, Мері?

— Ні. Про те, що сталося... як ви гадаєте з ким?

— З ким? — спитав Ред.

— З тобою, принце Реде! З тобою, принцесо Єво!

— Але ж ми самі знаємо, що з нами сталося! Адже знаємо, Реде? Ми знаємо про себе все. Я стояла отут. Ред стояв тут. Усі нас бачили. І ми всіх бачили. Що ж з нами могло статися, Мері?

— Ні, діти. Це буде зовсім інша казка. Казка про любов. Ну, а тепер вставайте.

Вони встали і пішли з нею до будинку через виноградник.

— Казка буде сумна? — спитав Ред.

— Так,— кивнула Мері.

— Чому?

— Тому, що вона справжня. Справжні казки завжди сумні, Реде.

— Що таке казка, Мері? — спитала Єва.

— Казка — це значить правда, принцесо Єво.

Вона обняла їх і ласкаво притисла до себе, і тоді вони зрозуміли, що казка буде про любов.

Він з ним побалакає. Будьте певні! Він з ним побалакає без гніву й ненависті. Спокійно візьме за горлянку і майже задушить, а потім пустить — біс з тобою, живи! А після того поїде в Патерсон, гнатиме машину день і ніч. Піде в дім, що його старий Петрус збудував для своїх синів. Пройде вулицями, де минуло його дитинство. Блукатиме берегом Пассаїка, як вони блукали тридцять років тому з Дейдом.

Надвечір, коли сонце вже сідало, він під'їжджав до вершини перевалу Пачеко, що між Лос-Баносом і Гелроєм. «Лінкольн» летів звивистим шосе. Перед Івеном відкрилася глибока долина Холістер — чудесне, але тепер позбавлене будь-якого сенсу видовище.

Він залишив «лінкольн» за квартал од будинку Мільтона і пішов далі пішки. Піднявся нагору, постояв перед дверима. Потім тихо постукав, твердячи, що треба опанувати себе, що не можна дозволити, щоб гнів і ненависть знову охопили його. Двері відчинила дівчина років дев'ятнадцяти, не більше, звичайно, студентка з його факультету.

— Мені потрібен Мільтон Швейтцер.

— Боже мій! Зачекайте хвилину! — Вона зникла за дверима і скоро повернулася з номером міської газети, яку заздалегідь згорнула так, щоб він одразу побачив замітку. Він схопив газету і швидко перебіг очима статтю.

— Яке нещастя! Ви його добре знали?

— Так,— сказав він, повертаючи газету.

— Ми тільки сьогодні вранці переїхали. Труп виявили вчора. Він пролежав довго, днів два. Мабуть, він був дуже хворий, або збожеволів, або щось подібне. В газетах писали, що він був блискучий драматург і що він мав усе, в ім'я чого варто було жити. Записки він не залишив. Сподіваюсь, він не родич ваш?

Івен вийшов на вулицю, підійшов до автомобіля і поїхав до свого — так і не оплаченого — будинку. Він побачив його ще здалеку — видовище було не з веселих. Поштова скринька повна з верхом, під дверима лежали чотири газети, скручені в рурку. Він одчинив двері. В холі валялося забуте Євине слоненя, яке вона тепер зовсім занедбала, під стінкою стояв двоколісний велосипед Реда. Скільки він з нього падав, підводився червоний од злості і в синцях і все одно вперто ліз на сідло. Тепер Ред виріс, і велосипед перейшов до Єви. Він пройшов кімнатами свого дому, потім вийшов і замкнув двері. Попрямував був до машини, та нараз передумав, відімкнув поштову скриньку і дістав пошту. Це були здебільшого рахунки, та серед них він знайшов і конверт. Шість сторінок лінованого паперу, видертих з блокнота. Ні звернення, ні підпису.

«Людина мала приятеля. Якось його дружина подзвонила серед ночі й сказала, що випила смертельну дозу снотворного. Він спитав, скільки вона прийняла. Доза була велика. Коли він приїхав, вона сказала, що хотіла заподіяти собі смерть, але тепер їй зробилося страшно, вона не хоче вмирати. Лікаря вона викликати не хотіла, боялася, що хтось довідається. Її пощастило врятувати. Скоро вона відчула себе непогано, навіть надто — сама затягла його в ліжко. Вона примусила його присягтися, що чоловік нічого не знатиме. За кілька днів вона подзвонила знову. Він сказав, що вирішив усе розповісти своєму другові, та вона плакала, благала пожаліти дітей. Він не розумів, чого їй треба, але другові нічого не сказав — злякався за себе і пожалів його. Він не спав ніч, і вранці подзвонив їй і спитав, як вона себе почуває. Вона сказала, щоб він негайно приїхав. Він пробув у неї довго, поки

діти не повернулися з цирку, куди їх повела сусідська дівчина. Через тиждень сусідка повезла їх на пікнік. Коли вони повернулись, хлопчик підійшов до нього і сказав: «Чому ви не сидите у себе вдома?»

Він прийшов додому, спакував валізи і поїхав в інше місто — далі від неї. Через місяць він повернувся, а через кілька днів вона знову подзвонила і сказала, що в неї все гаразд. Він попросив її берегти себе і дітей. Він вирішив повернутися в місто, де народився, тому що дуже погано себе почував і знав, що вмирає від невиліковної хвороби, до того ж йому не хотілося більше жити. Він спакував речі і вже намірився їхати на вокзал, та нараз вирішив, що мусить їй подзвонити і переконати її, аби вона сама розповіла все чоловікові. До телефону ніхто не підійшов. Він вже взявся за валізи, але тут подзвонив його приятель.

Він мав багато що сказати приятелеві, та він мовчав, бо не знав, як почати. А втім приятель однаково не слухав би. Він хотів йому написати і все пояснити, щоб якось виправдатися перед ним, перед нею, перед дітьми. Він відсилає цього листа, і хоче побажати їм усім довгого життя, великої любові, великої правди і великих сподівань».

Івен прочитав листа і довго сидів непорушно, не маючи сили навіть увімкнути мотор. Він не перечитував листа, кожне слово вкарбувалося в пам'ять, наче випалене там розпеченим залізом. Він вийшов з машини, повернувся в дім і зняв трубку.

На дзвінок підійшов доктор Олтун.

— Слухайте,— сказав Івен по-вірменськи.— Я дзвоню вам з Пало-Альто. Я негайно виїжджаю на автомобілі. За чотири години я буду в Кловісі. Я хочу прийти на слідство.

— На слідство ви прийдете вранці,— сказав Олтун.

— Зараз близько десятої. Я приїду о другій годині ночі.

— Я чекатиму.

— Я хочу вас спитати, як мій син?

— З ним усе гаразд.

— Ви мені дозволите з ним поговорити?

— Він уже спить. Ви хочете, щоб я його розбудив?

— Не треба. Хай мій син спить. Як моя дочка?

— З нею теж все гаразд.

— Дякую вам.

— Я певен, що на слідстві не виникне ніяких ускладнень. Тільки ви самі мусите повірити, що це був нещасливий випадок.

— Я приїду о другій годині. Я мушу глянути на обличчя моїх дітей.

— Гаразд. Я чекатиму.

Він вибіг з дому, сів у «лінкольн» і погнав машину вперед. Він тільки спустився з перевалу Пачеко і мчав до Лос-Баноса, коли тріснула передня покришка. «Лінкольн» рвонувся убік, врізався в чавуний стовп з якоюсь рекламою, розбив її на дрізки, покотився вниз, перекинувся, вдарився об виступ скелі, знову перекинувся і тільки тоді зупинився.

Івенова голова й обличчя перетворилися на суцільне криваве місиво. Він був майже непритомний, але весь час поривався вперед, до дітей. Він проповз на животі три дюйми і наштовхнувся на метал. В останньому проблиску свідомості він зрозумів, що заживо похований під масою металу, що він скалічений і лежить сам, вночі, далеко від шосе. Люди проїдуть мимо і, звичайно, не помітять купу уламків за чверть милі від шосе. Він знову рвонувся вперед — тільки б вирватися з-під уламків і встати, тільки б ще раз побачити обличчя сонних дітей! — та він був міцно замурований і не міг зрушити з місця. І тоді він почув сміх. Але тут свідомість зовсім покинула його, і він уже не міг зрозуміти, що це він сам, його жалюгідне життя, нещасне життя Свен і Дейда, купа покрученого заліза, що залишилася від автомобіля, — увесь всесвіт звалився на нього й регоче.

Регіт дужчав, і він відчув, як він проймає його тіло, палить мов вогонь. Бачити цей вогонь він не міг. Він уже нічого не міг бачити, він тільки вдихав його гарячий подих, а потім нараз почув його: спершу мов вибух — наче легеням забракло повітря, і раптом повітря ринуло в них і розірвало навпіл, а потім залишився тільки невиразний гуркіт. І тоді він зрозумів, звідки цей регіт. Виходить, це був нещасливий випадок! Один нещасливий випадок за одним, а закінчилося все реготом!

— Свен! — застогнав він. — Реде! Єво!

Через п'ять годин доктор Олтун, що спав на канапі у вітальні, зненацька прокинувся і прислухався. Йому почулося, що хтось плаче. Він підвівся і, не запалюючи світла, підійшов до дверей кімнати, де спав хлопчик.

Доктор Олтун увімкнув світло й прислухався. Ред плакав уві сні.

— Тату! — стогнав хлопчик.— Мамо!

Ред знову схлипнув, потім затих і заснув. Доктор глянув на годинника і почав думати, що могло затримати батька. Він повернувся на канапу, але не ліг, а сів на ній і почав чекати.

КРАХ «АМЕРИКАНСЬКОЇ МРІЇ»

«Чи є щось незбагненніше, радісніше, людяніше, ніж пісня? Я писав пісні — і слова, і музику. Деякі з цих пісень мені подобаються, інші — хвилюють мене. Але жодна з них не стала тією чудесною піснею, яка могла б розкрити до кінця всю глибину мого схиляння перед людиною і любов'ю, що ховається в її серці, якщо тільки вона добра, ця людина. Я вже не молодий, але все ще не зрікаюся мрії написати колись таку пісню... Чи пощастить мені коли-небудь скласти її?»

Але той, кому належать ці слова, американський письменник Вільям Сароян,— аж ніяк не поет у професійному значенні цього слова. Він загальновизнаний майстер короткого оповідання, романіст, автор сценаріїв, драматург (його п'єса «Найкраща пора нашого життя», 1939, була удостоєна премії Пулітцера). Та хоч до якого б жанру звертався Вільям Сароян, кожний його твір своїм внутрішнім ладом, системою образів, що «населяють» його, емоційною своєю схвильованістю — це і є пісня, пісня-бувальщина і водночас пісня-казка. І як у кожній пісні, в його творчості переплітаються дійсність і фантазія, сувора правда життя і казковий світ романтично піднесених образів, скупа зібраність буденної мови і мелодійні ритми поетичної оповіді. Та найголовніше, що притаманне прозі Вільяма Сарояна й що зближує її з пісенною народною творчістю,— це світла й чиста віра в кінцеву перемогу людяності над розтлінним світом, опоганеним міазмами буржуазної цивілізації.

Тільки з цією мірою і можна підходити до першого великого твору Вільяма Сарояна, його роману «Людська комедія», бо якщо ми сліпо підем тим річищем, що його пропонує нам зовнішня канва твору, то може створитися хибне уявлення, ніби книжка Сарояна — це всього лише ще одна спроба переосмислення античного міфа, підкорення його філософії «безмежного оптимізму», породженої «американською мрією», давно вже розвіяною на порох.

І справді, в міру того як ми гортаємо сторінки «Людської комедії», перед нами нараз оживає, щоправда, в незвичайній, зміщеній перспективі, стародавній античний міф. Гомер... Улісс... Ітака... Прекрасне дитинство людства! Так само, як і тоді, за часів співої Еллади, на далеких безкраїх рівнинах, поцяткованих братськими могилами, під суворо нахмуреним небом буяють грізні вихори війни; над бівачними вогнищами ліниво плинуть протяжні пісні, збуджуючи спомини про покинуті, можливо назавжди, рідні селища. І, дослухаючись до нехитрих слів цих

сумних пісень, від яких так солодко щемить серце, в похідних наметах змовкають поранені, неначе геть забувши про біль, що мучить їх. А ті, кому вже не судилося більше побачити світанок нового дня, всотуючи мрущою свідомістю давно-давно забуту мелодію, тихо йдуть із життя.

Там, на полях битви, розгорнувся величезний бій, але в залитій щедрим південним сонцем Ітаці Сарояна, в цьому крихітному герметичному світі, що безнадійно втратив, як це може здатися з першого погляду, навіть подобу будь-яких просторово-часових зв'язків із зовнішньою дійсністю, життя стомлено плине незмінним своїм річищем: так само, як і віддавна, століття й століття тому, терплячі пенелопи покірливо чекають тієї щасливої миті, коли їхні одіссеї повернуться до рідних домівок. Але як довго ще доведеться чекати, і скільки горя завдає це чекання! Адже в усій Ітаці немає хатини, де посивіла мати не чекала б із завмиранням серця появи посланця богів із звісткою про сина, про чоловіка, про брата. І якщо, віддаючи данину прогресові, цей оповісник підкотить до ганку на велосипеді і, не зронивши жодного слова, покладе на краєчок столу лаконічне повідомлення про те, що той, кого вона так довго й марно чекала, навіки викреслений із списку живих, вона, як і годиться в сароянівській казковій Ітаці, не покаже на людях і сльозинки, а тільки скривить губи у вимученій усмішці. Але в серце вгризеться все той самий правічний біль безповоротної втрати...

«Міфологічна» Ітака Сарояна, якщо ми вперто станемо розглядати «Людську комедію» лише в ракурсі, продиктованому зовнішньою канвою розповіді,— це «замкнутий у собі всесвіт», цілком позбавлений соціальної й історичної конкретності, казкове містечко, що сховалося на якомусь ідилічному чарівному острівці в самому центрі грізного виру життя. Нехай лютують навколо урагани — жодна хмаринка не затьмарить блакиті неба, що розпростерлося над містом. Нехай смерть і насильство бродять по стривоженій планеті, нехай країну струшують жорстокі класові й соціальні битви — тут, у цій оселі добрих людей, що будують своє життя лише за велінпями чистих своїх сердець, добро завжди перемагає зло, ідеали всепрощенної людяності незмінно беруть гору над лихими помислами слабкодухих людей, котрі й досі не знайшли в собі духовних сил для того, щоб вступити в чистилище морального «самовдосконалення». Немає тут начебто і будь-якого класового, соціального, ба навіть кастового поділу. Нерозривними узами «братерської любові» пов'язані тут багаті й бідні, експлуататори й експлуатовані, білі й чорні. І якщо навіть лагідний вітерець донесе в нічну пору, коли мешкан-

ці Ітаки ніжаться у щасливому сні, приглушений стогін жертв соціальної сваволі й класового насильства, якщо відсвіти далекої пожежі на мить осяють нічну імлу, все одно щасливі мешканці Ітаки нічого не побачать і не почують. Мало що може привидітися в рої тривожних сновидінь у передсвітанковій тиші! Треба лише повернутися на другий бік, трохи підбити подушку й знову захропти.

Така трактовка роману Сарояна,— а з нею ми зустрічаємося часто в роботах західних критиків,— глибоко помилкова, бо досить нам тільки зазирнути в глибинні пласти розповіді, пильніше придивитися до всього того, про що розповідає нам автор, скориставшись тим, другим ракурсом, що обумовлений насамперед його авторським зором, його способом організації художнього матеріалу, аби переконатися в тому, що для самого Сарояна ідилічна Ітака — це облудний міраж, всю ілюзорність якого здатні відчути лише люди, що мають дитячий зір, чисту поетичну уяву дитини, що вперше відкриває світ; вона — щасливий принц, якому належать не тільки оці іграшки, що валяються на підлозі, оці соковиті смачні плоди, що звисають з дерева, оця знайома вуличка, що веде до самого ганку її домівки, але й усі не відкриті ще ним земні простори, недосяжна височінь неба, звивиста дорога життя, що вабить до далеких обріїв. Та досить йому лише ступити перший крок по цій дорозі, і тут-таки він опиняється під владою незбагненних грізних сил, що несуть йому суворі реалії соціального буття. Чи зуміє він здолати перешкоди, що заступають йому дорогу, чи зможе пронести крізь життя ту людяність, якою обдарувала його природа, чи набереться сили, досвіду й мужності, щоб перебудувати світ за законами цієї людяності? Сароян дає на всі ці запитання позитивну відповідь, бо людина для нього — це синонім прекрасного, а діяльність людська, скерована на боротьбу з соціальним злом,— це радісна, життєствердна пісня.

«Я знаю,— писав чудовий англійський поет Дайлен Томас,— багато хто вважає Сарояна таким собі добреньким Санта-Клаусом, андерсенівським Оле-Лук-Ойє, що присипляє своїми казками волю знедоленого люду до цілеспрямованої боротьби. Але він зовсім не такий, яким його змальовують, Вільям Сароян, цей одержимий мрійник, що зберіг на все життя безпосередність дитячого світосприймання... Він уміє сягнути в самісінькі глибини дитячої свідомості, подивитися на світ тим чистим поглядом дитини, перед яким поступово відкривається відворотна і водночас нездоланно зваблива правда, що декому уявляється «трагедією людського буття, а Сарояном сприймається як життєствердна люд-

ська комедія, фінал якої незмінно зводиться до кінцевої перемоги добра над злом, соціальної справедливості над класовим пригніченням» [1].

Цим і пояснюється те, що справжніми героями повісті Сарояна стають не стільки дорослі, хоча й наділені емоційною «дитинністю», персонажі повісті, скільки хлоп'ята Улісс та Гомер, що поволі прилучаються до таємничого світу зовнішньої дійсності. Як не раз наголошував сам автор «Людської комедії», цей роман — передусім «оживлені в поетично піднесених образах спогади» про важкі роки, що їх довелося пережити письменникові на світанку життя, по смерті батька, в каліфорнійському містечку Фресно, такому ж крихітному, як Ітака. Ось чому історія чотирирічного Улісса та його старшого брата Гомера — це, по суті, розповідь про дитинство й юність самого Сарояна, епічно неквапліва, але просякнута життєствердною романтикою повість про духовне дозрівання самого художника, про те, як він відкривав складний і суперечливий світ людських взаємин у країні, що породила «американську мрію» про гармонійний розвиток суспільства і що водночас знищує ті людські цінності, які тільки й дозволили б цій мрії перетворитися на дійсність. Це — і схвильовані рефлексії про становище особи в світі «відторгнених» від неї причин та наслідків, що обумовлюють її соціальне буття.

Процес відчуження праці, алієнації особи, неминучість якого на останніх стадіях розвитку капіталізму довів ще Карл Маркс, набрав особливо потворних форм у США, країні, що протягом багатьох десятиліть перебувала в полоні ілюзій про «винятковість» і «безбуржуазність» американського шляху розвитку. Саме в Сполучених Штатах, як слушно зазначає український літературознавець Ю. Покальчук, «внутрішній розпад буржуазного суспільства досягнув тієї стадії, коли система, можна сказати, починає пожирати саму себе. Відчуження, спричинене способом капіталістичного виробництва, все глибше проникає в сфери громадського й приватного життя, позбавляючи їх цінності й сенсу, роз'їдає мораль, захоплюючи навіть чуття насолоди, нівелює особу, перетворюючи її на додаток і до машини, яку вона обслуговує, і до грошей, якими володіє. Утворюється якийсь вакуум — духовна неблагополучність, що дається взнаки і в світі матеріального убозтва, і навіть там, де панує матеріальне багатство» [2].

---

[1] Цитується за виданням: A. Sulivan, My encounters with Dylon Thomas, «The Contemporary Poets», N. Y., 1948, p. 39.

[2] Ю. В. Покальчук. Проблема молоді в американському романі 50—60-х років, Автореферат дисертації, К, 1969, стор. 13—14.

Світ, що його «відкриває» малюк Улісс і з дитячою безпосередністю «пояснює» нам Гомер,— це і є світ того матеріального убозтва, в якому особливо гостро відчувається згубний вплив механізму відчуження. І величезна заслуга Сарояна в тому, що йому вдалося знайти художні засоби, щоб естетично переконливо показати через світосприймання дитини, яка тільки-но вступає в життя, ту страшну загрозу, яку несуть людині невблаганні сили відчуження.

Особливий інтерес з цього погляду становить ключовий розділ «Людської комедії» — «Пастка, о господи, пастка». Як і вся книжка, розділ цей має дворакурсний характер. У плані зовнішньому перед нами комічна «жанрова картина». Маленький Улісс забрів до крамнички торговця спортивними товарами містера Ковінгтона і тепер у захваті ловить кожне слово крамаря, що красномовно вихваляє нову пастку на звірину якомусь бородатому мисливцеві з гір. Не замислюйтесь! Відкиньте геть будь-які сумніви! Хіба ви не бачите, що ця громіздка споруда з пружин, тросів і лимонового дерева — це справжня *чудо-пастка,* останнє слово американської «гуманістичної традиції»: вона збиває з ніг будь-яку живу істоту, що попала в радіус її дії, хапає її мертвим затиском, піднімає в повітря і тримає в підвішеному стані до приходу звіролова. Але водночас — завважте! — це «найгуманніша в світі пастка», бо ніколи, ніколи вона «не калічить звіра й залишає шкуру цілою та неушкодженою». Далебі, це ж просто втіха побувати в такій пастці!..

Та поки крамар розхвалює свій товар, перед нами раптово відкривається другий, символічний план цього епізоду, що являє собою поширену метафору, яка концентрує в собі всю життєву філософію Сарояна, підкорену лиш одній меті — врятувати просту людину Америки від жахливої машини відчуження.

...Один необережний рух — і Улісс, ця маленька допитлива людина, стає її бранцем: «пастка блискавично, але обережно схопила його, піднесла на метр над підлогою й перевернула долілиць». І даремно ріденька купка цікавих, поліцай і брат Улісса Гомер, благають крамаря вдіяти що-небудь, аби визволити хлопчика з пастки,— крамар лишається незворушний. Де ж пак, чи варто так близько брати до серця те, що хлопчика *спіймано* в пастку. Це ж бо звичайнісінька річ. Та й пастка ця аж ніяк не «знаряддя тортур»... Це найдосконаліша мисливська пастка. Вона не псує хутро й не калічить звіра, а тільки піднімає його в повітря. І при цьому не душить, не ріже, не трощить кісток. Діє за простим принципом: *одірвати звіра від його опори і тим самим зробити його безпорадним»* (підкреслення моє.— *З. Л.).*

Усе те, чого довелося зазнати Уліссові, попавшись у пастку,— це, за Сарояном, доля кожного простого американця, що пасивно пливе за течією життя. З-під ніг його вибито опору, його зроблено абсолютно безпорадним, він «висить у повітрі», підхоплений клятою машинерією відчуження. Але водночас він абсолютно спокійний. Адже пастка не завдає йому ніякого болю, не крає його тіла, не заподіює навіть душевних мук. Він звик до свого протиприродного положення і тепер може спокійно віддаватися медитаціям про сенс свого скутого життя, забувши про минуле, не думаючи про теперішнє, не вдивляючись із надією у майбутнє.

Сароян не приймає приниженого способу життя своїх героїв. Він розуміє, що їхній абстрактний «гуманізм», необгрунтований «оптимізм», життєвий «кваетизм» — це насамперед кінцевий наслідок їх самоалієнації, породженої загальним процесом відчуження. Але в той же час письменник не бачить шляхів до подолання цього ганебного стану. Тим-то так важко часом провести чітку грань між убогою філософією його персонажів, що перебувають у пастці відчуження, але вперто не бажають помічати свого полону, і світоглядними позиціями самого Сароянa, художника, який з добрим усміхом на устах відтворює світ їхньої ілюзорної мрії. Та, описуючи всі немудрящі вигини долі своїх персонажів, проводячи їх через «комедію» їхнього знеосібленого буття, письменник прагне лиш одного — надати їм сили подивитись в обличчя правді, хоч би в якому трагічному ракурсі вона перед ними постала. Цим і зумовлене те, що іронія, якою просякнута повість Сароянa, забарвлена не так у комічні, як у трагічні тони.

Особливо знаменний з цього погляду образ старого Грогена. Колись «найметкіший телеграфіст у світі», веселун, жартівник, він і сам не помітив, як попався в пастку відчуження. Минали тижні, місяці, роки, розпалася сім'я, не лишилося нікого з давніх друзів, настала клята старість, наринуло гірке почуття безмірної самотності. Але разом з тим — в цьому й прихований суб'єктивний трагізм, але об'єктивний комізм цього образу — Вільям Гроген не тільки не помічає, як безглуздо було прожите його нудне життя в мертвій зоні відчуження, але й у задушевній розмові з Гомером із зворушливою безпосередністю викладає свою програму «морального самовдосконалення» людини, яка, тільки-но її запровадити в життя, нарешті дасть змогу всьому людству віднайти вічне щастя, вічну радість, вічний супокій.

«Я прожив довге життя, хлопче. Може, навіть занадто довге. І от що я тобі скажу: ні за війни, ні за мирного часу ніщо в цьому світі не випадкове, надто людська смерть... Людство —

це єдине ціле, воно як одна людина, як от ти сам. В тобі сполучаються чесноти й вади,— і людство так само носить у собі добро і зло... Людство бореться із своїми хворобами. Але не бійся: добро — непереможне, а зло людина завжди долає — їй тільки треба розпізнати його. Хворе тіло й хворий дух врешті-решт видужують... а з кожною новою хворобою й кожним новим одужанням тіло й дух загартовуються, аж доки не позбуваються всякої зарази, стають по-справжньому міцні, чисті, благородні, несприйнятливі до будь-якої недуги, до будь-якої погані... І настане день, коли людство, всі ми, найостанніший з-поміж нас здобуде те, чого прагнув, знайде щастя, і радість, і безсмертя в ділах своїх, і тоді в нашому прекрасному світі не буде більше зла, а запанують доброта й братерство між людьми».

Але в тім-то й річ, що Вільям Сароян, хоч як би намагалася певна частина західної критики стерти риси відмінності між ним і його благодушними персонажами, перебуває на діаметрально протилежних позиціях. Він не тільки не поділяє наївної філософської програми «морального самовдосконалення» як панацеї від усіх соціальних лих світу, але й усією логікою розвитку характерів і сюжету повісті, всім іронічним зарядом, прихованим у підтексті, спростовує філософію того морального опортунізму, який став символом віри для Вільяма Грогена: вмирає від серцевого приступу старий телеграфіст, на фронтах війни гине старший син родини Маколі, так і не повернувшись до своєї вічно юної нареченої Мері Аріни, і хоч як би ревно мешканці патріархальної Ітаки намагалися відгородити себе від жорстокої реальності буржуазного світу, Зло, що йде по планеті, не залишає більше місця для надії...

А втім, ні, надія все-таки збереглася, і чистий вогник її жевріє в серці Гомера, погляд якого на світ цілком збігається тут із світосприйманням самого Сароя на: «Я іноді думаю,— каже він старому Грогенові,— що треба, щоб життя змінилося, щоб світ став кращий, і люди кращі, і щоб більше було справедливості. Як на мене, життя погано влаштоване, містере Грогене. Не знаю чому, але мені хочеться, щоб воно було влаштоване краще. Просто я вірю, що воно мусить бути кращим».

Та для того, щоб змінити життя, знищити пастку відчуження, перетворити світ у такий спосіб, щоб справжнім господарем життя стала проста людина, що навіки викорінила соціальне зло, класову тиранію, треба знати життя. До цього й закликає Сароян устами Гомера: «...відтепер набиратимусь знань день у день, усе своє життя. Я спостерігатиму. І буду міркувати над побаченим. Звісно, людині від такого іноді робиться тоскно на душі, але я цього не боюся. Ми, Маколі, не тільки безжурні, а й стійкі.

Нічого, хай мені буде тоскно — я витримаю. Але мені шкода людей, що не можуть витримати туги й болю, а світ, мені здається, повен саме таких людей... Люди здебільшого бувають такі сумні й пригнічені, а довкола стільки всіляких дурниць, що мені аж свербить ляпнути що-небудь смішне».

В цих міркуваннях Гомера,— а тут авторський голос цілком зливається з голосом його персонажа,— перед нами розкриваються з граничною повнотою не тільки ідеологічні позиції самого Сарояна, але й його художнє кредо: письменник повинен пізнавати життя і на основі пізнаного таврувати той світоустрій, що кидає людей у пастку відчуження, позбавляє їх індивідуальності, вбиває у їхньому серці любов до людини — людини-трудівника, людини-борця, людини-творця завтрашнього дня. А цей несправедливий, ворожий гуманістичним цінностям світоустрій — і Сароян цілком усвідомлює це,— і є імперіалістична Америка.

Трагічні нотки, що їх чутливе вухо може вловити вже у «Людській комедії», зазвучали на повний голос у романі Сарояна «Сумна історія» [1]. І з цього не слід дивуватися: та страшна пастка, що полонила малого Улісса в «Людській комедії», ще не завдавала болю — чи так принаймні здавалося на той час Сароянові,— але тепер лихі демони відчуження стали тією грізною, руйнівною силою, яка, вдираючись на кожну вулицю, в кожний будинок, в кожну сім'ю, нещадно знищує самі основи нормального людського існування. Відчужені, замкнені в собі люди, пов'язані узами «священного шлюбу», нещадно мучать одне одного день і ніч поспіль — любов'ю, байдужістю, зненавистю, нескінченними сварками, підозрами, зрадами, ревнощами, безглуздими спалахами лютого гніву й не менш лютими сценами каяття і самобичування...

Криваві, можливо, аж надто криваві події, що знаменують катастрофу сім'ї Назаренусів — а саме вони складають сюжетний стрижень цієї книжки Сарояна,— це, правда, ще не трагічна необхідність, а скорше та моторошна своєю буденністю «життєва драма», породжена суспільством, що втратило будь-які духовні, моральні й етичні цінності. Але феноменом справді трагічного ряду стає те, що безнадійно покалічені тут і дитячі душі. Тепер уже нічого не збереглося в них від тієї радісної, хай, може, й не до кінця усвідомленої, віри в кінцеву перемогу людяності, без якої ми не мислимо ні Сарояна, ні дитячих персонажів його ранніх творів.

Складний і неосяжний світ людських взаємин, що здавався Уліссові й Гомеру, попри всю гіркоту їхнього життєвого досві-

[1] Чудовий аналіз цього твору дав Д. Затонський у статті «Мелодрама чи трагедія?», «Всесвіт», № 1, 1968.

ду, дедалі прекраснішим у міру того, як вони осягали його таємниці, для дитячих персонажів «Сумної історії» — щось наче люта стихія, щось незбагненне, небезпечне, таємниче й крихке, гладне будь-яку мить розвіятись на порох. Вони, ці діти, з перших кроків свого свідомого життя — бранці машини відчуження...

Чи визволяться вони коли-небудь із цього жорстокого полону? Чи зможуть стати господарями своєї долі, знову віднайти втрачену ще в дитинстві любов до людини?.. Та Сароян лише розгублено знизує плечима, бо й сам уже більше не вірить, що чистота дитячих сердець може лишитися незаплямованою серед бруду, який, мов баговиння, засмоктав «американську мрію». Отже, залишається лиш одне — склепити очі й, дослухаючись до співучих слів сумної казки, забутися в тривожному сні, чекаючи кращих часів. І хочеться вірити, що вируюча гнівом народним американська дійсність пробудить їх радісною піснею — саме такою чудо-піснею, яку протягом усього свого творчого шляху хотів скласти Сароян. Пробудить до нового життя, до нової мети, до нових надій, які ніколи вже не будуть затьмарені соціальною і класовою тиранією, холодною стіною відчуження.

Захар ЛІБМАН

ЗМІСТ

Людська комедія
Переклав Мар Пінчевський 3
Сумна історія
Переклали Федір Соломатін, Юрій Райський та Севір Нікіташенко 163

Крах «американської мрії»
Післямова Захара Лібмана 311

ВИЛЬЯМ САРОЯН
ЧЕЛОВЕЧЕСКАЯ КОМЕДИЯ
ПЕЧАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ

Романы
(На украинском языке)

Видавництво художньої літератури, «Дніпро», Київ, Володимирська, 42.

Редактор *С. І. Наливайко*
Художник *І. З. Мартьянов*
Художній редактор *П. Т. Вишняк*
Технічний редактор *О. Г. Тализіна*
Коректори *О. З. Кагарлицька, О. С. Назаренко*

Виготовлено на Київській книжковій фабриці Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР.
Здано на виробництво 2/VI 1971 р.
Підписано до друку 27/IX 1971 р.
Папір № 1. Формат 84×108¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 10,0. Умовн. друк. арк. 16,8. Обліково-видавн. арк. 18,402
Ціна 1 крб. 11 коп. Замовл. 324.
Тираж 115 000.

1 крб. 11 коп.